

શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પ્રમુખ . શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું

ખાસ સંમેલન : પાટણ

એપ્રીલ : ૧૯૩૯

શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
ખાસ સંમેલન
પાટણ

અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પ્રાપ્તિસ્થાન
ભારતીય વિદ્યા ભવન
અંધેરી મુંબઇ

પ્રકાશક :
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
માટે
ડૉ. રસિકલાલ પટેલ
ભારતીય વિદ્યા ભવન
અંધેરી : મુંબઈ

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૫૦૦ સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૧

ત્રણ રૂપિયા

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા : અમદાવાદ

નિવેદન

ઇ સ. ૧૯૪૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારીમડળે નિર્ણય કર્યો કે પરિષદ-ગ્રથાવલિ અને પરિષદના પ્રકાશનોનું પ્રકાશનકાર્ય ભારતીય વિદ્યા ભવન મારફત કરાવવું વસ્તુત. ભારતીય વિદ્યા ભવને જાતે પરિષદના આ કાર્યનો પોતાની પ્રવૃત્તિમા સમાવેશ કરવાનું માગી લીધુ હતુ. તદનુસાર આ પ્રકાશન-ઈ. સ ૧૯૩૯ ના એપ્રીલ માસની ૭-૮ અને ૯ તારીખના રોજ પાટણ ખાતે મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ખાસ સંમેલન 'શ્રીહૈમ સારસ્વત સત્ર'નો અહેવાલ અને નિબધસગ્રહ-પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ અને એના સંપાદન અને પ્રકાશનમા નિમિત્ત બનવાનો અવકાશ આપવા માટે પરિષદના અધિકારીમડળનો આભાર માનીએ છીએ

આ ગ્રથ પ્રગટ કરવામા જેઓએ સીધી કે આડકતરી એક કે બીજા પ્રકારે, જે કઇ સાહાય્ય કરી છે તે માટે તે સર્વનો અહી અમે આભાર માનીએ છીએ

ભારતીય વિદ્યા ભવન

અનુક્રમણિકા

ખંડ પહેલો અહેવાલ
(પૃ ૧-૬૪)

ખંડ બીજો : નિબંધસંગ્રહ

[પૃ. ૬૫—૩૨૮]

શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

: ખાસ બેઠક :

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર: પાટણ

તા ૭-૮-૯. એપ્રીલ ૧૯૩૯
: સવત્ ૧૯૯૫ ચૈત્ર માસ :

અહેવાલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની ખાસ બેઠક

પાટણમાં ઊજવાયલા શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્રનો અહેવાલ

પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસમા આ ઐતિહાસિક સત્ર ઊજવવાની સુદર ને પ્રેરક કલ્પના કરવાનો યશ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને ભાગે જાય છે ગુજરાતના ઇતિહાસના સુવર્ણ-યુગસમા સોલકીયુગના ગુર્જર મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવના પ્રતાપી મહારાજ્યના સમય, રાજ્યવહીવટ અને લોકજીવન આલેખતી એમની નવલત્રિવેણી–પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ અને રાજાધિરાજ–મા ઐતિહાસિક આચાર્યમણિ શ્રી હેમચદ્રાચાર્યના પાત્રના તેજમાં એ કલ્પનાના બીજનો વિકાસ માલૂમ પડે છે ખરુ જોતા તો શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીની વિદ્યાર્થી–જીવનની કારકિર્દી જેટલુ એ બીજ એમનામા જૂનું છે ગુજરાતના બાલવિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મુકાતા ગુજરાતના નાનકડા ઇતિહાસના વાચનકાલે, તેમજ એમના કૉલેજ–જીવનમાં લખાયલા, 'Baroda College Miscellany'માના '*Graves of the Vanished Empire*'એ લેખમા પણ આ કલ્પનાબીજના દર્શન થાય છે આ બીજને, તેના બીજાકુરને, ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના આરભના અસ્પષ્ટ ઇતિહાસની સાકળમા ખૂટતી ઘણીએક કડીઓ પોતાની ભારતવિખ્યાત અષ્ટાધ્યાયી દ્વારા, તેના સુભાષિતોદ્વારા, પૂરી પાડનાર શ્રી હેમચદ્રાચાર્યને ગુજરાતના એક વિરલ 'જ્યોતિર્ધર' તરીકે ક્રમાનુસાર ખીલવવામા આવે છે પછી અસહકારકાળના કારાવાસનિવાસમાં બહુધા લખાયલા 'Gujarat

કરવા સારુ એક સમિતિ નીમવામાં આવે છે. એ સમિતિ મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોની અને નીચે જણાવેલા વધુ સભ્યોની પોતાની સંખ્યામાં ઉમેરો કરવાની સત્તા સાથે નીમવામાં આવે છેઃ–

શ્રી. છોટલાલ ફીલાચદ, શ્રી. નંદલાલ ફીલાચદ, શ્રી. તુલસીદાસ ફીલાચંદ, શ્રી. હેમચંદ મોહનલાલ, શ્રી. ભોગીલાલ લહેરચદ, શ્રી. માણેકલાલ પ્રેમચંદ, શ્રી. ચુનીલાલ ભાઈચંદ, શ્રી. અમૃતલાલ કાલિદાસ, શ્રી. ચીમનલાલ જેચંદ વગેરે વગેરે.

(ઘ) પરિષદના પ્રમુખ આ સમિતિના પ્રમુખ રહેશે.

(ઙ) પરિષદના અધિકારીઓ પોતાના હોદ્દાની રૂએ આ સમિતિના અધિકારીઓ રહેશે, પણ મંત્રીઓની સંખ્યામાં ઉમેરો કરવાનો અધિકાર આ સમિતિને રહેશે.

આ ઉપરાંત શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે મનનીય નિબંધો ભેગા કરવા તથા તેમના યુગના સાહિત્યમાંથી પસંદ કરેલું સાહિત્ય પ્રગટ કરવા માટેની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે.

પાટણમાં, આવતા ડિસેમ્બરમાં આ મહાન સાહિત્યકાર માટે જે સત્ર ઊજવવાનું નક્કી થયું છે, તેને યોગ્ય સ્વરૂપ આપવાની પ્રાથમિક તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આઠસો વર્ષ પહેલાંના એ ઐતિહાસિક નગરમાં આ પ્રસંગ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઘણો મહત્ત્વનો અને યાદગાર બની રહેશે. ઘણા સાહિત્યરસિકો નાતાલની રજાનો લાભ લઈ, પાટણની એ ગૌરવવંતી ભૂમિનાં દર્શન કરવા અને સ્વ. હેમચંદ્રાચાર્યને સ્મરણાંજલિ આપવા આવશે એવી સાહિત્ય પરિષદ આશા રાખે છે. આ વિષયમાં વધુ માહિતી મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે પરિષદ કાર્યાલયમાં મંત્રીઓને લખવું.

મનહરરામ મહેતા
ગોકુલદાસ રાયચુરા
અંબાલાલ જાની
મંત્રીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય,
૮૦, એસ્પ્લેનેડ રોડ,
મુંબાઈ નં. ૧.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર • પત્રિકા ૨

પરિષદનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રેરક અને પ્રણેતા સ્વ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા હતા એમના જ ઉત્સાહી પ્રયાસોને લીધે સાહિત્ય પરિષદનુ પ્રથમ અધિવેશન અમદાવાદમા સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાયુ હતુ ત્યાર પછી પરિષદ ફૂલીફાલીને સમગ્ર ગુજરાતની મધ્યવર્તી સાહિત્યસસ્થા બની છે એની જુદી જુદી બેઠકો અને તેના પ્રમુખોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે

પરિષદ	સ્થળ	સાલ	પ્રમુખ
૧ લી	અમદાવાદ	૧૯૦૫	શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
૨ જી	મુબાઈ	૧૯૦૭	દી બ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
૩ જી	રાજકોટ	૧૯૦૯	દી બ અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ
૪ થી	વડોદરા	૧૯૧૨	દી બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે
૫ મી	સુરત	૧૯૧૫	શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા
૬ ઠ્ઠી	અમદાવાદ	૧૯૨૦	રા બ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
૭ મી	ભાવનગર	૧૯૨૪	રા બ કમળાશકર પ્રાણશકર ત્રિવેદી
૮ મી	મુબાઈ	૧૯૨૬	સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૯ મી	નડિયાદ	૧૯૨૮	આચાર્ય આનદશકર બાપુભાઈ ધ્રુવ
૧૦ મી	નડિયાદ	૧૯૨૯	શ્રી ભૂલાભાઈ જીવણજી દેસાઈ

[આ પછી પરિષદને બદલે પરિષદ્ સમેલન નામ રાખવામા આવ્યુ હતુ]

૧૧ મુ	લાઠી	૧૯૩૩	દી બ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
૧૨ મુ	અમદાવાદ	૧૯૩૬	મહાત્મા ગાંધીજી
૧૩ મુ	કરાચી	૧૯૩૭	શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

કોઈ પણ સંસ્થાના તાલબદ્ધ વિકાસ માટે તેનુ બધારણ અને નિયમો હોય એ આજના લોકશાસનના યુગમા આવશ્યક છે, એટલે

૧૯૨૫ની સાલમાં પરિષદને રજિસ્ટર કરવામાં આવી. પરિષદની પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન મધ્યસ્થ સભા કરે છે અને પરિષદ પાસે આવેલા ફંડની વ્યવસ્થા માટે પાંચ ટ્રસ્ટીઓ નીમવામાં આવ્યા છે. પરિષદનું ફંડ આ ટ્રસ્ટીઓના નામ પર છે. ટ્રસ્ટીઓનાં નામ: શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, આચાર્ય ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ, ન્યાયમૂર્તિ શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા અને સર ચીનુભાઈ.

પરિષદના મંત્રીઓ તરીકે શ્રી. મનહરરામ મહેતા, શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા અને શ્રી. અંબાલાલ જાની છે. ખજાનચીઓ તરીકે શ્રી. મોતીચંદ ગિ. કાપડીઆ અને શ્રી. મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી છે.

સ્વ. રણજિતરામે સ્થાપેલી સંસ્થા વધતી વધતી એવી કક્ષાએ પહોંચી છે કે, જેમાં તમામ ગુજરાતીઓ રાજકીય ને ધાર્મિક ભેદો છોડી ગુજરાતી તરીકે ભેગા મળી શકે; ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો એમાં સરસતાની લહાણ કરી શકે; ગુજરાતી વિદ્વાનો ને કલાકારો આદર્શો અને ભાવનાની આપ-લે કરી શકે; ગુજરાતનું જીવન-સાહિત્ય, નાટક, નૃત્ય, સંગીત ને કલાદ્વારા સર્વાંગ સુંદર બનાવવાના પ્રયત્નો પરિષદ દ્વારા થઈ શકે અને ગુજરાત ને મહાગુજરાતના વસનારાઓને એની દ્વારા સામુદાયિક અસ્મિતાની સિદ્ધિ સાંપડી શકે.

ગુજરાતને એક અને અવિભક્ત કરવાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવું હોય અને પરિષદદ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય, સંસ્કાર અને અસ્મિતાની ગંગા ઘેર ઘેર વહેતી કરવી હોય, તો ગુજરાત અને મહાગુજરાતના વસનારાઓએ પરિષદને સંપૂર્ણ સહકાર આપવો જોઈશે. દરેક ગુજરાતી પાસે પરિષદ આટલી આશા જરૂર રાખી શકે.

મનહરરામ મહેતા
ગોકુલદાસ રાયચુરા
અંબાલાલ જાની
મંત્રીઓ, **ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ**

સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય
૮૦, એસ્પ્લેનેડ રોડ,
મુંબાઈ. નં. ૧.

આ પછી સત્રને અગે કેટલીક તૈયારીઓને ધ્યાનમા લઈ ૧૯૩૮ના નાતાલમા સત્ર ન ભરાઈ શક્યુ પછી મધ્યસ્થ સભાની તા ૨૨-૧-૧૯૩૯ ની બેઠકના ઠરાવ છઠ્ઠા અનુસાર તે ૧૯૩૯ ના ઈસ્ટરના તહેવારોમા ઊજવવાનો નિર્ણય થયા બાદ નીચેની આમત્રણ-પત્રિકા કાઢવામા આવી હતી —

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પાટણમા ઊજવવામાં આવનાર 'શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર'

આર્યાવર્તમા ગુજરાતને વિદ્વત્તામા અગ્રસ્થાન અપાવનાર ગુજરાતના સાહિત્યસ્વામીઓમા શિરોમણિ કલિકાળસર્વજ્ઞનુ બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી. હેમચદ્રાચાર્યે ગુજરાતની અસ્મિતાનુ પ્રથમ દર્શન કર્યું આ વિદ્યાનિધિનુ નામ અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિના સ્મરણ સતેજ રાખે તો જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એ મહાન જ્યોતિર્ધરના ઋણમાથી મુક્ત થઈ શકે એમ છે

આ હેતુથી પરિષદે એમના કાર્યક્ષેત્રના કેન્દ્ર પાટણમા શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્રની યોજના કરી છે ત્યા સત્કારમડળના પ્રમુખ શ્રી. કેશવલાલ અમરચદ નગરશેઠ છે અને સત્રનુ પ્રમુખપદ લેવા માન્યવર શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ કબૂલ કરવાની કૃપા કરી છે સત્રનો કાર્યક્રમ નીચે આપ્યો છે ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોને માટે આ પ્રસગ અનોખો છે અને તેથી અમે ગુજરાતના સર્વ સાહિત્યરસિકોને આગ્રહ-પૂર્વક વિનતિ કરીએ છીએ કે, તેઓએ ગુજરાતની આ અદ્ભુત મૂર્તિને પોતાના તરફથી અર્ઘ્ય અર્પવા હાજર રહેવુ

કાર્યક્રમ

તા ૭-૪-૩૯ શુક્રવાર

સવારના ૧૦-૪૦	પ્રમુખશ્રીની પધરામણી, સ્ટેશન ઉપર સત્કાર અને સરઘસ

તા ૮-૪-૩૯ શનિવાર

સવારના ૮-૦	"શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર" સત્કારમડળના પ્રમુખનુ ભાષણ

,,	૮–૧૫	પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ.
,,	૮–૩૦ થી ૧૧	સત્રને અંગે આવેલા નિબંધોનું વાચન.
બપોરના	૪—૦	પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની બેઠક.
,,	૪–૩૦	પરિષદની સામાન્ય સભાની બેઠક.
રાત્રે	૮—૦	રંજનનો કાર્યક્રમ

તા. ૯–૪–૩૯ રવિવાર

સવારના	૮ થી ૧૧	સત્રસમાપન.
સાંજના	૫—૦	શ્રીયુત મુનશીજીને માનપત્રનો મેળાવડો.

તા. ક. પાટણના ઐતિહાસિક સ્થળોનું અવલોકન કરવા જવા માટે સમયાનુસાર પ્રબંધ કરવામાં આવશે.

લિ. સેવક

મનહરરામ મહેતા

મંત્રીઓ તરફથી

સત્રને અંગેના નિબંધો માટે પરિષદ પ્રમુખશ્રી તરફથી નીચેનો પત્ર પાઠવવામાં આવ્યો હતો :—

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર

પ્રિય ભાઈશ્રી,

આપને એ વિદિત હશે જ કે કરાંચી ખાતે ભરાયેલા છેલ્લા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનમાં પાટણ મુકામે **શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર** ઊજવવાનો એક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે અનુસાર સાહિત્ય સભાની મધ્યસ્થ સભાએ આવતા ઇસ્ટરના તહેવારો–એટલે કે તા. ૭–૮–૯ ૧૯૩૯, મિતિ સંવત ૧૯૯૫ ના ચૈત્ર વદ ૩–૪

અને ૫ ના દિવસોમા એ ઉત્સવ ઊજવવાનો નિર્ધાર કર્યો છે ઉત્સવ સબધી વધારે વિગતો નક્કી થયે આપને જણાવવામા આવશે

આ પ્રસગે આપને આપની કાઈક સાહિત્યાજલિ સમર્પણ કરવાની, અર્થાત્ પ્રસગને અનુરૂપ કોઈ એક સુદર લેખ કે નિબધ લખી-મોકલવાની આગ્રહ અને આદરપૂર્વક વિનતિ કરવામા આવે છે.

ઉત્સવની સભામા નિબધવાચન થશે અને પછીથી ઉક્ત લેખ-નિબધાદિને સુદર રીતે પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવામા આવશે

આશા છે કે, આપ આ વિનતિનો સપ્રેમ સ્વીકાર કરશો અને યથાવસર જલદી આપનો લેખ કાર્યાલયમા મોકલી આપી અમને આભારી કરશો

લિ

કનૈયાલાલ મા મુનશી
પ્રમુખ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

તા ક આપનો લેખ નીચેને સરનામે મોકલશો —

મત્રીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
૮૦, એસપ્લેનેડ રોડ,
મુબઈ ન ૧

'શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમદિર'ના ઉદ્ઘાટન વિધિ અગે નીચેની આમત્રણપત્રિકા મોકલવામા આવી હતી —

શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમદિરનો ઉદ્ઘાટનવિધિ

ચાલુક્ય વશના પરમભટ્ટારકો શ્રી જયસિંહ સિદ્ધરાજ અને શ્રી કુમારપાળના પાટનગર અણહિલવાડ પાટણના જૈન જ્ઞાનભડારો જગવિખ્યાત છે આ ભડારોમા પાટણની સ્થાપના થઈ, ત્યારથી જૈન સાધુઓએ તેમજ અન્ય વિદ્વાનોએ તૈયાર કરેલા જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યના અમૂલ હસ્તલિખિત ગ્રન્થોનો સગ્રહ કરવામા આવ્યો હતો ભડારોના રક્ષણની વ્યવસ્થાના અભાવે કાળક્રમે ઘણા ગ્રન્થોનો નાશ થયો છે

આ જ્ઞાનભંડારોને વ્યવસ્થિત અને રક્ષિત રાખવા તેમજ સાહિત્યકારોને અને પુરાતાત્ત્વિકોને સરળતા કરી આપવા શેઠ હેમચંદ મોહનલાલની ક્રું. તરફથી તેમના પિતાશ્રી શેઠ મોહનલાલ મોતીચંદના સ્મારકરૂપે શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે, જેની ઉદ્‌ઘાટન ક્રિયા ના. કનૈયાલાલ મુનશીના શુભ હસ્તે તા. ૭-૪-૧૯૩૯ શુક્રવારે કરવામાં આવશે. આ પ્રસંગે શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને કૃતિઓમાં તેમજ પ્રાચીન ગુજરાતના સાહિત્યમાં રસ લેતા તમામ ગુર્જરભાષા-પ્રેમીઓને પધારવા વિનતિ છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર : પાટણ

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ખાસ અધિવેશન

બેઠકનો અહેવાલ

પ્રથમ દિવસ

[શુક્રવાર, તા ૭-૪-૧૯૩૯]

પાટણનગરી

ગુર્જર મહારાજાધિરાજ પરમભટ્ટારક શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવની એક સમયની અખિલ ભારતવર્ષમા સુપ્રસિદ્ધ રાજધાની પાટણમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ખાસ સમેલન અગે હૈમ સારસ્વત સત્રના તા ૭-૮-૯ એપ્રિલ ૧૯૩૯ ના ત્રણે દિવસો અપૂર્વ ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસના હતા એક કાલની એ અદ્વિતીય અલબેલી ગુર્જર પાટનગરી સમયની કૂચમા જાણે નાની થઈ ગઈ હતી, છતા આ ત્રણ દિવસોમા તો એણે અસખ્ય માનવમેદનીની ભરવસ્તીથી મહત્તા અને વિવિધ રમણીયતા ધારણ કરી હતી ભૂત અને વર્તમાન તેમના પૂર રગમા પાટણની એતિહાસિક સુરખીમા નવીન ભાત પાડતા હતા

પાટણની આસપાસની નાગરિક તેમ જ ગ્રામજનતા તેમજ દૂર દૂરના અમદાવાદ, વડોદરા, મુમાઈ, દિલ્હી વગેરે શહેરોમાથી ઊતરી આવેલા વિદ્વાનો, સાહિત્યકલારસિકો, પુરાતત્ત્વરસિકો અને અન્ય સરકારી જનસમુદાયથી પાટણની ભૂમિ આહ્લાદમય જણાતી હતી. પાટણના નાગરિકોએ એ મગળ પ્રસગને ભક્તિભાવે અપનાવી, વધાવી, પોતાની પુરાણુ પાટણપુરીને પૂર ઓપથી ઓપાવી હતી આખીયે નગરી કલારસિકતાથી શણગારવામા આવી હતી

પ્રમુખશ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની પધરામણી

સત્રના વરાયલા પ્રમુખ, મુંબાઈ સરકારના ગૃહસચિવ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી અમદાવાદથી ટ્રેઈન મારફત સવારે અગિયાર વાગે આવતાં, પાટણના નાગરિકોએ સંખ્યાબંધ સામૈયાથી સ્ટેશન ઉપર તેમનો ભાવભીનો સત્કાર કર્યો હતો. મેદનીના ઘેરા જયનાદ તથા મીઠા વાદ્યસરોદો વચ્ચે સત્રના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખશ્રી શેઠ કેશવલાલ નગરશેઠે તથા સત્રના મહેમાનોના યજમાન શેઠ શ્રી. હેમચંદ-ભાઈએ ફૂલમાળાઓ અર્પણ કરી. પ્રમુખશ્રી સાથે દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા, દાનવીર શેઠ મૂંગાલાલ ગોયન્કા વગેરે માનનીય અતિથિઓ હતા.

પાટણની એકેએક ખાનગી કે સરકારી પ્રતિનિધિઓ અને અન્ય વ્યક્તિઓ સ્ટેશન પર હાજર જણાતાં હતાં.

ભવ્ય સરઘસરૂપે મેદની ગોઠવાઈ ચાલવા લાગી. આગળ રાષ્ટ્રીય ધ્વજ સાથે બે ખાદીધારી ઘોડેસવારો, બાદ નાના નાના રાષ્ટ્રીય ધ્વજધારી સોએક સાઈકિલસ્ટો, બાલસમૂહો અને વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેમની પાછળ બૅન્ડ, બાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, શહેરીઓ અને ગામજનો; તેમની પછી રસિકતાથી ગૂંથાયેલા ફૂલહારોથી શણગારેલી બગીમાં શ્રી. મુનશીજી બેઠેલા હતા. બેએક કલાક સુધી સરઘસ શહેરમાં ફર્યું હતું અને ઠામે ઠામે શ્રી. મુનશીજીને જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ તરફથી પુષ્પહારો પહેરાવવામાં આવ્યા હતા.

'શ્રી. હેમચંદ્ર જ્ઞાનમંદિર'નો ઉદ્‌ઘાટનવિધિ

બપોરના ત્રણને અમલે શ્રી. હેમજ્ઞાનમંદિરના ઉદ્‌ઘાટનવિધિનું મૂહૂર્ત હતું. પાટણ ઐતિહાસિક પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ભંડાર માટે જગજાણીતું છે. જુદા જુદા ભંડારોમાં આમતેમ વેરાયલા અમૂલ્ય ગ્રન્થોના સંરક્ષણાર્થે અને તેનો સદુપયોગ કરવાની જોગવાઈ અર્થે રૂા ૫૧૦૦૦) ના ખર્ચે શેઠ શ્રી. હેમચંદભાઈ મોહનલાલ ઝવેરીએ તેમના સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે રોકનંદાર અને ભવ્ય પુસ્તકમંદિર "**શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર**" બંધાવ્યું છે. આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપત્યકલા પૂર્વપશ્ચિમની સંમિશ્રણરૂપ કંઈક નવીન છે. મંદિરના ઉદ્‌ઘાટનવિધિ માટે સુંદર સમારંભ પાટણના અતિ પ્રાચીન

શ્રી પચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરના વિશાળ પટાગણ ઉપર કલારસપૂર્વક ઊભા કરેલા રંગમંડપમાં યોજાયો હતો. રંગમંડપને નવસુશોભિત કમાનો કરવામાં આવી હતી. શ્રી હેમદ્વાર, શ્રી સિદ્ધરાજદ્વાર, શ્રી કુમારપાલદ્વાર એવા પ્રવેશદ્વારોને નામ આપવામાં આવ્યા હતા. આખો ય રંગમંડપ ચિત્રો, છબિઓ, સૂત્રોથી કલામય કરવામાં આવ્યો હતો.

રંગમંડપમાં સભાસ્થાન, વક્તાઓ માટે મંચ, શ્રોતાજનો માટે સ્ત્રીપુરુષોની વિભાગવાર બેઠક-યોજના યોજાયા હતા. લાઉડસ્પીકરોની વ્યવસ્થાથી આખો યે કાર્યક્રમ રંગમંડપની બહાર દૂર સુધી ધ્વનિત થાય એમ હતું. ભારે શ્રમ ઉઠાવી તોરણો, વીજળીના ઝુમ્મરો, ધ્વજાઓ, પંખાઓ વગેરેથી પ્રેરક વાતાવરણની સજાવટ કરવામાં આવી હતી.

ઉદ્ઘાટનવિધિ વખતે મુનિમહારાજો, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, સ્થાનિક અમલદારો, વિદ્યાર્થીઓ અને બહારથી આવેલા જનોની સંખ્યા ચારેક હજારની મેદનીની આશરે હતી.

ના. શ્રી મુનશીજી અન્ય અતિથિઓ સાથે મંડપમાં પધારતા બૅન્ડની સલામી થઈ ને સર્વને વંદન કરતા કરતા એ બેઠક પર બિરાજમાન થયા.

આરંભ જૈન કન્યાશાળાની બાળાઓની સ્તુતિ ને ગરબાથી થયો. કવિશ્રી ભોગીલાલે તે પછી એમના બુલંદ સ્વરે એમનું પ્રાસંગિક ગાયન ગાયું હતું.

શેઠશ્રી હેમચંદભાઈનું સ્વાગતવ્યાખ્યાન

ના. શ્રી મુનશીજી અને સંભાવિત મહેમાનો ! આપને સર્વને આ જ્ઞાનમંદિરમાં સ્વાગત આપવાનો મને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો તે માટે હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી ગણું છું. પૂજ્ય મહારાજશ્રી નીતિવિજયજીના ઉપદેશથી જ્ઞાનભંડાર બંધાવવાની મને પ્રેરણા મળી. મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીની ઈચ્છાને અમલમાં મૂકવા હું ભાગ્યશાળી થઈ શક્યો. આથી મને તેમજ મારા ભાઈઓને પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવાનો હર્ષ અને આનંદ થયો છે.

આ પછી શ્રી મનહરનાથ ધારેખાને સત્ર અંગે આવેલા શુભ સંદેશાઓ વાંચી સંભળાવ્યા હતા. બાદ 'શ્રી દિવાળીબાઈ શ્રાવિકા ઉદ્યોગાલય'ની બાળાઓએ ગરબો ગાયો હતો.

જ્ઞાનમંદિરનો અહેવાલ

શ્રી. હેમચંદભાઈએ જ્ઞાનમંદિરનો અહેવાલ રજૂ કરતાં જણાવ્યું: ‘સને ૧૯૩૩માં પૂજ્યશ્રી મુનિમહારાજોના ઉપદેશામૃતથી યોજના શરૂ થતાં તેમાં ઓરડા માટે રૂા ૩૦૦૦) નાં વચન સ્વ. શેઠ ચંદુલાલ કેસરીચંદ રાધનપુરવાળાના સ્મરણાર્થે તેમની વિધવા બાઈ કેસરબહેન તરફથી, સ્વ. શેઠ મણિલાલ નિહાલચંદના સ્મરણાર્થે તેમની વિધવા બાઈ તારાબાઈ તરફથી તથા સ્વ. શેઠ ડાહ્યાભાઈ મૂલચંદના સ્મરણાર્થે તથા રૂા. ૧૨૦૦૦) રોકડ; વાસણો, દાગીના વગેરે મળી કુલ રૂપિયા ૨૧૦૦૦) એકવીસ હજારની રકમ ભેગી થયેલી. આ પછી મકાન બાંધવાનું કામ હતું તે મેં પૂરું કર્યું છે. તે મકાન હું શ્રી. જૈન સંઘને અર્પણ કરું છું.’

બાદ ઉદ્‌ઘાટનવિધિ કરવા શ્રી. મુનશીને તેમણે વિનતિ કરતાં તેમણે બેન્ડના સરોદો વચ્ચે તે વિધિ પૂરો કર્યો.

હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરના ઉદ્‌ઘાટનવિધિ પ્રસંગનું
શ્રી. મુનશીનું વ્યાખ્યાન

મને આજે જ્ઞાનમંદિરની ઉદ્‌ઘાટનક્રિયા કરતાં ઘણો આનંદ થાય છે. શ્રી. હેમચંદભાઈ તો મારા એક ભાઈ સમા છે. પાટણના ધનાઢ્યો વિદ્યા સાચવી રાખી રહ્યા છે, તેમ તેમણે આ જ્ઞાનમંદિર બનાવ્યું છે. એ જોઈને મને ઘણો હર્ષ થાય છે. હું આપના સર્વ તરફથી તેમને અભિનંદન આપું છું. જ્ઞાનને સંઘરનારા ઘણા થઈ ગયા છે, પરંતુ તેમાં શ્રી. હેમચંદભાઈ અને તેમના કુટુંબનું નામ વર્ષો સુધી આગળ પડતું રહેશે.

ગુજરાતના વેપારીઓએ વેપાર – ઉદ્યોગ કરી માત્ર પૈસો જ સાચવી જાણ્યો નથી, પરતુ તેમણે વિદ્યા પણ સાચવી છે અને તેની વૃદ્ધિ કરી છે. તેમણે દેશસેવાનાં પણ ઘણાં મોટાં કામો કર્યાં છે. વર્ષોથી હું મુંબઈમાં અને બીજે જોતો આવ્યો છું કે, દેશનું એક પણ કાર્ય એવું નથી જેમાં ગુજરાતીઓનો – ગુજરાતના વેપારીઓનો – પૈસો ન હોય. ગુજરાતીઓની કોથળીઓ ઉચ્ચ કોટિનાં કાર્યો માટે હંમેશાં ખુલ્લી રહે છે. પાટણના ધનાઢ્યોએ જ્ઞાનની જે કિંમતી સેવા કરી છે, તેની કદર તો ભવિષ્યની પ્રજા જ્યારે તેમાં રહેલી વિદ્વત્તા જાણશે અને તેનો ઉપયોગ કરશે ત્યારે જ કરશે

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરના નિમિત્ત

૧

સ્વ. મોહનલાલ મોતીચંદ ઝવેરી

શ્રી. હેમચંદ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી. ભોગીલાલ મોહનવાલ ઝવેરી

શ્રી મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી. ચન્દુલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

જેટલો યશ દિવસો સુધી સતત કાર્ય કરી જ્ઞાનને સમૃદ્ધ કરનાર તપસ્વીઓને ફાળે જાય છે તેટલો જ તેને સાચવનાર ધનાઢ્યોને ફાળે પણ જાય છે મુસ્લિમોએ જ્યારે તેરમા સૈકામા પાટણને ઉખેડી નાખ્યુ ત્યારે બ્રાહ્મણોનુ જ્ઞાન નાબૂદ થયુ, પરતુ જૈનોએ કોઈ એવી કુનેહ ને મુત્સદ્દીગીરીથી કામ લીધુ કે પરદેશીઓ જૈનપુસ્તકોને ન અડી શક્યા

દુનિયામા ભાગ્યે જ એવા સ્થળ હશે, જ્યા આઠસો નવસો વર્ષના જૂના પુસ્તકો મળે તમારા જ્ઞાનમદિરમા તો પદર હજાર જૂના પુસ્તકો છે, જેમાના કેટલાક તો તાડપત્રો ઉપર છે એમા કઈ માત્ર અમુક ધર્મનુ જ કે કેવળ ધાર્મિક જ સાહિત્ય નથી, પરતુ એમા નાટકો, કાવ્યો, વેદાત, અને આયુર્વેદ વગેરે વિષયો ઉપરના પુસ્તકો પણ છે

આ જ્ઞાનમદિર દ્વારા શ્રી હેમચદભાઈએ આખા હિન્દની જ નહિ પણ દુનિયાની ભાષાવિદ્યાની સેવા કરી, તેની ઉપર ઉપકાર કર્યો છે આ બધુ જોઈને મને ખૂબ જ હર્ષ થાય છે પરતુ આ જ્ઞાનમદિર માત્ર નામનુ જ મદિર ન થાય એ વાત લક્ષમા રાખવાની છે એમા એવા વિદ્વાનોને ગોઠવવા જોઈએ કે જે જ્ઞાનનો – તેમાં પડેલા સાહિત્યનો — પુનરુદ્ધાર કરે અને જગતની વિદ્યામા વૃદ્ધિ કરે વિદ્યાનુ સ્વરાજ જુદુ છે આપણા સાહિત્યના કેટલાક સુદરમા સુદર પુસ્તકો અહીંથી પરદેશીઓ લઈ ગયા છે અને તેના ઉપર ટીકા કરી તેમણે માન મેળવ્યુ છે જે વિદ્યા હજારો વર્ષો થયા પેઢી દર પેઢી ચાલી આવે છે, તે સસારસ્વામીઓ અને તપસ્વી મહાત્માઓને આભારી છે, એમનું એ જ્ઞાન આપણે સશોધીને જગતને ખોળે ધરીએ તો તેમા આપણને ખરેખર ગૌરવ મળે સૈકાઓ સુધી વિદ્વાનો જ્ઞાનનો પુનરુદ્ધાર કરી શકે એટલુ બધુ સાહિત્ય આપણા ભડારમાં પડ્યુ છે એ જ્ઞાનનો વિદ્વાનો એ રીતે જ્યારે પુનરુદ્ધાર કરશે ત્યારે જ ભારતવર્ષની વિદ્યા સજીવન થશે અને પૂર્વજોનુ જીવન અને કવન સાર્થક ગણાશે

ગુજરાતના એક સુદર ચિત્રનો નમૂનો ન્યૂયોર્કમા છે, આમ આપણા પુસ્તકો ચોરાઈ— લૂટાઈ ગયા છે જે કાઈ બાકી રહ્યુ છે તેને પણ સાચવી રાખવાની શક્તિ આપણે કેળવવી જોઈએ

હમણાં જ આપણા આ જ્ઞાનમંદિરમાં મેં એક પેટી જોઈ, જે જૂનાં પુસ્તકોનાં પાનાંઓ અને તાડપત્રોના ટુકડાઓથી ભરેલી હતી. એને સર્જાવનારે અખંડ તપ કરીને, જિંદગી ખર્ચીને તે તૈયાર કર્યાં હશે, ત્યારે એને ખબર પણ નહિ હોય કે પોતાના દીકરા એવા નાલાયક નીકળશે કે જેઓ પોતાના પૂર્વજોનાં સર્જનો પણ સાચવી નહિ શકે.

આ બધું જોઈ આજે આપણું કાળજું ચિરાય છે, મને લાગે છે કે આવી પરિસ્થિતિમાં આ જ્ઞાનમંદિરનો પ્રયાસ આશ્વાસનજનક છે. પાટણનો શ્રી. જૈનસંઘ જે આ મંદિર સાચવે તેને હું કહું છું કે તેઓ મંદિરને પુસ્તકો સાચવવાનો તબેલો ન બનાવી મૂકે, પરંતુ તેને એક વિદ્યાધામ બનાવે. આજે તમારી પાસે એ જ્ઞાનમંદિરના ભંડારમાં પંદર હજાર પુસ્તકો છે. જો એક વિદ્વાન જીવનપર્યંત એક પુસ્તકનું સંશોધન કર્યા કરે ને તેનો પુનરુદ્ધાર કરી પ્રજાને તે આપે, તો એવા પંદર હજાર વિદ્વાનોને આ પુસ્તકો પૂરાં પડી શકશે. જે પાટણની વિદ્યાપીઠ નાલંદા કે યુરોપની બીજી કોઈ પણ વિદ્યાપીઠથી જરા ય ઊતરે એમ ન હતી, તે પાટણ એટલું તો કરશે જ એવી મને આશા છે.

હું તો આજ એકાવન વરસની ઉંમરે પહેલી જ વાર પાટણ આવું છું. હું પાટણનો રહેવાસી નથી, જન્મે પણ પાટણનો નથી, પરંતુ છેલ્લાં બત્રીસ વરસથી હું પાટણનો બની રહ્યો છું ને એ માનસિક પ્રદેશમાં મે સુંદરમાં સુંદર માનવતા, સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રીત્વ, અને સુંદરમાં સુંદર પુરુષત્વ સરજ્યું છે. પાટણની ગલીઓમાં સોલંકીઓના હાથીઓ કેવી રીતે ઘૂમતા હશે એ અને એવી જ કલ્પનામાં મેં અહોરાત વિચર્યાં કર્યું છે. પાટણનો ચોકાંટો આજ ઉજ્જડ છે ત્યાં મેં કરોડાધિપતિઓને વેપાર કરતા કર્યા છે ને હિંગળાજ સાચરના ઓવારે મેં તો સરસ્વતી નદી વહેતી કરી છે. આમ સ્થૂળ રીતે પાટણમાં આજ આવ્યો છતાં તમારા કરતાં પાટણ મારું વધારે છે, એના ઉપર મારો અધિકાર વિશેષ છે.

આજે તો હવે જ્ઞાન વિશે જ થોડું કહીશ. જે ભૂમિમાં હજાર વર્ષ પહેલાં આવા તપસ્વીઓ, સંસ્કારસ્વામીઓ અને વિદ્વાનો થઈ ગયા, તેની ચરણરજ માથે ચડાવવાની ઈચ્છાથી જ હું આવ્યો છું.

પથ્થરો અને શિલ્પો વડે વિદ્યાપીઠ ન બને, જ્યા મહાન આચાર્યો મળે ત્યા જ વિદ્યાપીઠ થઈ શકે એવી વિદ્યાપીઠો અહીં વર્ષો સુધી ચાલી છે, જેની કીર્તિગાથાઓ સારા ય હિન્દમા અને જગતભરમા ગવાતી હતી જીવત વિદ્યા અહીંથી પ્રગટતી પાટણે વિદ્યા અર્થે શુ કર્યું તેનો જવાબ તો ભવિષ્યનો ઇતિહાસ આપશે

જેમના નામોચ્ચારની સાથે દિવસ શરૂ કરીએ તો આખો દિવસ સફળ થાય, એવા એવાઓ અહીં થઈ ગયા છે શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય ઉપરાત શ્રી શાતાચાર્ય, સુરાચાર્ય, ધનપાલ અને ભાલણ જેવા પણ થઈ ગયા છે, જે સાહિત્ય અને સરસ્વતીના સ્વામીઓએ ભાષાસાહિત્ય સરજ્યુ, પુનર્જીવિત કર્યું અને સસ્કાર્યું જ્ઞાનનો મહાસાગર વલોવી તેના તત્ત્વો પોતાના શિષ્યોને પણ સોપનાર આ જન્મબ્રહ્મચારી શ્રી હેમચદ્રાચાર્યના ઉપકાર જગત ઉપર ઓછા નથી તેમના શિષ્યોએ પણ ઓછુ નથી કર્યું એમનુ કર્યું બીજા કોઈ ભાગ્યે જ કરી શકે વસ્તુપાળ, તેજપાળ, સોમેશ્વર, અને સોમચદ્રસૂરિ જેવાઓ પણ આ ભૂમિ ઉપર જ થઈ ગયા છે, પાટણની વિદ્યાની પરપરા લગભગ એક હજાર વર્ષની છે તેથી જો એ સતેજ રહે તો જ ગુજરાતનુ નામ રહી શકે માટે જ આ જ્ઞાનમદિર પાટણની ભૂત વિદ્યાને સજીવ કરનારી પ્રયોગશાળા બને એવી હુ આશા રાખુ છુ

અન્ય વક્તાઓ

આ પછી શ્રી વિદ્વાન મુનિમહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે જૈનભડારોને લગતી કેટલીક વધુ અને વિગતવાર માહિતી આપી હતી તેમણે જણાવ્યુ કે,

પાટણમા આજે અગિયાર મહાન ગ્રન્થ ભડારો છે તે બધામા માત્ર જૈન દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ તે સમયે ભારતવર્ષમા જેટલા ધર્મો અને સપ્રદાયો હતા, કળાઓ હતી, તેના બધા પુસ્તકોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક સગ્રહ કરવામા આવતો આ રીતે પોતાના ધર્મ અને મતવ્યોની ખિલવણી કરવામા આવતી આમ માત્ર સાપ્રદાયિક જ નહિ પરતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિ કેળવવામા આવતી દૂર દૂરના સ્થળોના, વિખરાયલા જૂના અમૂલ્ય પુસ્તકો ભારે પ્રેમ ને શ્રમપૂર્વક એકત્રિત કરવામાં આવતા પાટણની ભૂમિએ પણ ઘણાં પુસ્તકોની રચના

કરેલી છે. તેઓશ્રીએ પોતાની આશા અને શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતાં કહ્યું હતું કે, આ જ્ઞાનમંદિરના ઊઘડવાથી ને તેની લોકપ્રસિદ્ધિ થવાથી સાહિત્યના શોખીનો આ ભૂમિમાં આકર્ષાશે, સાહિત્યનો વિકાસ થશે અને આ ભૂમિ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરશે.

આ પછી શ્રી. મોતીચંદ ગિરધર કાપડિયાએ કહ્યું:

તમારામાંથી કેટલાકોએ આ ભંડારો સબંધી ડૉ. પિટર્સન અને ડૉ. ભાંડારકરના અહેવાલો વાંચ્યા હશે. આપ જાણો છો કે આ ભંડારમાંનાં પુસ્તકો સંરક્ષકવૃત્તિથી બધાંને અપાતાં નહિ. આ પછી શી સ્થિતિ થાય તે આપ જાણી શકો છો. સને ૧૯૦૬ માં 'જૈન પરિષદ' નું અધિવેશન થયું તે વેળા પુસ્તકોના જર્જરિત ભાગો અને વેરણછેરણ ટુકડાઓ બતાવવામાં આવેલા. આથી મજકૂર પરિષદે ઠરાવ કર્યો કે સંરક્ષણ માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ પછી સંરક્ષણ માટે થોડોક પ્રયાસ થયો અને આજે આ મંદિર ખોલવાથી વધુ પ્રયાસ થશે, એથી મને તો ઘણો જ આનંદ થાય છે. શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના સાહિત્યની મહત્તા બેનમૂન જ છે. ગુજરાત–આર્યાવર્ત એની મહત્તા સમજે તો ઘણું જ ઉપયોગી કાર્ય અવશ્ય કરી શકે. આપણા પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું તેમ પાટણની આ પવિત્ર જ્ઞાનભૂમિ મહાન વિદ્યાપીઠ બનો !

પછી શ્રી મહાસુખભાઈ ચુનીલાલ શેઠે કહ્યું :

શ્રી. મુનશીજીએ તેમના સાહિત્યમાં શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની કિંમત આંકી હતી તેના કરતાં અહીં અને આ પ્રસંગે વધૂ આંકી છે. એક પ્રખર સાહિત્યકાર અને ગૃહસચિવના શુભ હસ્તે આ જ્ઞાનમંદિરનું ઉદ્ઘાટન થાય છે એથી મને અને સૌને મહાન આનંદ થાય છે. આ જ્ઞાનમંદિર અંગે શોધન, છાપખાનું વગેરેની યોજના પણ થાય તો સારું, એવી મને જરૂર જણાય છે.

બાદ ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયાએ કહ્યું:

એક જૈનેતર તરીકે અહીં બોલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં મને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી. હેમચંદભાઈ તથા તેમના ભાઈઓએ ગુજરાતના સાહિસની આ જ્ઞાનમંદિર દ્વારા જે અમૂલ્ય સેવા કરી છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. જે જ્યોત આ

શહેરમા સાહિત્યરસિકોએ આ પુસ્તકો દ્વારા પ્રગટાવી છે તે અમર રહે અને તે વડે ભવિષ્યમા ગુજરાતનુ સાહિત્ય વધુ જ્વલંત થાય એવી આશા આપણે રાખીશુ વળી ગુજરાતના પ્રાચીન પાટનગર પાટણની પ્રભુતાના શબ્દચિત્રનુ આલેખન જે હાથે થયુ છે તે જ હાથે પાટણની પ્રભુતા જે આ પુસ્તકોમા રહેલી છે, તેનુ ઉદ્ઘાટન થાય તે સૂચક અને આનદદાયક છે

બાદ દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કહ્યુ

પૂર્વાશ્રમમા શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય મોઢ વાણિયા હતા હુ પણ મોઢ વાણિયો છુ, તેથી અને બોલવાનો મને ખાસ હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. હેમચદ્રાચાર્યજી થયા તે વખતે ગુજરાતના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ હતો શ્રી હેમચદ્રાચાર્યજીએ સાહિત્ય અગે કેટલુ કેટલુ કર્યું છે? રસ, નાટક, યોગશાસ્ત્ર, અલકાર, સુભાષિતસગ્રહ વગેરે વગેરે સાહિત્યના વિવિધ અગોમાથી એક પણ એવુ નથી કે જેને આચાર્યશ્રીએ સ્પર્શી શોભાવ્યુ ન હોય એ સુવર્ણયુગનો કાળે કરીને અત આવ્યો ગુજરાત ઉપર ઇસ્લામીઓના આક્રમણો થયા, તે પછી મરાઠાઓના અને પછી બ્રિટિશ લોકોના, પરંતુ આજનો દિવસ જોતા લાગે છે કે, સાહિત્યઅગેનો સુવર્ણયુગનો ઉદય થવા માડયો છે, તેમા નિમિત્ત એક શ્રી મુનશી અને બીજા શ્રી હેમચદભાઈ છે કરાચીમા તેમને આ વિચાર ન ઉદ્ભવ્યા હોત તો હેમચદ્રાચાર્યનું નામ જે સુપ્રસિદ્ધ રીતે બહાર આવ્યુ છે, તે ન આવત અને તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા શ્રી હેમચદભાઈ પ્રવૃત્ત થયા ન હોત તો આ પ્રસગ ન આવત. જૈન ભાઈઓ જો એમ માનતા હોય કે જૈન મુનિઓ કલિયુગને તાબે થઈ ગયા છે, તો તે ભૂલ છે, કેમ કે તેથી શ્રી હેમચદભાઈ ને જે પ્રેરણા મળી છે તે મળત નહિ

આ પછી પાટણ બોર્ડિંગના ગૃહપતિ શ્રી ફૂલચદ હ દોશી, શ્રી નગીનદાસ મત્રી તથા શ્રી મોહનલાલ પોપટલાલ સઘપતિએ પ્રાસગિક ભાષણો કર્યાં હતા

બાદ સાહિત્ય પરિષદના મત્રી શ્રી અબાલાલ જાનીએ આવતી કાલની સત્રની બેઠકનો અને શ્રી કૃષ્ણલાલ વૈષ્ણવે શ્રી મુનશીને પાટણના નાગરિકો તરફથી અભિનદનનો, કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો હતો

પ્રમુખશ્રીનો ઉપસંહાર

બાદ શ્રી. મુનશીએ ઉપસંહાર કરતાં મીઠી ટકોર કરી હતી કે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેનાર તરીકે તેમ જ એક બ્રાહ્મણ તરીકે બોલવાનો મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, તેથી હું બોલ્યો છું. આજનો કાર્યક્રમ અહીં પૂરો થાય છે.

પ્રકીર્ણ

સાંજના શેઠ હેમચંદભાઈ તરફથી નોકારશી હતી. રાતે મંડપમાં આકર્ષક રોશની થઈ હતી અને રંજનનો કાર્યક્રમ હતો. રંજનમાં ગઢવી મેરુભાના તથા રાયચુરાના દુહાઓ અને સ્ત્રીઓના ગરબાઓની પણ યોજના હતી.

પાટણમાં શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર પ્રસંગે પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના સ્વાગત સમયના સરઘસનું એક દ્રશ્ય

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર: પાટણ

બીજો દિવસ

શનિવાર . તા ૮-૪-૧૯૪૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ખાસ સમેલન શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્રની બીજા દિવસની બેઠક આજે સવારના સાડા આઠ વાગે મળી હતી ગઈ કાલની માફક આજે પણ અસખ્ય માનવમેદની બેઠકના નિયત સમય અગાઉ એકત્રિત થઈ ગઈ હતી સ્ત્રીઓની મોટી સખ્યા પણ ખાસ તરી આવતી હતી બહારગામથી આવેલા સજ્જનો અને સન્નારીઓની સખ્યા પણ મોટી હતી, તેમા સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યરસિકો ઉપરાત જૈન મુનિશ્રીઓ અને વિદ્વાનો વગેરે નીચે મુજબ હતા –

દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દિવેટિયા, શ્રી મોતીચદ કાપડિયા, શ્રી અબાલાલ બુ જાની, શ્રી ધર્માનદ કોસબી, પડિત બેચરદાસ, મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, શ્રી કોઠારી, શ્રી વલ્લભદાસ ગાધી, ડૉ હરિપ્રસાદ દેસાઈ, શ્રી ભોગીલાલ સાડેસરા, શ્રી કનૈયાલાલ દવે, શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદી, ડૉ શ્રી બી ભટ્ટાચાર્ય, અધ્યાપક કે એચ કામદાર, અધ્યાપક ચતુરભાઈ શ પટેલ, શ્ર મજુલાલ રણછોડલાલ, પડિત બાલચદ્ર ગાધી, શ્રી પ્રહ્લાદ ચદ્રશેખર દીવાનજી, શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા, ડૉ રમણલાલ ક યાજ્ઞિક, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, ડૉ મણિલાલ પટેલ, શ્રી ધૂમકેતુ, શ્રી ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ, શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી બચુભાઈ રાવત, શ્રી. પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ, શ્રી કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ, શ્રી દુર્ગાશકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, શ્રી ચદ્રવદન

ગામના નામ માત્રમાં જળવાઈ રહી છે. આજે આપણે જે પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દહેરાસરના ચોગાનામાં ભેગા મળ્યા છીએ, તે દહેરાસરની 'પંચાસરા પાર્શ્વનાથ' ને નામે જાણીતી પ્રતિમા, અર્વાચીન પાટણના, પ્રાચીન પાટણના અને પંચાસરના ઇતિહાસપ્રવાહને અખંડિત વહેવડાવી રહેલ છે. પ્રાચીન પાટણના ઇતિહાસમાં, તેની સંસ્કૃતિમાં, વનરાજને સંસ્કૃતિના બાલ્યાવસ્થામાંથી જ પયપાન કરાવનાર શીલગુણસૂરિના હાથે પુરાતન પાટણની એ યશગાથામાં, પ્રાથમિક સંસ્કાર રેડાયા છે. વીર વનરાજે ગુજરાતની વિરાટ શક્તિને જાગ્રત કરી, ગુજરાતને વીરતાનાં પાણી પાયાં છે. એ વીર વનરાજની આરાધકદશાની પ્રતિમાનાં દર્શન પણ આપ 'પંચાસરા પાર્શ્વનાથ'ના દહેરાસરમાં કરી શકશો.

પ્રાચીન પાટણનો ઘેરાવો અઢાર માઈલ હતો, જ્યારે અર્વાચીનનો માત્ર પાંચ માઈલ છે અને તેમાં વસ્તીના અભાવે પડેલ નિર્જન સ્થાનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. પાટણની અવસ્થાએ કેટલા યે રાજપલટાના ઝંઝાવાત, અને કુદરતના કોપ અનુભવ્યા છે. રાજપલટા અને કુદરતના એ વંટોળમાં પાટણનો ઇતિહાસ પણ સ્થિર રહી શક્યો નથી. અને એ ઇતિહાસને ગૌરવવન્ત બનાવતા પાટણના જ્ઞાનભંડારો, સંસ્કારભંડારોની મહામૂલી એ મિલકત આ ઉલ્કાપાતની અસરથી વિમુક્ત રહી શકી નથી. આપની નજરે પડતા પાટણના આ જ્ઞાનભંડારો એ સંપૂર્ણ રત્નમાળાઓ નહિ પણ બચી ગયેલ રત્નો જ છે.

પાટણનો રાજકીય ઇતિહાસ એ જ ગુજરાતના મધ્યકાળનો ઇતિહાસ છે. વનરાજે શરૂ કરેલ ચાવડાવંશનો રાજકીય ઇતિહાસ પાટણના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે ૧૯૬ વર્ષ જોડાયેલ રહી, આખરે ભુભટ ઉર્ફે સામંતસિંહના ખૂનમાં અંત પામે છે અને પાટણમાં સોલંકીઓના તેજસ્વી રાજઅમલની શરૂઆત તેના ભાણેજ મૂળરાજના લોહીભીના હાથે થાય છે. મૂળરાજ, ભીમદેવ પહેલો, કરણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ વગેરે પાટણનો ઇતિહાસ-ગરવી ગુજરાતનો ઇતિહાસ, એક પછી એક ઉત્તરોત્તર વધુ અને વધુ તેજસ્વી બનાવતા જાય છે. ભીમદેવ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે રુદ્રમાળ આરંભે છે, ત્રિપુરુષપ્રાસાદ બંધાવે છે, રાણી ઉદયમતી "રાણીની વાવ" બંધાવે છે, કરણ કરણાવતી-હાલનું અમદાવાદ-વસાવે છે, મોઢેરા પાસે કરણસાગર સરોવર બંધાવે છે. કરણરાજ પછી પાટણની ગાદીએ આવનાર સિદ્ધરાજનું નામ, કોણ એવો હશે જેણે ગુજરાતમાં જન્મ

લેવા છતા પણ નહિ સાભળ્યુ હોય ? સિદ્ધરાજની વીરતા, એકાગ્રતા, દઢતા અને તેને ઊંચામા ઊંચી કક્ષાએ લઈ જતી તેની ભવ્ય મહત્ત્વાકાક્ષા, સહજ પ્રશસાના ઉદ્ગાર માગી લે છે

ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતની સસ્કૃતિનો ઇતિહાસ-ગુજરાતની માનવતાનો ઇતિહાસ અને અહિંસક ગુજરાતની તેજસ્વી તલવારોનો, તેની વિજયપતાકાઓનો, કુમારપાળના ઉલ્લેખ વગર અધૂરો જ રહે ગુજરાતની રાજકીય આણુરેખા સિદ્ધરાજના સમય કરતા વધુ વિસ્તૃત બને છે ગુજરાતની સસ્કૃતિનો પ્રવાહ સારાયે આર્યાવર્તને પાવન કરતો વેગવત વહે છે ગુજરાતની માનવતા 'અમારિ પડહ' વગડાવી જગતના રાજકીય ઇતિહાસમા કદી ન પ્રવર્તી હોય તેવી માનવતાનો અહિંસકયુગ પ્રવર્તાવે છે અને આ અહિસકયુગમા પણ ગુર્જરસામ્રાજ્યની વિજયપતાકા અણુનમ રહી, તેનું સ્વાતત્ર્ય તેના તેજસ્વી વીરપુરુષોની-પટ્ટણીઓની-ગુજરાતીઓની-વીરતા અને ભોગતત્પરતા પર નિર્ભય, અખડિત રહી, તે યુગના ગુર્જર ઇતિહાસના પૃષ્ઠો સર્વ રીતે ઉજ્જવલ અને અમર બનાવે છે ગરવુ ગુજરાત, તે અહિંસકયુગ, માનવતાનો અપૂર્વ યુગ, ગુજરાતનો તે મહાસસ્કૃતિકાળ આજે પણ ભૂલી ગયેલ નથી ગુજરાતના મહાન જ્યોતિર્ધર મહાત્મા ગાધીજીના અદ્ભુત નેતૃત્વ નીચે સારુ યે ભારત અહિંસાની તેજસ્વી રાજનીતિ અપનાવે છે, અનુસરે છે, પૂજે છે, અને હિંસાત્રાસિત જગતમા પ્રચારે છે, પ્રસારવાના સોણલા સેવે છે

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયને, ગુજરાતના એ મધ્યાહ્નકાળને 'હેમ – યુગ' તરીકે સ્થાપનાર, જે મહાપુરુષનો ઉત્સવ ઊજવવા આપણે સર્વે ભેગા થયા છીએ, તે મહાપુરુષને વિષે બે શબ્દો બોલવાની રજા લઉ છુ

આજે વીસમી સદીમા, એશિયાની તેજસ્વી યુવાન પ્રજા, જાપાનીઓના કુટુબમા ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના એવા તો સુદર સસ્કાર વહે છે કે, કુટુબની વ્યક્તિઓ ભિન્નભિન્ન ધર્મમા માનવા છતા પણ ધર્મને નામે લેશ પણ ક્લેશ દેખાતો નથી આજે નહિ, ગઈ કાલે નહિ, સો બસો વર્ષ પૂર્વે નહિ, પણ આઠ આઠ સૈકાઓ, પહેલા,

અથવા ટૂંકમાં

... ...
... ...

तं वंदे साधु वंद्यं ... ...
बुद्धं वा वर्धमानं शतदलनिलयं केशवं वा शिवं वा ॥"

પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને 'દેશીનામમાલા' ના રચનાર, ગુજરાતની અસ્મિતાનાં પ્રથમ દર્શન કરનાર ગુજરાતના સાહિત્યસ્વામીએ મહારાજ કુમારપાળને પ્રસંગોપાત્ત જે ભવ્ય અને ગૌરવભર્યો નિસ્પૃહી પ્રત્યુત્તર પાડ્યો હતો, તેથી તેમની ભવ્યતા ને મહત્તા અનેકગણી વધે છે અને હેમચંદ્રાચાર્ય ને કુમારપાળનો સબંધ વિષે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે! શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કુમારપાળ મહારાજને કહે છે:—

"भुञ्जीमहि वयं भैक्ष्यं जीर्णवासो वसी महि।
शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वी महि किमीश्वरैः ॥"

જે મહાપુરુષનાં ગુણગાન કરવા આપણે એકઠા થયા તે 'હેમયુગ'ની પછી, સોલંકીઓ પછી વાઘેલા, અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કરણઘેલાની મુસલમાન–મોગલ અને પછી, મરાઠા એમ અનેક રાજપલટાઓ અનુભવતું ગુજરાત એ રાજપલટાઓથી કુદરતના કોપ–પલટાઓથી પાટણ મુક્ત ન જ રહી શકે. અને એ પ્રાચીન પાટણ માત્ર ગૂર્જરદેશની રાજધાનીના ગૌરવભર્યા સ્થાનેથી જ નહિ પણ પ્રાંતના એ મુખ્ય શહેર તરીકેના સ્થાનેથી યે વંચિત રહી, તેના અર્વાચીન સ્વરૂપમાં દુર્ભાગ્યવશાત્ જિલ્લાનો એક તાલુકો માત્ર બની રહ્યું છે.

છેવટે ગયે વર્ષે કરાંચી મુકામે થયેલા ઠરાવાનુસાર 'શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર' એટલે 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ની ખાસ બેઠકના આ પ્રસંગે, અમારા સ્વાગતમંડળના આમંત્રણને માન આપનાર આપ સર્વેને હાર્દિક આવકાર આપું છું, અને પાટણ અને ગુજરાતને માટે ગૌરવભર્યા આ શુભ પ્રસંગે પ્રમુખપદ લઈ શોભાવવા, આપણા માનવંતા મહેમાન નામદાર કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને વિનંતિ કરું છું.

આવેલા સંદેશાઓ

સ્વાગતાધ્યક્ષના પ્રવચન બાદ સત્રને વિજય ઇચ્છના નીચેની વ્યક્તિઓ તરફથી તાર તથા પત્રો મળ્યા હતા, તે પરિષદના મંત્રી શ્રી અંબાલાલ જાનીએ આવ્યા તે ક્રમમાં વાંચી સંભળાવ્યા હતા —

શ્રી વિજયવલ્લભ સૂરિજી, શ્રી ગોવિંદભાઈ દેસાઈ, પંડિત સુખલાલજી (બનારસ), શ્રી લલ્લુભાઈ દીપચંદ ઝવેરી, મુંબાઈ, શ્રી. ભીમજી હ સુશીલ, શેઠશ્રી રતનલાલ મગનભાઈ હરિભક્ત, વડોદરા, શ્રી. મણિલાલ મોહનલાલ કરાચી, શ્રી મોહનલાલ હેમચંદ, મુંબાઈ, ભિક્ષુ જેઠમલજી, ભાવનગર, શ્રી મગનલાલ હરજીવનદાસ ભાવનગરી, અમદાવાદ, શ્રી વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય, મુંબાઈ, શ્રી ડૉ મણિલાલ એલ પરીખ, વડોદરા, શ્રી વ્યવસ્થાપક, પુસ્તકાલય, વડોદરા રાજ્ય, વડોદરા, શ્રી મહારાણા સાહેબ, લુણાવાડા સંસ્થાન, શ્રી જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા, લુણાવાડા, શ્રી ભગુભાઈ શંભુનાથ ધારેખાન, અમદાવાદ, શ્રી સંચાલક, શ્રી આત્માનંદ જૈન ગુરુકુલ પંજાબ, ગુજરાનવાલા, શ્રી ભોગીલાલ રતનચંદ વોરા, અમદાવાદ, શ્રી લક્ષ્મીદાસ, મુંબાઈ, શ્રી જુગતરામ એચ. વૈદ્ય, મુંબાઈ, ના મહારાણાશ્રી, ધરમપુર સંસ્થાન, મુંબાઈ, શ્રી. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ તંત્રી, બાલજીવન, વડોદરા, શ્રી જ્યેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાલ સુરત, શ્રી લલિતજી, લાઠી, શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ, અમદાવાદ, શ્રી ચુનીલાલ બી મહેતા, મુંબાઈ, શ્રી. કુંવરસી ધરમસી સંપટ, કરાચી, શ્રી ભાઈલાલ દાજીભાઈ અમીન, વડોદરા, મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી, કરાચી, શ્રી જયચંદ વિદ્યાલંકાર, મુંબાઈ, શ્રી વિદ્યાધિકારી, વડોદરા રાજ્ય, વડોદરા, શ્રી મણિલાલ હાલાભાઈ, કલકત્તા, શ્રી વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ, મંત્રી, શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ–કેળવણી પ્રચાર સમિતિ, બોરસદ, શ્રી વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ મુંબાઈ, શ્રી ચુનીલાલ ઉત્તમચંદ મુંબાઈ, શેઠશ્રી કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ, મુંબાઈ, પ્રમુખ, આદિત્યસભા સૂરત

દી બા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો પ્રસ્તાવ

ત્યારબાદ ના શ્રી મુનશીને પ્રમુખપદ લેવાની વિનતિ કરવાનો પ્રસ્તાવ દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ નીચેના શબ્દોમાં રજૂ કર્યો હતો

પાટણમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ખાસ બેઠક અને શ્રી

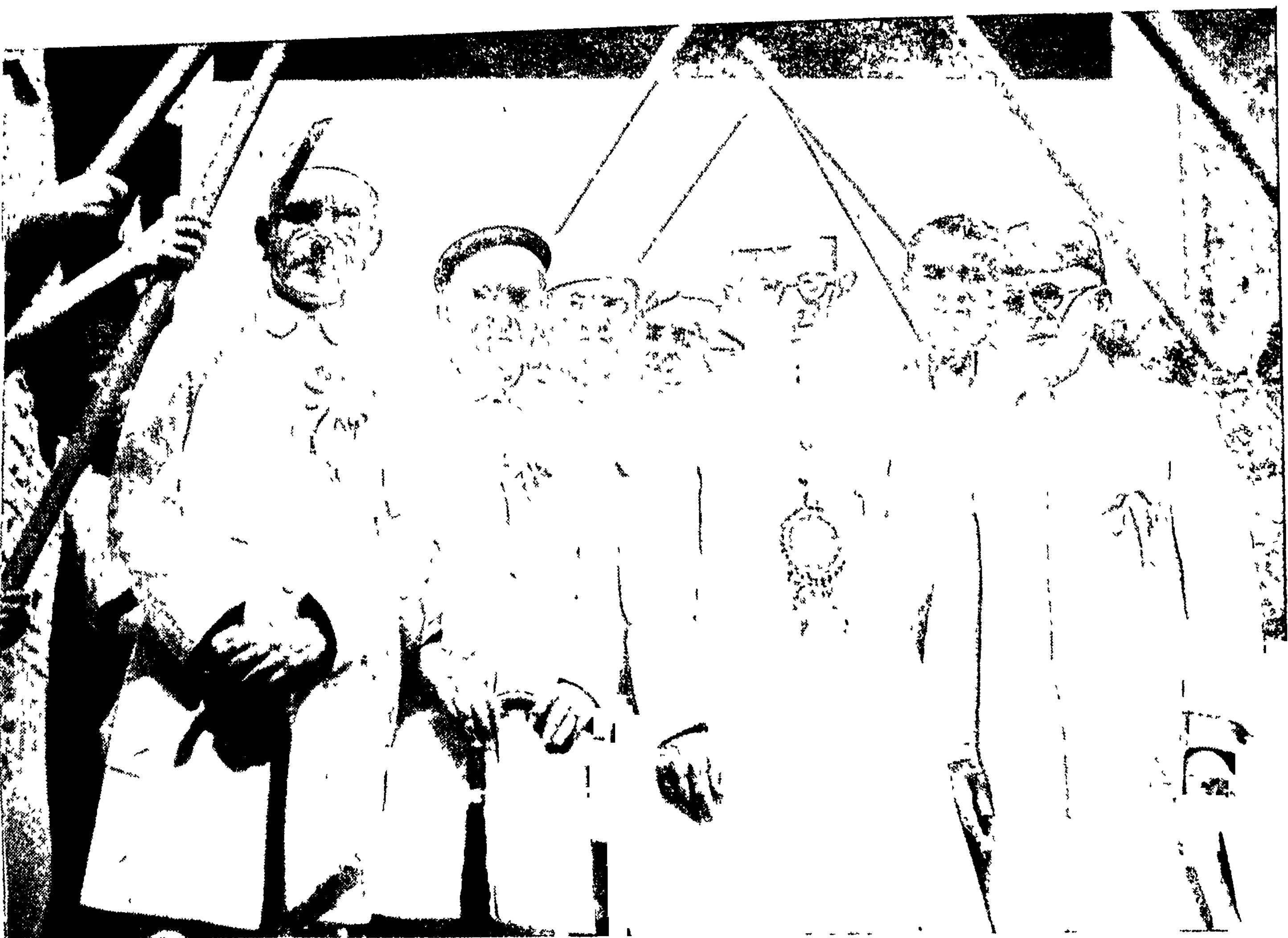
હૈમ સારસ્વત સત્રની ઊજવણી માટે કોઈને વિચાર આવ્યો હોય અને પાટણને આટલે વર્ષે આટલું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તો તે શ્રી. મુનશીને લીધે છે અને તેથી જ તેઓ પ્રમુખપદ શોભાવે એ સર્વ રીતે યોગ્ય જ છે. એમની ઉચ્ચ સાહિત્યકાર તરીકેની ખ્યાતિ ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર સારી પેઠે જાણીતી છે. તેઓ કરાંચી ખાતે સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના પ્રમુખ નિમાયા તેથી તેઓ પ્રમુખ તો ચાલુ જ છે. પણ આજનો મેળાવડો ખાસ ભરાયેલો છે, તેથી પ્રમુખપદ લેવા માટે એમને જે વિનંતિ થઈ છે, તેને હું મારા તરફથી હૃદયભેર ટેકો આપું છું.

આ પછી આ પ્રસ્તાવને અનુમોદન આપતાં ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ કહ્યું :–

શ્રી. મુનશીજી જ્યારથી સાહિત્ય પરિષદમાં આવ્યા ત્યારથી એનાં રૂપરંગ બદલાઈ ગયાં છે; એટલું જ નહિ, પણ રંગૂન, મદ્રાસ, કોલંબો સુધી – મહાગુજરાતનાં દૂર દૂરનાં સંસ્થાનોની વેલો સુધી તેની લાગવગ વધારી દીધી છે.

સહસ્રલિંગ તળાવનું ખોદકામ અમે કાલે જોયું. તેની પુરાણી મહત્તા, નૃત્યકળા, વીરતા–એનાં થોડાં દર્શન કર્યાં. સ્વ. શ્રી. પંડ્યાના વિદ્યાર્થીગૃહમાં પણ કાલે જવાનું અમને સદ્‌ભાગ્ય થયું. શિક્ષકોએ ત્યાં ઘણી વસ્તુઓ રજૂ કરી હતી. જૂનાં દેવદેવીઓને સજીવન થયેલાં ત્યાં જોયાં. મને ખાતરી છે કે આ સત્રમાં માત્ર ભંડારોને જ સજીવન કરતા નથી, પણ સાથે સાથે શ્રી. મુનશીના પ્રતાપે જે અસ્મિતા જાગ્રત થયેલી છે, તેનો વિકાસ થશે. શ્રી. મુનશીએ ત્રણ વ્યક્તિઓ ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરી છે, ભગવાન ભાર્ગવ, કવિ નર્મદ અને શ્રી. હેમાચાર્ય. એમાં ભગવાન ભાર્ગવ ઇતિહાસ પહેલાંના યુગના છે. નર્મદાશંકરની શતાબ્દિ ગુજરાત અને બૃહદ્‌ગુજરાતમાં આજે શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની ઊજવાય છે. અને જૈનભાઈઓ જે એમને પોતાના જ માનતા તેમને હવે આખું યે ગુજરાત પોતાના માનતું થઈ ગયું છે. આથી શ્રી. મુનશીજી પ્રમુખ તરીકે આ સત્રને માટે લાયક છે.

આ પછી દરખાસ્તને વધુ અનુમોદન આપતાં ડૉ. શ્રી. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે કહ્યું કેઃ—

પાટણમાં શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર પ્રસંગે પ્રમુખ **શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનું** સ્વાગત

જેમ સદ્દગત શ્રી વલ્લભભાઈ મહાત્મા ગાંધીજીની Practical Editon છે તેમ શ્રીયુત મુનશીજી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીની આ નવીન દેશકાલાનુરૂપ નવીન આવૃત્તિ છે આ પછી શ્રી મુનશીજીના નાનપણના કેટલાક પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરી એમની હાલની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓને ગણાવી કહ્યુ કે આવા ઐતિહાસિક સત્ર માટે એમના જેવા પ્રેરક પ્રમુખ મેળવવા એ આપણુ અહોભાગ્ય છે

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનુ વ્યાખ્યાન

આ પછી શ્રી મુનશીજીએ શ્રોતાજનોના ચાલુ તાળીઓના નાદ વચ્ચે વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર જઈ પોતાના છાપેલા વ્યાખ્યાન સાથે કેટલુક મૌખિક વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું હતુ —

" હૈમ સારસ્વત સત્રમા પધારેલા સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો !

આ હૈમ સારસ્વત સત્રનુ પ્રમુખપદ લેતા મને ઘણો સંકોચ થાય છે હૈમ સારસ્વત સત્રની યોજના કરાચી સાહિત્ય પરિષદ સમેલન સમક્ષ મેં રજૂ કરી હતી, ત્યારે, ઘણા વર્ષોથી મેં જે સકલ્પ કર્યો હતો, તે પાર પાડવાની મે તક સાધી હતી ને અને તે સકલ્પ એ હતો કે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ હમેશને માટે, જે ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અગ્રણી વિધાતા છે, તેની સાથે જોડી દેવી, તેથી આપણે ગુજરાતી સાહિત્યના સ્વામીઓનો પૂરો ઇતિહાસ મેળવીએ તો તે નરસિંહ મહેતા કે ભાલણથી નહિ પણ છેક હેમચંદ્રાચાર્યથી જોઈ શકીએ આમ આ પ્રસગ સુધી હુ હેમચંદ્રાચાર્યની સાથે સકળાનો રહ્યો છુ.

પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલુ ભાષણ

અત્યાર સુધી પરિષદ મળતી ત્યારે સાહિત્યની આપ લે કરતા વિવાદમા વધારે વખત જતો આજે પહેલી વાર પરિષદ માત્ર સાહિત્યનુ સત્ર ઊજવે છે, તે પણ અણહિલવાડ પાટણમા અને તે વળી ગુજરાતી સાહિત્યકોના શિરોમણિ એવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સ્મરણ નિમિત્તે પરિષદના જીવનમા આજનો પ્રસગ અનેરો છે, તે ગુજરાતની ધર્મતરભૂમિમા તેની અસ્મિતાના આદ્યદ્રષ્ટાને અર્ધ્ય આપવા મળે છે

આજને પ્રસગે ગુજરાતી સાહિત્યના સેવકો અને પોષકો એવા

જે નરો આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા છે, તેમનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી. શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડના અવસાનથી આપણા સાહિત્યને બહુ મોટી ખોટ પડી છે. સાહિત્ય પરિષદ સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ હતો અને ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે કિંમતી સેવા કરી છે. સાથે, આપણી પાસેથી ચાલ્યા ગયેલા બીજા ગૃહસ્થોનું પણ સ્મરણ થાય છે: દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ, દી. બ. નર્મદાશંકર, શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, શાસ્ત્રી શ્રી. હાથીભાઈ અને શ્રી. બળવંતરાય પી. ઠાકોર. આ બધાએ જુદી જુદી રીતે સાહિત્ય-સેવા કરી છે. આ બધા સાહિત્ય પરિષદનાં બાહ્ય અંગો હતા, જ્યારે એનાં અંતરંગોમાંના એક શ્રી. હીરાલાલ પારેખ આપણામાંથી ચાલ્યા ગયા છે. એમનું અવસાન મારે માથે તો એક ઘા સમાન થઈ પડ્યું છે. શ્રી. પારેખ પરિષદના આત્મા સમાન હતા. તેમના વિના પરિષદનું મંડળ સાવ સૂનું જ લાગે છે. સને ૧૯૨૨ થી તે છેક મૃત્યુપર્યંત તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની એકધારી સેવા કરી છે.

આ વખતે છેલ્લાં પંદર–સત્તર વરસોમાં સાહિત્ય પરિષદે કરેલી પ્રગતિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ છે, અનેક વાર પરિષદનું નાવ ખરાબે ચડી ભાંગી જતાં બચ્યું છે; પણ હવે એ તોફાનના દિવસો પૂરા થયા છે. આજે પરિષદ પાસે પૈસો છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતની ચાર–પાંચ અગ્રગણ્ય સાહિત્ય સંસ્થાઓનો એને પૂરેપૂરો સહકાર છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા વગેરે આજે એને સાથ આપી રહી છે.

પાટણમાં આ સત્રનું પ્રમુખપદ લેવાનું સુભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે, તેમાં વિધિનો હાથ દેખાય છે. બાલપણમાં મેં Graves of Vanished Empire એ નામનો લેખ લખ્યો, ત્યારથી પાટણને મેં ગુજરાતની અસ્મિતાનું આધારબિન્દુ માન્યું છે. ઈતિહાસકારો પાટણ અને તેના મહાપુરુષોની કથા વિસ્તારથી કહી શકશે. ખરી દૃષ્ટિએ આ ગાયકવાડી મહેસાણા પ્રાંતનું ગામ નથી, પણ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ, વિદ્યા અને રસિકતામાં અયોધ્યા ને પાટલીપુત્ર, રોમ, એથેન્સ ને પારિસનું સમોવડિયું શહેર છે.

अणहिल्ल पाटकनगर
सुरमन्दिर रुद्ध तरणिहयमार्गम्
यस्यास्ति राजधानी राज्ञोऽयोध्येव रामस्य।

પાચમી સદીમા લાખ્ખાગામથી તેરમી શતાબ્દી સુધી આ પુણ્ય-ભૂમિએ શા શા ચમત્કારો નથી જોયા? ગામ રૂપે એણે જન્મ લીધો ત્યારથી ઘણી યે બાબતમા એ પ્રથમ હતુ હેમચદ્રાચાર્ય પોતે એને ધર્માગાર કહે છે

प्राक् शौर्यवृत्तौ प्राक् शास्त्रे
प्राक् शमे प्राक् समाधिपु।
प्राक् सत्ये प्राक् पड्दर्शन्याम्
प्राक् पडङ्गयामितोजन ॥

આ ભાગ્યશાળી ભૂમિએ વનરાજની વીરતા જોઈ ને ચાલુક્યવીર મૂલરાજની શક્તિના દર્શન કર્યા બાણાવળી ભીમની હાકે ગાજી, સિદ્ધ ચક્રવર્તી જયસિંહદેવના સામર્થ્ય ને વ્યવસ્થાશક્તિથી અકિત થઈ, પરમભટ્ટાર્ક કુમારપાલના નૈતિક શાસનોની એ પ્રયોગશાળા બની અને વસ્તુપાલ તેજપાલના ઔદાર્ય ને મુત્સદ્દીગીરીના એણે દર્શન કર્યા નૃત્ય ને ગીત, રસ ને ઉલ્લાસથી એની દિશાઓ ગાજતી

यत्र यत्र प्रसर्पन्ति सलीलं यन्मृगीदृश ।
दासीव दृष्टिरन्वेति तत्र तत्र विलासिनाम् ॥
वीक्षिता वलितग्रीवं तन्वीभिर्यत्र केऽपि यत् ।
मन्ये व्यावर्तितागेन तेऽनङ्गेनार्पिताहिना ॥
रुपेणाप्रतिमा काता यत्र धात्रा कृता स्त्रिला।
तथापि प्रतिमास्तासा संजाता रत्नभित्तिपु॥

અદ્ભુત સ્થાપત્યે એને સૌન્દર્યના સત્ત્વ સરખી બનાવી દીધી હતી 'અશેષવિદ્યાપારગત' શ્રી વીરાચાર્ય તપોનિધિ (ઇ સ. ૯૯૫)ના સંસ્કારોએ, કૌલ કવિ ધર્મની કૃતિઓએ, અભયદેવસૂરિ જેવાના આર્ત્ત ઊર્મિકથનોએ અને શ્રીપાલથી સોમેશ્વર સુધીના કવિઓની

કાવ્યસમૃદ્ધિએ એને સંસ્કારી કરી. પણ એ બધામાં બે હતાં શ્રેષ્ઠ; એક શૌર્ય અને વ્યવસ્થાનો સ્વામી, જેણે ગુજરાતમાં રાજકીય ઐક્ય સ્થાપી સ્વરૂપ આપ્યું અને બીજા સાહિત્યના સ્વામી, જેણે ગુજરાતને કલ્પી શબ્દમાં ઉચ્ચારી, તેને સાહિત્ય વડે સરજી અસ્મિતા આપી. સિદ્ધરાજ ને હેમચંદ્રને એક કરતું સિદ્ધહેમ એ માત્ર વ્યાકરણ નથી. ગુજરાતનું જીવનઝરણું નિઃસારતી કૃપાશ્રયી ગંગાત્રી છે.

આજે આપણે જેને ગુજરાત કહીએ છીએ એનો પિતા તો છે સિદ્ધરાજ. મૂલરાજે જે શરૂ કર્યું તે એના વંશજે પૂરું કર્યું. ગુર્જરમંડલ ને લાટ, સોરઠ ને કચ્છ, એ એના બાહુબળે ભેગાં મળ્યાં અને એના સતત યુદ્ધોત્સાહમાં એકતા પામ્યાં. પણ મે ફરી ફરી કહ્યું છે તેમ ગુજરાત પ્રાંત નથી, માત્ર જનસમુદાય નથી, માત્ર સાંસ્કારિક વ્યક્તિ નથી; એ તો પેઢીધર ગુજરાતીઓએ સંકલ્પપૂર્વક સેવેલી, પેઢીએ પેઢીએ નવી સિદ્ધિ પામતી, સામુદાયિક ઈચ્છાશક્તિએ સબળ બનેલી જીવનભાવના છે; એ ભાવનાનું તીવ્ર ભાન તે ગુજરાતની અસ્મિતા. એ અસ્મિતા હેમચંદ્રાચાર્યની કલ્પનામાં પ્રગટી, બ્રહ્માના માનસમાંથી સરસ્વતી પ્રગટી હતી તેમ.

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનું સત્ર ઊજવવાની મને પહેલેથી ઈચ્છા હતી. એમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાછા લાવવાનાં સ્વપ્નાં હું મૂળથી સેવતો હતો. એ ઈચ્છા આજે સફળ થઈ છે, એ સ્પ્નાં આજે પાર પડ્યાં છે અને હેમચંદ્રાચાર્ય આજે આપણી વચ્ચે પાછા આવ્યા છે. સમસ્ત ગુજરાતની જનતાએ આજે એમને ફરીથી અપનાવ્યા છે. દસમી સદીમાં ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત થઈ એવો મારો દાવો છે; એની પાળ તો દસમી સદીમાં શ્રી. હેમચંદ્ર અને સિદ્ધરાજના વખતમાં બંધાઈ હતી. સાહિત્ય પરિષદ, ભારતીય વિદ્યા ભવન અને શ્રી. હેમાચાર્યના નામ સાથે એક ભવ્ય સ્મારક મુંબઈમાં પણ ઊભું કરવાનું છે. ઇશ્વરની ઈચ્છા હશે તો ડિસેમ્બર સુધીમાં એ થઈ જશે એવી મને આશા છે. કારણ કે એમાં રૂ. ૫૨,૦૦૦ લગભગ પૂરા થઈ ગયા છે.

ગઈ કાલે અમે પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ જોયું. એ જોયા પછી એમાં આટલું સ્થાપત્ય હશે, આટલી વિશાળ કલા હશે એનો

ખ્યાલ જ ન્હોતો આવ્યો જે સૌન્દર્ય આજે જોઈએ છીએ એ અગાઉ અનેકગણું હશે એની ગત ભવ્યતાનો ખ્યાલ આ તળાવ પરથી જ આવી શકે છે આ તળાવ આખુ ખોદાઈ રહે તો દુનિયાની સૌથી સુદર વસ્તુઓમા સહસ્રલિંગ ગણાય સહસ્રલિંગ તળાવમા, રાણીની વાવમા ગિઝનીને મારીને હઠાવનાર વીર ભીમદેવના પગલા થયા હશે ! અને સિદ્ધરાજ જેવા પ્રતાપી રાજાએ અને કેટલાય મહાન આચાર્યો અને વિદ્વાનોએ એ પત્થરોને પવિત્ર કર્યા હશે

ધધુકાના મોઢ વાણિયાનો એ છોકરો સ ૧૧૪૫ મા એ જન્મ્યો પાચ વરસે એણે દીક્ષા લીધી એકવીસમે વરસે એ આચાર્ય થયો એ થયો તપસ્વી, મુત્સદ્દી અને વિદ્યાનિધિ વરસો સુધી પાટણના સરકારસ્વામીઓમા એણે ચક્રવર્તી પદ ભોગવ્યુ. સિદ્ધરાજના વિજયોમા, ધનિકોની વ્યાપારશક્તિમા, લોકોના ગગનગામી ઉત્સાહમા એમની કલ્પનાએ એક અને અપૂર્વ ગુજરાતનુ દર્શન કર્યું જૈન સાધુને સાહજિક એવુ પરિભ્રમણ ત્યાગી એમણે એમની કલ્પનાના ગુજરાતને ચરણે જીવન ધર્યું એમની સર્જકતાએ નવી કલ્પનાસૃષ્ટિ રચી પાટણ અયોધ્યાથી વધ્યુ નગરોમા પ્રથમ સ્થાન પામ્યુ

ગુજરાતી કલ્પનાને તેના સહસ્ર પ્રતિબિબો વડે ચમકાવનાર સિદ્ધરાજ વિક્રમાદિત્યની ભભક શોભતા થયા ચાલુકયવશે રઘુવશની અમરકીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ને ઐતિહાસિક મહત્તાની પશ્ચાદ્ભૂમિ રચાઈ સોરઠ ને માલવાના પરાજયે ગર્વ પ્રેર્યો રાજપિતામહ આમ્રભટે મેળવેલા વિજયની સ્મરણકથાએ યુયુત્સુતાની પ્રણાલી રચી માસ અને દારૂનિષેધની ઘોષણા કરાવી એમણે નૈતિક વિશિષ્ટતાનો અદ્ભુત રગ પૂર્યો અને સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, ને વિદ્યાની એમણે ભરરેલી સમૃદ્ધિ વડે શિષ્યો ને સાહિત્યકારોની કલ્પના રગી, પાટણને ગુજરાતનો આત્મા કરી સ્થાપ્યુ, પણ હેમચદ્ર માત્ર કલિકાલ-સર્વજ્ઞ નહોતા એમણે વિદ્વાનો છલ્યા, અથાગ જ્ઞાનને વલોવી કૃતિઓ રચી એમણે ગુજરાતીઓને સંસ્કૃત સાહિત્યમા સ્થાન અપાવ્યુ એ મુત્સદ્દીઓમા ઘૂમ્યા અને રાજ્યાધિકાર પર નૈતિક સત્તા બેસાડી. મહત્ત્વાકાક્ષાથી ઊભરાતા ગુજરાતની મહત્તાને શબ્દદેહ આપ્યો પણ એ ઉપરાત એ મહત્તાને કલ્પનાજન્ય અપૂર્વતાનો એમણે ઓપ

ચડાવ્યો. જ્યારે એ સદ્‌ગત થયા ત્યારે ચાલુક્યોની જાગીર અલોપ થઈ ગઈ. વિજયી સેનાઓનું વિશ્રામસ્થાન અદૃશ્ય થઈ ગયું. વીરતા, સંસ્કાર ને સામર્થ્યથી શોભતી લોકસમૂહની કલ્પનામાંથી એક અને અવિયોજ્ય ગુજરાત બહાર પડ્યું.

આઠસો પચાસ વર્ષ વહી ગયાં છતાં હેમચંદ્રની એ કલ્પનામૂર્તિ હજી ગુજરાતી બોલતા લોકસમૂહની કલ્પનામાં ને જીવનમાં જીવે છે, દિને દિને વધારે જ્વલંત ને પ્રતાપી.

ફરીથી ગુજરાતના એક મોઢ વાણિયાએ બળથી, બુદ્ધિથી, મુત્સદ્દીગીરીથી, આત્મબળથી ગુજરાતને અને સાથે હિન્દને નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે. એની પ્રેરણાથી પ્રતાપ ને સંસ્કાર, સાહિત્ય ને સેવાનો સાગર ઊછળ્યો છે. તેનાં તે નૈતિક શાસનો વધારે સર્વવ્યાપી લિપિએ ફરી લખાયાં છે. સિદ્ધહેમે સરજાવ્યું તેને ગાંધીજીએ હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવ્યું. ગુજરાત આજે ભવિષ્યને આંગણે ઊભું છેઃ એક વીર, એક સાહિત્યકાર ને એક મહાત્મા એ ત્રિપુટીની શક્તિ, બુદ્ધિ, ને વ્યવસ્થાશીલતાનું ધણી.

પ્રમુખપદ આપવા માટે હું આપનો બધાનો પુનઃ આભાર માનું છું. મારી એવી પ્રાર્થના છે કે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર ઉજવાય છે તેથી ગુજરાતમાં નવું જોમ આવે, ઓપ આવે !

× × ×

આ પછી સત્રને અંગે આવેલા નિબંધોનું સારરૂપે વાચન હાથ પર લેવામાં આવ્યું હતું, જેમાં મુનિ પુણ્યવિજયજી, ડૉ. ભટ્ટાચાર્યજી ડૉ. મણિલાલ પટેલ, શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા, પ્રો. મંજુલાલ મજમુદાર, પ્રો. કે. હિં. કામદાર, શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદી વગેરેનાં નિબંધો હતા.

આ સાથે આજના દિવસનો કાર્યક્રમ પૂરો થતાં બાકીનું કાર્ય બીજા દિવસ માટે રાખવામાં આવ્યું હતું.

× × ×

બપોરના ત્રણ વાગે પાટણ શહેરના નાગરિકો તરફથી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને જાહેર અભિનંદન આપવા સત્રના મંડપમાં જાહેર મેળાવડો થયો હતો

× × ×

આ પછી મધ્યસ્થ સભા અને સામાન્ય સભાઓ ભરાઈ હતી

× × ×

બાદ સાંજના પ્રમુખશ્રી, પરિષદની મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો તથા અન્ય મહેમાનો મોટરોમાં પાટણથી વીસ માઈલ દૂર મોઢેરાનું ઐતિહાસિક સૂર્યમંદિર જોવા ગયા હતા ત્યાંથી મોડી રાતે પાછા ફર્યા હતા

× × ×

રાતે ગરબા ઉપરાંત ગઢવી મેરુભાના દુહાઓનો ડાયરો રાખવામાં આવ્યો હતો

ત્રીજો દિવસ

[રવિવાર, તા, ૯ એપ્રિલ : ૧૯૩૯]

સત્રનો ત્રીજા દિવસનો કાર્યક્રમ સવારે આઠ વાગે શરૂ થયો હતો. પ્રમુખશ્રીએ લાઠીના નામદાર ઠાકોર સાહેબ તથા કરાંચીથી મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીના શુભેચ્છક સંદેશાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. વખતનો અભાવ હોવાથી-લેખકોને તેમનું વાચન ટૂંકમાં પતાવી દેવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. આ પછી શ્રી. વલ્લભદાસ ગાંધી, શ્રી લાલચંદ ગાંધી, શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા, મુનિશ્રી જિનવિજયજી અને અન્ય પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનાં નિબંધોનું સારરૂપ વાચન થયું હતું.

આ નિબંધ વાચન સમયે વડોદરાના નામદાર દીવાન સાહેબની પધરામણી થઇ હતી—જેમનો સર્વેએ સત્કાર કર્યો હતો.

આ પછી શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેએ તેમની લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રસંગોચિત ભાષણ આપી સર્વને મુગ્ધ કર્યા હતા.

આ પછી સત્રના પ્રમુખશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, હવે આપણો કાર્યક્રમ પૂરો થાય છે. માત્ર ઔપચારિક વસ્તુઓ પૂરી કરી ઉપસંહાર કરવો બાકી છે. પહેલાં, હૈમ સારસ્વત સત્રમાં નામદાર દીવાન સાહેબ છેલ્લે છેલ્લે આવી પહોંચ્યા છે, તે માટે આનંદ થાય છે. સદ્‌ગત મહારાજાશ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને પરિષદને જૂનો સંબંધ છે. સાહિત્ય પરિષદની વડોદરાની બેઠકમાં સદ્‌ગત મહારાજાશ્રીએ જાતે આખો વખત હાજરી આપી હતી. વડોદરા રાજ્યમાં ભરાયલી આ પરિષદમાં મહારાજા સાહેબ આવ્યા નથી, પણ તેમના પ્રતિનિધિ આવ્યા છે તે દર્શાવે છે કે, આટલે વર્ષે પણ તે સંબંધ જેવો ને તેવો જ

છે સદ્‌ગત મહારાજા સાહેબ પરિષદ સાથે નિકટનો સબંધ રાખતા તેઓશ્રી પરિષદના Patron (મુરબ્બી) હતા તેઓશ્રી પરિષદની ઘણી જરૂરિયાતો અવારનવાર પૂરી પાડતા વળી તેઓએ ગુજરાતીને માતૃભાષા બનાવી છે વહીવટની ઑફિસોમાં પણ તેઓશ્રીએ ગુજરાતીનો જ પ્રચાર કર્યો છે

પરમ દિવસે શ્રી ગદ્રે મને સહસ્રલિંગ તળાવનું ખોદકામ જોવા લઈ ગયા, ત્યારે મને ખબર નહોતી કે, એ આટલુ બધુ સુન્દર હશે. તે સાચવી ઉદ્ધાર કરવાનો જે પ્રયત્ન શ્રી ગાયકવાડ સરકાર કરે છે, તે બદલ સાહિત્ય પરિષદે અભિનદન આપવા જોઈએ

દીવાન સાહેબ ખાનગીમા કહે છે કે, એમને ગુજરાતી સારી પેઠે આવડે છે, પણ તે બોલી શકતા નથી પણ જ્યારે તેઓ દીવાનગીરીની પદવી ઉપર આવ્યા ત્યારે એકાદ માસમા હું તેમને મળવા ગયો ત્યારે તેઓ બેઠા બેઠા 'પાટણની પ્રભુતા' વાચતા હતા તેમણે પાટણ જોયુ છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી, પણ મારું પાટણ તેમણ જોયુ છે અને સાહિત્યકાર તરીકે ગર્વ લઉ છુ કે, તમારુ છે તે કરતા મારુ સારુ છે

ત્યાર બાદ ના દીવાન સાહેબને બોલવા પ્રમુખશ્રીએ વિનતિ કરી હતી

વડોદરાના દીવાન સાહેબનુ ભાષણ

નામદાર દીવાન સાહેબે તાળીઓના નાદ વચ્ચે અગ્રેજીમા જણાવ્યુ હતું કે

નામદાર શ્રી મુનશીએ જણાવ્યુ છે તેમ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથેનો શ્રી ગાયકવાડ સરકારનો સબધ ઘણો જૂનો છે કૈલાસવાસી મહારાજા સાહેબ સયાજીરાવ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમા ભારે રસ લેતા હતા પરિષદની અગાઉની એક બેઠકમા તેઓશ્રીએ ઘણો આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો અમારા યુવાન મહારાજા સાહેબ અહીં આવી આ સમેલનમા ભાગ લેવા ઘણા આતુર હતા, પરતુ કેટલાક અનિવાર્ય સજોગોને અંગે તેઓ આવી શક્યા નથી મને

અહીં આવી કંઈક બોલવામાં અનંદ થાય એ સ્વભાવિક છે. દુર્ભાગ્યવશાત્ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું મારું જ્ઞાન એટલું થોડું છે કે, હું તેનાથી પૂરપૂરો અજ્ઞાત છું એમ જ કહું તો પણ ચાલે. પરંતુ મેં ગુજરાતી ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક સ્વરૂપોમાં સહેજસાજ રસ લીધો છે અને શ્રી. મુનશીની સુંદર કૃતિ 'Gujarat & Its Literature' મેં વાંચી છે. તે વાંચતાં એક વસ્તુએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને તે એ છે કે, હિન્દનું પ્રત્યેક પ્રાંતીય સાહિત્ય કેવું લગોલગ રહીને વિકાસ પામ્યું છે। આમ આપણાં હિન્દી સાહિત્યોના વિકાસનાં ધોરણ સમાંતર રહેલાં છે.

નોકરીને અંગે મારે કેટલીક વેળા બનારસ જવું પડતું અને ફુરસદના સમયની મારી માનીતી મોજ એ હતી કે, હોડીમાં બેસી કલાકોના કલાકો સુધી નદીના પાણીમાં તેને હંકારવી અને એમ કરતી વેળા હું જોતો હતો કે, હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવતા યાત્રાળુઓ — સ્ત્રીઓ અને પુરુષો — એક સરખી રીતે એક જ જાતની પ્રાર્થનાઓ — જે બે-ત્રણ હજાર વર્ષો પૂર્વે રચાયલી હશે — થી દેવોની પૂજા કરતાં. મારી સ્મૃતિમાં રહેલો મારો એ એક અનુભવ છે.

મારો બીજો એક અનુભવ એ છે કે, તે પછી ઘણાં વર્ષો પછી જ્યારે હું રામનાડ જિલ્લામાં કલેક્ટર હતો ત્યારે ત્યાંના રામેશ્વર મંદિરમાં હિંદના બધા ભાગોમાંથી દરેક વર્ગના યાત્રાળુઓ આવતા. તેમાંનું પ્રત્યેક જણ પોતાની ભક્તિ દ્વારા જે મંદિર તેની સંસ્કૃતિનું મહાન મૂર્તસ્વરૂપ હતું, તેની પ્રત્યે અનુરાગ બતાવતું. આથી જોનારને મહદ્ આશ્ચર્ય થતું. આ ઉલ્લેખ સમાજના માત્ર અમુક વર્ગને જ લાગુ પડતો નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે ત્યાં નેપાળના મહાન રાજવીઓ આવતા. સંખ્યાબંધ વેપારીઓ, વિદ્વાનો વગેરે પણ આવતા. પરંતુ તેઓ સર્વે એકજ વસ્તુને અનુલક્ષીને ખોવતા અને એ જ આપણા સાંસ્કૃતિક જીવનનું ઐક્ય છે. જ્યારે હું શ્રી. મુનશીનું પુસ્તક વાંચતો હતો ત્યારે અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિનાં જે જે સ્વરૂપોમાં હું થોડોઘણો રસ લઈ તે સમઝતો ત્યારે, જેમાં મારું ધ્યાન ખેંચાયું છે તે આજ વસ્તુ છે.

આથી આ પરિષદમાં જે વિચારોનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે તેનાથી આપણે બધા પરિચિત છીએ અને હું એક વખત ફરીથી કહું

છુ કે, આપણા હિન્દનુ સાસ્કૃતિક જીવન વધુ ને વધુ સંમૃદ્ધ થયુ છે, કેમ કે આ બધી સ્થાનિક સસ્કૃતિઓ હજારો વર્ષોથી આવશ્યક સમાન્તર ધોરણોએ વિકાસ પામી છે આ જાતનું મારુ દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કર્યા બાદ હુ કહી શકુ છુ કે, ગુજરાતી સસ્કૃતિના જે જે પ્રેમીઓ અહીં એકત્રીત થાય છે,તેમને એક વિનતિ કરવાની મને છૂટ છે, એમ હુ આશા રાખુ છુ

ડૉ ભટ્ટાચાર્ય જે અહીં આવ્યા છે, તેમણે પાટણના ભડારોમા જે જે જૂના ગ્રન્થો છે તેની નામાવલિ હમણા જ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તે યાદીમા એવા એક જ્ઞાનસમૂહની હયાતીની જાહેરાત કરવામા આવી છે કે, જે પ્રસિદ્ધિ પામતા આખાયે જગતને સમૃદ્ધ બનાવશે હુ આશા રાખુ છુ કે, જેઓ આ સસ્કૃતિમા રસ લઈ રહ્યા હોય તેઓ વિચારો અને વિદ્યાના આ ખજાનાને વિસ્તૃત દુનિયાને માટે સુગ્રાહ્ય કરશે વડોદરા રાજ્યે આ દિશામા ડૉ ભટ્ટાચાર્યની દેખરેખ નીચે કેટલુક કાર્ય કર્યું છે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, અમે જે કાર્ય કરી રહ્યા છીએ તેના વિકાસને ઉત્તેજિત કરવા અમે શક્તિવાન થઈશુ પરતુ આ જાતનું કાર્ય નાણા, વ્યવસ્થા અને સહકાર વગેરે માગે છે જો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આવો મેળ સાધી શકે, તો હિન્દની સસ્કૃતિના કાર્યમા ઘણી કિંમતી સેવા કરી ગણાશે એક રાષ્ટ્ર સ્થૂલ પદાર્થો પ્રત્યેના તેના વલણથી મહાન નથી, પરન્તુ મન અને આત્માના ગુણો પ્રત્યેના તેના લક્ષબિન્દુથી જ હોય છે

હું આશા રાખુ છુ કે આ વિનતિને વ્યાપક અને ઉદાર જવાબ મળી રહેશે એકવાર ફરી આ ઐતિહાસિક પ્રસગ સાથે મારી નમ્ર રીતે હું જે સબધ જોડી શક્યો છુ, તેથી જે મહદ્ આનદ થાય છે, તેનો ઉલ્લેખ કરુ છુ મને હર્ષ થાય છે કે આ પ્રસગ તેને યોગ્ય એવા મકાનથી અકિત થાય છે, કે જેમા ગુજરાતી સસ્કૃતિના વાગ્સારરૂપ જે ઘણા કિંમતી ગ્રન્થો છે, તેનો સગ્રહ થશે હું શ્રી મુનશી, અન્ય માનવતા ગૃહસ્થો અને પરિષદના કાર્યકર્તાઓને, અહીં આવી, પાટણમા આ સમેલન ભરવા માટે, ધન્યવાદ આપુ છુ

હુ માનું છુ કે, આ સમેલન અહીં ભરાયુ એ ઘણુ ઉચિત જ થયુ છે અને હું જરૂર ઇચ્છુ છુ કે, આ ઐતિહાસિક સ્થળે આપણે૦ વધુ અને વધુ સમેલનો ભરીએ

ઉપસંહાર

આ પછી સત્રના પ્રમુખશ્રીએ નીચે મુજબ ઉપસંહાર કર્યો હતોઃ–

હું માની શકતો નહોતો કે પરિષદને પોતાને ત્યાં નોતરી પાટણ આટઆટલું સત્કારકાર્ય કરશે. પરંતુ શ્રી. હેમચંદભાઈએ મકાન અર્પણ કરીને અને દીવાન સાહેબે પધારીને આ પ્રસંગને ઐતિહાસિક બનાવ્યો છે.

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાછા આણવાનો જશ પરિષદ લે તેમાં કંઈ જ ખોટું નથી. પણ આ કાર્યમાં, ખરું જોતાં, શ્રી હેમચંદભાઈથી શરૂ કરી સ્વયંસેવક બહેનો, ભાઈઓ તથા મુનિરાજો વગેરેએ જે સક્રિય ફાળો આપ્યો છે તેમને બધાને જશ છે. તે સૌનો પરિષદવતી હું ઋણી છું.

'ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો' એ શબ્દ મેં સને ૧૯૨૫માં તે નામનું પુસ્તક લખ્યું ત્યારે વાપર્યો હતો. ત્યારથી તે જ્યોતિર્ધરોનાં તેજ લોકજીવનમાં ઊતરે તેવો બનતો પ્રયાસ હું કરી રહ્યો છું. જૈનો તરફ મારો દ્વેષ છે એ આક્ષેપનો રદિયો મુનિ શ્રી જીનવિજયજીએ આપ્યો છે. અને મારા તરફથી પણ ખાતરી આપું છું કે મેં જૈનને આમ ચીતર્યો, બ્રાહ્મણને તેમ ચીતર્યો એવા આક્ષેપો ખોટા છે. ગુજરાતની પ્રજા મારે માટે જૈન નથી, બ્રાહ્મણ નથી, અબ્રાહ્મણ નથી. ૧૯૦૭માં 'Cities of Gujarat' વાંચી ગુજરાતની જે ઐતિહાસિક મહત્તા મારી નજર આગળ ખડી થઈ, તે જ ૧૯૧૩માં મેં નવલકથામાં આલેખવા માંડી. આજે મને આનંદ એ છે કે જે આશાની તુનતુની વર્ષો અગાઉ મેં બજાવી હતી તે મારાં જીવતાં જ મૂર્ત બની છે.

હૈમ સારસ્વત સત્ર માટે મેં સૂચના કરી ત્યારે મનાતું હતું કે ગુજરાતના એ જ્યોતિર્ધરનો ઈજારો માત્ર જૈન પ્રજાનો છે. પણ ઈજારો મને ગમતો નથી. મારે તો હેમચંદ્ર કોણ હતા, કેવા હતા તેમણે શું શું કર્યું, તેની રૂપરેખા સૌની સમક્ષ રાખવી છે. તે જૈન સાધુ હતા, તે એક વસ્તુ; મારે તો ગુજરાતના એ સમર્થ ને પરમ બુદ્ધિમાન સંતાનને અર્ઘ્ય આપવો છે.

એક વક્તાએ ભાર્ગવો તરફના મારા પક્ષપાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ હમણા જ મે "Early Aryans in Gujarat" એ લેખાવલિ લખી ત્યારે મારો ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઈતિહાસને સમૃદ્ધ કરવાનો હતો એમા પરશુરામ વિષે લખાયુ એ ગૌણ વાત આપણા જ્યોતિર્ધરોની જે પરંપરા ચાલી આવી છે, તેને માનવતાની દૃષ્ટિએ જોવા હુ પ્રયત્ન કરુ છુ વાડાઓ ઉલ્લઘી સમસ્ત ગુજરાતી જીવન હું નહીં જોઈ શકુ તો મારા પ્રયત્ન સફળ થયો ને કહી શકુ

આ બાબતમા મને એક વિચિત્ર અનુભવ થયો હતો મે નાટક લખ્યુ છે–'અવિભક્ત આત્મા' તેમા વસિષ્ઠને અરુંધતી–પ્રમુખ સપ્તર્ષિ ચીતરવાનો પ્રયત્ન છે આપણે મનુષ્યના ખરા સ્વરૂપ ચીતરવાને બદલે ધાર્મિક ભાવનાથી મનુષ્ય ન હોય તેવા મહાત્મા ચીતરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તે મૂર્તિપૂજા (Iadolaty) નું ખડન કરવુ તેને હુ જીવનનું કર્તવ્ય લેખુ છુ તે નાટક લખ્યુ એ વખતે ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય સાહિત્યકાર જે પોતાને વસિષ્ઠના વશના માને છે તે ગુસ્સે થયા મને તેમણે આહ્‌વાન આપ્યુ કે તેં વસિષ્ઠને ખરાબ ચીતર્યો છે તો હું ભૃગુને ખરાબ ચીતરીશ' મેં જવાબ વાળ્યો 'તમને ફાવે તેમ ચીતરજો કયુ ચિત્ર સરસ એ ભવિષ્યના સાહિત્યરસિકો નક્કી કરશે, એમા સમકાલીનો કઈ કરી શકે એમ નથી,' વસિષ્ઠ કે વ્યાસ જેવાને હુ માત્ર ઋષિ કે મુનિ તરીકે જોઈ નથી શકતો કેવી માનવતા તેમનામા હતી તે હુ તમારી સમક્ષ રજૂ કરવા મથુ છુ તે જ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ જયસિંહ, હેમચદ્ર વગેરે જીવતા હતા ત્યારે કેવા હતા તે કલ્પવાના મ પ્રયાસ કર્યા છે, બીજુ કઈ નહીં

જ્યારે હું અહીં આવ્યો ત્યારે કેટલાકને દુખ થયુ હતું કે મુનશીને વળી અહીંયા ક્યાં લાવ્યા? એમનું દુખ હુ સમજી શકું છુ પણ ગુણ અવગુણના બીબા જ આપણે સાહિત્યમા જોવા માગીએ છીએ તેમને ગળે હૃ ઉતરતો નથી પણ હું બદલાઉ એમ નથી કોઈ ન માને કે મારી સાહિત્યની દૃષ્ટિ બદલાઈ છે મે તો અનેકવાર સ્પષ્ટ કહેલુ છે, સાહિત્યમાં હું રહ્યો છુ તે ભાટ ચારણ થવા નહીં મારા કલ્પનાચિત્રો જેવા ઉદ્‌ભવે તેવા મારો ચીતરવાનો

આ પછી ગઢવીશ્રી મેરુભાએ એમના બુલંદ સ્વરે રાષ્ટ્રગીતના દુહા ગાઈ શ્રોતાજનોને શૌર્યરસથી હલમલાવી મૂક્યાં હતાં

બાદ શ્રી. ભોગીલાલ કવિએ પોતાનું એક કાવ્ય ગાઇ સૌનો ઉપકાર માન્યો હતો.

પછી સર્વે ' वन्देमातरम् ' રાષ્ટ્રગીત ગવાતાં ઊભાં થયાં હતાં.

બાદ ' મહાત્મા ગાંધીજીની જય'ના નાદ વચ્ચે સત્ર વિસર્જન થયું હતું.

× × ×

આ પછી પ્રમુખશ્રીના માનમાં શ્રી હેમચંદભાઇએ એક ગાર્ડન-પાર્ટી આપી હતી. તેમાં આખો યે મંડપ ઊભરાય એટલી સંખ્યા હતી.

× × ×

પ્રમુખશ્રીના મનમાં બીજી એક ગાર્ડનપાર્ટી શ્રી. બાલાભાઇ ક્લબમાં શ્રી. જયંતિલાલ પૂનાવાળાએ આપી હતી.

× × ×

પછી પ્રમુખશ્રી પાટણ છોડી, સિદ્ધપુર થઈ, મુંબઈ જવા રવાના થયા હતા.

× × ×

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્રનો ભરચક કાર્યક્રમ આમ ત્રણ દિવસ પછી પૂરો થયો હતો.

(પરિશિષ્ટ)

૧

કલિકાલસર્વજ્ઞ હે !

ઉમાશંકર જોષી

પૃથ્વી

'સુણો જગજનો, દુખ્યા રખડતા ન લંકા વિષે
દુખે જ હનુમંતનાં ઢિંચણ એ અહીં ચાલતાં'
પ્રશસ્ત હતુ એવુ પટ્ટણ સુલાડીલુ હેમનુ
હતુ ? હજી ય ઓ રહ્યુ ! હતુ કહેવુ તો યે રહ્યુ

ગવાક્ષસુભગા નદી ચિરકુમારિકા વ્હેતી, જ્યાં
તટે કૃષિકકન્યકા મધુર પંખી ટોયા કરે,
પુરે ગૃહની કુંજ સૌમ્ય પડઘા પડે સૌખ્યના
શમ્યા જ ! પડઘા સ્ફુરંત પડઘા તણા માત્ર હા !

વિલુપ્તસલિલા છતા વહી સરસ્વતી પ્રાજ્ઞના
પ્રફુલ્લ પ્રતિભાજલે સભર કાળવેળુ વીંધી.
વિલુપ્ત સમી એ ય, ને નવલ રાજ્યરંગો ચગ્યા,
ક્ષણાર્ધ ટકીને શમ્યા, શમી સમૃદ્ધિની પૂર્ણિમા

શું એ સહુ ય જાણ્યું'તુ જ, કલિકાલસર્વજ્ઞ હે,
અમારી વળી અર્ચના અકૃત અજ્ઞ–અલ્પજ્ઞની ?

૨

કલિકાલસર્વજ્ઞને

અશોક હર્ષ

પૃથ્વી • વંશસ્થ

વહ્યો પ્રથમ ના પ્રકાશ ગુજરાતનો જે હતો,
પ્રમુક્ત પુરપાટ સિદ્ધ જયસિંહના પૌરુષે
વહ્યો ભરતભોમ સર્વદિશ અક્ષ-રેખાંશપે,
અને ગુજરરાષ્ટ્ર આસ્ય ભરભર્ગપૂર્યું લસે.
શુરાતન હતું, હતું ધન, ઉદાત્તતા યે હતી,
હતાં નહિ પરંતુ ઐક્ય અવિભાજ્ય ને શારદા.
તદા મટી જ સોમ હેમ થઇને, પુરુષર્ષભ!
કર્યું જ ગુજરાત ઠાઠ સહ હેમવંતું ખરું;
ભગીરથ સમાન શારદપ્રવાહ વ્હેતો કર્યો,
અને સુભગ આળખી જ અવિભાજ્ય એકાત્મતા;
સુસંહત સમર્થ મૂકી ગુજરાતને આથમ્યા.
નિશા ઉતરી રાષ્ટ્ર, દુર્મભીરુ યે પછી ભોમ થૈ
શમ્યા સહુ ય ઘોષ શારદ તણા, અસિ મ્યાન થૈ,
ગઈ, ગઈ જ પ્રાણજ્યોત, ગઈ તે ન ચેતી ફરી.

આ સિદ્ધપોષ્યા ગુજરાતપ્રાંગણે
શહૂરનાં પ્રાગડ શું ન ફૂટશે?
વિજીગિષા અંકુરશે ન શું ફરી?
કહો, કહોને કલિના મશાલચી!

પરિશિષ્ટ अ

શ્રી. હેમ સારસ્વત સત્રની નોંધરૂપે લખાયેલો લેખ

RESURRECTION OF THE JNANA-BHANDARS AT PATAN

AND

APPRECIATION OF THE WORK OF THE JAIN SAINT HEMACANDRA

It was more than half a century ago that Drs PETERSON, BUEHLER, BHAU DAJI, BHANDARKAR and other oriental scholars carried on extensive searches, for the collection of all the available Mss of old Sanskrit and Prakrit works at central places like Poona and Bombay where they could be easily available to research students In the course of their itineraries Drs PETERSON and BUEHLER had come to know that there were large collections of such Mss in the private houses of some of the Jain inhabitants of Patan in North Gujarat. Although their attempts to persuade their

possessors to hand over their literary treasures for safe preservation to the then Government of Bombay had failed, they had in their respective reports made appreciative references to them. The Government of His Highness Sir SAYAJIRAO Gaikwar in whose territory Patan is situated, though not prepared to exert any pressure on the said Jains with a view to inducing them to part with their precious heritage, be it even for the benefit of the world of scholars as a whole, did once manage to persuade them to allow the late Mr. C. D. DALAL, a Jain scholar at the Sanskrit library at Baroda, to examine all the Mss. and take such copious notes from them as to enable him to prepare an exhaustive and up-to-date catalogue thereof. This scholar did not unfortunately live long enough to prepare such a catalogue and publish it, but the task that he had left incomplete was completed by his successor Pandit LALCHAND and the projected catalogue has been recently published in the G. O. Series.

It could be gathered from the notes that Mr. DALAL had made that some very valuable Mss. had been partially eaten up by white ants and that if proper steps were not taken to house the remaining ones suitably there was the danger of their similar destruction. The Government of His Highness on being apprised of this appointed a committee with a view to making recommendations for taking proper steps to prevent that catastrophe. As the Jain community at Patan as a whole was unwilling to hand over the collections

to the State, the committee recommended that the rich amongst the Jain inhabitants of the Patan should be persuaded to raise a subscription amongst themselves in order that all the existing Mss can be safely kept in an ant-proof building The Baroda Government took steps without delay to act upon the recommendations of the committee As a result thereof a spacious, beautiful and imposing structure standing on a plinth more than 10 feet above the level of the adjoining ground and containing three scientifically constructed ant proof rooms with steel-doors like those of safes was erected on a piece of land close on the east to the compound of the famous Pancasara temple which is traditionally believed to enshrine the idol of the first Tirthankar Parshvanatha which Vanaraj Chavada, who founded Anahilpur Patan, is reputed to have brought with himself from Pancasara in Kathiawar

The completion of this temple of knowledge which by a strange coincidence of identity of names serves to commemorate not only the name of Sheth Hemachand MOHANLAL who has borne the major portion of the financial burden involved in getting it erected but also that of the Saint Hemacandra, the literary adviser of the Solanki King Siddharaj Jayasinh and the saviour and spiritual preceptor of his nephew Kumarapala, who is believed to have kindled in the heart of Siddharaj a desire to emulate the famous Vikramaditya of Ujjain and Bhojaraj of Dhar in the matter of extending state patronage

to learned men without distinction of caste or creed.

And by another strange and happy coincidence the completion of this shrine of knowledge took place about the time fixed by the Gujarati Sahitya Parishad for the performance of a sacrifice of knowledge as a tribute to the memory of the saint above-mentioned in appreciation of the pioneer work done by him towards the consolidation of the conquests made by the said two kings of the Solanki branch of the Western Calukyas and the creation of a distinctive cultural consciousness in the minds of the inhabitants of the vast territory now bounded on the north by the Aravalli mountain, on the south by the Damanganga, on the west by the Arabian sea and on the east by Mewad, Dungarpur, Vansvada, Jabua and Dhar states and the British districts of Khandesh and Nasik. The Honourable Mr. K. M. Munshi, the Minister for Home and Legal Affairs of the Government of Bombay, who partly on account of the valuable contribution that he has made to the development of the literary and cultural life of Gujarat and partly on account of his admirable organizing and administrative capacities, is the President of the said Parishad since the commencement of its thirteenth session held at Karachi in the Christmas week of 1937, was naturally to be the Master of Ceremonies at the said sacrifice. Being one of the ministers of the Congress Government and a well-known novelist who had already obtained a hold on

the hearts of the youths of both sexes, it could confidently be expected that large crowds of persons of both the sexes and of all ages commencing from the one at which a desire for knowledge grows, would be collected there That occasion was also naturally likely to attract to Patan a fairly large number of the Gujarati *litterateurs*, both professional and amateur His Highness the Maharaja Gaikwar too had consented to grace the occasion by his presence. The leading men of the local Jain community therefore thought it expedient to seize that psychological moment to get the opening ceremony of that temple of knowledge performed about the same time as the sacrifice by Mr MUNSHI himself. It was accordingly arranged that three of the Easter holidays in this year should be utilized for these purposes and that the first of them should be devoted to the opening ceremony and the next two to the sacrifice of knowledge

Experience has proved that the decision was a wise one The spacious and well-decorated Mandap erected for the performance of the ceremony in the big open space adjoining on the west of the temple to be opened, was not only filled to its utmost capacity but arrangements had to be made for installing one loud-speaker in the open space in front of the hall and another in that adjoining the street leading to the hall and the Mandap and besides the leading literary lights of Gujarat and the principal hosts the seating accommodation on the dais

at its northern end was occupied by several distinguished guests and the members of the state deputation headed by Dr. B. BHATTACHARYA, Director of the Oriental Institute, Baroda. Another raised platform to the west was occupied by a large number of Jain Sadhus who spend their life-time in the study of their religious literature and in the practice of penances for their souls' uplift.

After the Chairman of the Reception Committee had read his address and requested the Honourable Mr. MUNSHI to open the building the latter before doing so made a speech in which he expressed his pleasure at being asked to perform the opening ceremony of the temple of knowledge which was to house the rich collection of nearly 15000 Mss. which, though preserved religiously for several centuries by the devout Jains, stood in need of a central scientifically-constructed building in which they could be kept without fear of further damage by damp, white-ants etc. and expressed a hope that instead of jealously guarding that precious national treasure in their possession or simply keeping it as a museum, they would be liberal enough to throw it open to all scholars irrespective of caste or creed, allow copies of any of the Mss. to be taken and give sufficient facilities to any scholars who found it necessary to stay at Patan for some time and pursue their study for the benefit of the enlightened public. After he formally declared it open, Sheth HEMCHAND MOHANLAL announced

that the Committee of Management of the Jnana Mandir had already decided to allow a free use to be made of the valuable Mss there and that if any scholars so desired, facilities would be given to them for taking copies of any of them and staying in Patan for the purpose of study

The function was over at about 5-15 p m The president and the delegates took an opportunity to make a pilgrimage to the Rani Vav and Sahasralinga Talav, parts of which have been recently excavated by the Archaeological Department of H H the Gaikwar The excavated portion of that lake which was the glory of Patan and a place of pilgrimage for all devout Hindus during the times of the Solanki and Waghela Kings of Anahilwad Patan gives an idea of the vast expanse of the purely pre-Mahomedan Saivite type of architecture, in which the art of sculpture does not seem to have at all suffered in its growth though subordinated to religion History records that the water of this lake was ever kept fresh by connecting it with the river Saraswati to the north by a stone-built canal and this excavation testifies to the truth of that record

The sacrifice of knowledge as a tribute to the memory of the Saint Hemacandra commenced in the morning of the 8th instant, in the same Mandap, and lasted till 12 noon on the 9th with agreeable breaks on the former date for a

sojourn to Modhera in the afternoon and for some mental diversion in the form of Garba dances in circles provided by one group of ladies of the town and another of those who had come from Bombay and other places and in that of Duha-singing and story-telling done by a Gadhavi and Mr. Raichura of Kathiawar. Speaker after speaker mounted the rostrum erected in the middle of the Mandap, and offered vocal oblations each according to his fund of knowledge to the great soul who had departed from this world more than nine centuries ago but after having lived upto a ripe old age of 85 years, nearly 65 out of which had been devoted to the dissemination of knowledge orally to his contemporaries and by his compositions of ever-lasting value to the future generation. There can be no doubt that his name will be on the lips of learned men upto the last days in this manvantara in which the Sanskrit and Prakrit languages will be studied, whether it be in this land of his birth or in any other land on this wide terrestrial globe. Some took a general survey of his literary work while others expatiated on the peculiar merits of some one or other of his works which cover a very wide and varied field of human interest and comprise one and a half crore of verses. Those which formed the subject of frequent mention at their hands were his *Siddha-Hema*, a work on Sanskrit and Prakrit grammar, *Kumarapalacarita*, a biography of his royal pupil, *Dvyashraya* a work of Jain logic, *Shabdanushasana*;

Linganushasana, and *Deshinamamala,* works on linguistics, *Trishashthishalakapurushacarita,* life-stories of 63 great men of Bharatavarsha and *Yogashastra,* a treatise on the practice of Yoga according to Jain tradition Lengthy and variegated as were these tributes to that Saint of Sarasvati, his soul, which, seemed to have sent an inspiration to the descendant of Bhrigu who was the chief priest at that sumptuous sacrifice, did not seem to have been satiated thereby, for there was one life-mission of his on which the streams of scholars speaking on two successive days had not laid proper emphasis and that was bound to be so, for, who else but the author of the " Torch-bearers of Gujarat, " the " Master of Gujarat, " and " Gujarat and its Literature, " could have conceived the idea of the said saint and savant of the latter half of the 11th century and the former of the 12th, having firmly implanted the seeds of the distinctive culture of Gujarat, which grew up into two generically identical yet nevertheless specifically distinguishable plants in the 15th century and became matured into fully expanded blossoming and fruit bearing trees in the 17th ? Yes ! The Jain Sadhus traditionally knew Hemacandra as one of the great exponents of their sectarian philosophy, PETERSON and BUEHLER coming in the 19th century discovered in him the savant of all-India fame but it was left for MUNSHI to discover in him in the 20th century the spiritual grandfather of Gujarat A sacrifice organized mainly to bring into bold relief this

પરિશિષ્ટ ब

Dr. B. Bhattacharya's Speech

શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર પ્રસંગે ડૉ ભટ્ટાચાર્યે આપેલ વ્યાખ્યાન

The Hon'ble Mr. Munshi, Ladies and Gentlemen,

1. In this great gathering of Gujarati scholars, I am perhaps the only Bengali intruder who is unable to address you in Gujarati. I, therefore, crave your indulgence, and seek your permission to speak in English.

2. As one of the senior members of the delegation sent to this Conference by the Government of Baroda, I associate myself with the object of the Conference and join with you in the warm tribute that is paid to the celebrated savant Acharya Hemacandra Suri, and to Sheth Hemchand Mohanlal who perpetuates his memory by donating a palatial building for housing old manuscripts of Patan.

3 So much has already been said about Acharya Hemachandra that it is hardly necessary for me to dilate on that topic here I shall therefore touch a few points which perhaps escaped the notice of previous speakers It pained me to see that no reference has been made to the interest the Ruling House of the Gaekwar took in the manuscripts deposited in the Patan Bhandars, particularly by the late Maharaja Sayaji Rao, The Third

4 If my memory serves me right, even before my birth in 1892, when oriental scholarship was in its infancy, His Highness sent Mr Manilal Nabhubhai Dwivedi to examine the Patan Bhandars He examined everything that was shown to him and compiled a nominal catalogue of the manuscripts which was later published This was really the first exhaustive catalogue

5 Later, in the year 1914, the then Sanskrit librarian, Mr C D Dalal was sent to Patan under orders of the Maharaja with a view to publish a descriptive catalogue indicating beginnings and ends of works, colophons and subject-matter The Officer worked hard for months and took hurried notes which were later developed by his successor in office The first volume describing all palm-leaf manuscripts was published in the year 1937

6 Again, in 1933, under orders of His

keepers of newly-founded Jnana Mandir. Firstly, the Mandir should acquire all the available manuscripts in the eleven Bhandars, and in the numerous smaller collections with private gentlemen and Yatis. These should be catalogued not in the old orthodox manner but on the uptodate scientific lines. Old and fragile manuscripts are required to be copied without delay by a staff of competent copyists. Set of rules should be framed for all purposes, of lending, copying, preserving manuscripts and so forth. We have in Baroda a fully equipped system and advantage of that can always be taken.

13. Finally, I must thank our distinguished President for having given me an opportunity to say a few things I wanted to.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર : પાટણ

નિબંધ-સંગ્રહ

[શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર અંગે મળેલા, આવેલા, સ્વીકારાયેલા,
ને ઉદ્‌બોધાયેલા લેખો, નિબંધો અને ભાષણોનો સંગ્રહ]

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય

લેખક

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ

કલિસર્વજ્ઞ ! ત્રિકાલ વદન હો ! ! !

સિદ્ધરાજ કુમાર પ્રતિબોધી
    મહિમા વધાર્યો જૈન શાસન હો–કલિ૦ ૧

અમારી–પડહ વજડાવી જન્તુ
    દાન અભય દીધુ હેમ સુધન્ય હો–કલિ૦ ૨

ધવલકીર્તિગીત ગાઈ એ ત્હારા
    ગૂર્જર બાલ થઈ સુપ્રસન્ન હો–કલિ૦ ૩

'કલિકાલસર્વજ્ઞ' એ નામનુ ઉત્તમ બિરુદ ધરાવનાર, ગુજરાતની પ્રજામા શ્રી કુમારપાલ રાજાદ્વારા અમારી–પહડ વજડાવી માસાહાર–મદિરાપાનને દેશવટો અપાવનાર, અખડ આજન્મ બ્રહ્મચારી, શાસનપ્રભાવક મહામુનિ શ્રીમદ્ હેમચદ્રાચાર્યથી કોણ અપરિચિત છે? જૈન તેમ જ જૈનેતર સર્વ શિક્ષિત જગતમા તેમનુ નામ સજીવન, જ્વલત અને પ્રસિદ્ધ છે

લઘુવયદીક્ષા–નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય–દીર્ઘજીવન

ગુજરાતમા ધંધુકા નગરમા સ ૧૧૪૫ની કાર્તિકપૂર્ણિમાએ મોઢ વણિકને ત્યા જન્મ પ્રભાવકચરિત્ર અનુસાર બાલકની સવાપાચ વર્ષની વય થાય છે ત્યા સ ૧૧૫૦ના માઘ સુદિ ૧૪ ને વાર શનિએ ફક્ત એની માતાની આજ્ઞા લઈ ને ખભાત લઈ આવી, દેવચંદ્રસૂરિ નામે જૈન આચાર્ય તેમને દીક્ષા આપે છે તે ચગદેવ મટી સોમચદ્ર બને છે આ

દીક્ષાવય સ્વીકારીએ તો જૈનશાસ્ત્રમાં દીક્ષાનિમિત્તે લઘુતમવય 'જન્મથી આરમ્ભી—કોઈ કહે છે કે, ગર્ભથી આરમ્ભી—આઠ વર્ષ પછી' જણાવી છે (જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર-પ્રવૃત્તિ, સૂત્ર ૭૯૧), કારણ કે તે પહેલાંની વયવાળાને 'બાલ', ગણી તેને 'દીક્ષોચિત' સ્વીકારવામાં આવેલ નથી; તે ગણતરીએ આ દીક્ષા પણ વજ્રસ્વામીની માફક 'કાદાચિત્કી આશ્ચર્યભૂત'— અપવાદ-જનક લેખાય; પણ તે બાલક પછી મહાન વિજયી આચાર્ય થાય છે, એટલે 'no success like a success'—વિજય જેવો કોઈ વિજય નથી, એ ન્યાયે આ દીક્ષા સસ્થાને--યોગ્ય સ્વીકારાય. દીક્ષા દેનાર પણ વિદ્વાન ગ્રંથકાર આચાર્ય હતા. તેમણે પ્ર.ચ. પ્રમાણે માતાના સ્વપ્ન અને દોહલા પરથી, કે તે બાલકના અંગપ્રત્યંગાદિનાં લક્ષણો પરથી સૂચિત મહત્તા તેમાં પારખી હશે; ત્યારે જ પિતાને પૂછ્યા વગર, વયના શાસ્ત્રમાન્ય ધોરણથી પણ ઓછી વયે દીક્ષા આપી હશે.

અન્ય સાધન પરથી જણાય છે કે, આઠ કે નવ વર્ષની વયે દીક્ષા અપાઈ હતી. જો તેમ હોય તો જૈનશાસ્ત્રની વયમર્યાદાનો લોપ થતો નથી. દીક્ષા આપનાર આચાર્ય શાસ્ત્રના જાણ હતા એટલે શાસ્ત્ર-મર્યાદામાં રહીને જ આપી હશે એ સ્વીકારવું વધુ યોગ્ય છે. છતાં આઠ કે નવ વર્ષની દીક્ષાવય પણ બાલકવય--નાની વય ગણાય.

નાની વયે દીક્ષા લેનાર હેમાચાર્ય જેવા થાય જ, તેમ મોટી વયે દીક્ષિત થનાર તેવા ન જ નીવડે એવું કાંઈ નથી; પરન્તુ એટલું તો ખરું કે અભ્યાસવૃત્તિવાળા નાની વયથી અભ્યાસ માંડી અતિશય પ્રમાણમાં અને વિશેષ ઝડપથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેમ થતાં મહાવિદ્વાન નીવડે છે. તે વિદ્વત્તામાં સચ્ચારિત્ર ભળે તો સોનું અને સુગંધ બંનેનું સુખદ અને વિરલ મિશ્રણ થાય. આ મુનિપુંગવે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સેવ્યું, ૧૭ વર્ષની વયે તો તેમની પ્રતિભાથી મુગ્ધ થઈ ગુરુ આચાર્યે તેમને 'હેમચંદ્ર' એવું બીજું નામ આપી આચાર્યપદ આપ્યું. તેમણે ૮૪ વર્ષ જેટલું લાંબુ જીવન ગાળ્યું. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ બંને ગુર્જરેશ્વરના રાજકાલમાં તેઓ જીવન્ત હતા.

મર્મદર્શિતા

સામાન્ય રીતે સૌને પોતપોતાના ધર્મ માટે અભિમાન રહે છે માતાના દુગ્ધપાન સાથે મેળવેલા બાળકના સસ્કાર તેના જીવનના ઘડતરમા અગ્રપદ લે છે, છતા જે પરીક્ષાપ્રધાન પુરુષ પાકે છે, તે પોતાની માન્યતાને બુદ્ધિ-તર્કની સગાણે ચઢાવી તેનુ સાચુ મૂલ્ય આકે છે હેમાચાર્ય પોતાના સ્યાદ્વાદ પ્રરૂપતા દર્શન માટે કહે છે કે —

अन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद् यथा परे मत्सरिण प्रवादा ।
नयानशेषानविशेषमिच्छन् न पक्षपातो समयस्तथा ते ॥

હે પ્રભુ ! પરસ્પર સ્વપક્ષ અને પ્રતિપક્ષના ભાવથી મત્સરથી પ્રેરિત જુદા જુદા પ્રવાદો છે, તેમ તારા સિદ્ધાતમા નથી, કારણ કે તેમા જુદી જુદી દૃષ્ટિઓથી એક જ વસ્તુને જોઈ શકાય એમ બતાવેલુ હોવાથી તેમા પક્ષપાત રહેતો નથી-એકપક્ષીપણુ નથી, (દ્વાત્રિંશિકા) વગેરે વગેરે

એ જ સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિથી અન્ય દર્શનો પ્રત્યે પોતે જુએ છે અને તે તે દર્શનના મુખ્ય દેવોને સદ્દેવની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સગત હોય તો, પોતે નમસ્કાર કરવામા જરા ય આનાકાની કરતા નથી

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्या क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥
त्रैलोक्य सकल त्रिकालविषय सालोकमालोकितम् ।
साक्षाद्येन यथा स्वय करतले रेखात्रय साङ्गुलिम् ।
रागद्वेषभयामयान्तकजरा लोलत्वलोभादयो
नाल यत्पदलङ्घनाय स महादेवो मया वन्द्यते ॥
यो विश्व वेदवेद्य जननजलनिधेर्भङ्गिन पारदृश्वा
पौर्वापर्याविरुद्ध वचनमनुपम निष्कलङ्क यदीयम् ।
त वदे साधुवद्य सकलगुणनिधि ध्वस्तदोषद्विषत
बुद्ध वा वर्धमान शतदलनिलय केशव वा शिव वा ॥

જેના ભવરૂપી બીજના અકુરોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિ ક્ષય થઈ ગયા છે તે બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, હર (શિવ) હો, અથવા જિન હો તેને નમસ્કાર છે

જેને અલોક (જ્યાં જીવની ગતિ નથી એવો પ્રદેશ) સહિતનો સકલ ત્રિલોક જેવી રીતે પોતાની મેળે આંગળીઓ સહિતની હથેલીની ત્રણ રેખા સાક્ષાત્ દેખાય છે તેમ સાક્ષાત્ ત્રણે કાલમાં દશ્યમાન છે; જેના પદનું ઉલ્લંઘન કરવામાં રાગદ્વેષ, ‘ભય’ આમય (રોગ) અંતક (કાલ) જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), લોલત્વ (ચપલતા), લોભ આદિ શકિતમાન નથી એવા મહાદેવને હું વંદન કરું છું.

જે વેદવિદ્ય જગતને જાણે છે, જેણે જન્મ – ઉત્પત્તિરૂપી સમુદ્રની ભંગીઓની પાર જોયું છે. જેનું વચન પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ, અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુપુરુષોને વંદ્ય છે, સકલગુણના ભંડાર છે, દોષરૂપી શત્રુ જેણે નષ્ટ કરી નાખ્યા છે એવા તે બુદ્ધ હો, વર્ધમાન હો, સો પાંખડી પર રહેનાર કેશવ (વિષ્ણુ) હો કે શિવ હો તેને હું વંદુ છું.

‘पंडिता समदर्शिनः’ પંડિતો સમદૃષ્ટિ હોય છે. સમદર્શી થઈ સર્વેએ પોતપોતાના ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ રાખી બીજાના ધર્મ પ્રત્યે પણ આદર દાખવી ચાલવું જોઈએ, એ બોધ આ મહાન આચાર્યના જીવન અને કથન પરથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સાહિત્યસર્વજ્ઞ

સાહિત્યપ્રદેશમાં એકે એવો વિષય નહેતો કે જેમાં આ આચાર્યે પારંગતપણું મેળવ્યું ન હોય. કાવ્ય, અલંકાર, વ્યાકરણ, નામકોશ, છંદ, ન્યાય, નિઘંટકોશ, યોગ અને ચરિત્રકથા એ સર્વે પર, તે દરેક વિષયના પ્રમાણભૂત તત્કાલીન ગ્રન્થો પર દક્ષતાથી કરેલા અભ્યાસ વડે, પ્રભુત્વ મેળવી, તેના દોહનરૂપે તેમજ પોતાની પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી, તે દરેક પર પોતે ગ્રન્થો રચ્યા છે – એ પરથી તેઓ ‘તત્કાલીન સાહિત્યસર્વજ્ઞ’ અને ‘સાહિત્યસર્જક’ હતા એ નિર્વિવાદ છે. તેથી તે કાળે તેમને ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ બિરુદ અપાયું તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી×

× સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર શ્રી. નર્મદાશંકર મહેતાએ તેમને ‘જૈનધર્મની સમયમર્યાદાના કળિકાળસર્વજ્ઞ બિરુદવાળા’ પોતાના નડિયાદની પહેલી સાહિત્ય પરિષદના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં જણાવેલ છે.

તેમની પહેલાં, ગુજરાત–ગુર્જરમંડલમાંથી કોઇ વિદ્વાન થયો નહોતો કે જેણે તેમના જેવા આકરગ્રંથો કોઈ પણ સાહિત્ય-વિષય પર રચ્યા હોય ગુજરાતની અસ્મિતામાં ગર્વનાર તો આ ગુજરાતી મહાવિદ્વાન માટે વાસ્તવિક અભિમાન લઈ શકે તેમ છે તેમના કાલ-યુગમાં સાહિત્યના યુગસર્જક તો હેમાચાર્ય જ અને તેથી તે યુગને 'હૈમ યુગ' કહેવો અન્વર્થક છે

દેશીભાષા-લોકસાહિત્યના પ્રાણાચાર્ય

સંસ્કૃત વ્યાકરણના સર્જક પાણિનિ, તો પ્રાકૃત અને ખાસ કરી અપભ્રંશ ભાષાના-લોકભાષાના પાણિનિ તે હેમચંદ્ર અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચી તેમાં ઉદાહરણાર્થે જે દોહાઓ આદિ આપેલ છે તે સ્વયંરચિત નહિ, પણ તત્કાલીન જીવંત રહેલ ગ્રંથો પૈકીમાંથી આપીને (તે ગ્રંથો હાલ ઉપલબ્ધ નથી, નાશ પામ્યા છે ત્યારે) તે વખતના લોકસાહિત્યને તેમણે જીવંત રાખ્યું છે હાલની પ્રચલિત દેશી ભાષાઓનું મૂળ તે અપભ્રંશ ભાષા પ્રાય હેમચંદ્રના સમયની તે દેશની દેશભાષા તેના માટે દેશીનામમાલા એ નામનો કોશ બનાવીને તેમણે આપણી ભાષાની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને વિસ્તારને પારખવામાં જબરી સહાય આપી છે

સાક્ષરશિરોમણિ શ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવે નડિયાદની સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી ઉચિત જ કહ્યું છે કે, જેનું વ્યાકરણ હેમચંદ્રે ઘડી આપ્યું છે તે અપભ્રંશ, એટલે એક સ્થિર અવિકારી ભાષા-એમ મનાઈ રહ્યું છે, તેને બદલે હવે એનો એક જીવન્ત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે છે જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રકાશમાં મૂકી આ અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન – રાજસ્થાનથી માંડી દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જડયું છે તે રચવામાં પણ મોટો અંશ જૈનોનો છે પણ હેમચંદ્ર વગેરેએ ઉચ્ચારેલા ઉદાહરણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય જૈનેતર થકી પણ રચાયેલું હોય તો તે સંભવિત છે એ સઘળું સાહિત્ય શોધવાનો આપણે પ્રબળ પ્રયત્ન

કરવો જોઈએ; કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિંદુસ્તાનના ઉત્તર-દક્ષિણ 'અપરાન્તનું' છે, તથાપિ એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિકારીઓ આપણે ગુજરાતીઓ છીએ. આપણા ગુજરાતમાં આવ્યાના ઈતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો ઉદ્ભવ પ્રાચીન આર્યભાષા, પછી સંસ્કૃત, પછી પાલી, પછી શૌરસેની પ્રાકૃત, પછી શૌરસેની અપભ્રંશ અને તે ઉપરાંત ગુર્જરોની મૂળ ભાષા દર્દસ્તાની યા પૈશાચીઃ આટલાં તત્ત્વોમાંથી થયેલો મનાય છે. હવે આ સઘળાં તત્ત્વોને પૃથક્ કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દની ઉત્પત્તિ આપણા કોષમાં આપણે બતાવવી જોઈએ.

રાજકારણમાં પડ્યા નથી

પંડિત શિવદત્ત શર્મા કહે છે કે, "વળી કુમારપાલના ઈતિહાસમાં એમનું (હેમચન્દ્રસૂરિનું) સ્થાન ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજ્યમાં ચાણક્યના જેવું જ રહ્યું" એ વાત યથાર્થ લાગતી નથી. તેમના સંબંધી પ્રબંધો તેમ જ ગ્રંથોમાંથી જે કંઈ મળી આવે છે તે સર્વમાંથી એવું કંઈ પણ ઉપલબ્ધ થતું નથી કે તેમણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં સક્રિય ભાગ લીધો હોય એમ જણાય; સિવાય કે કુમારપાલે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે કોણ યોગ્ય થઈ પડશે એ જાતની એક પૂજ્ય પુરુષ અને પોતાના ગુરુપદે નિયુક્ત કરેલ આ આચાર્યની સલાહ લીધી હતી અને તે તેમણે આપી હતી. (આ સલાહ બહાર પડ્યાથી જો કે જૈનસંપ્રદાયને તથા મંદિરોને અજયપાળના હાથે ખૂબ શોસવું પડ્યું, તે છતાં તે માત્ર સૂચનરૂપે હતી, ખટપટરૂપે નહિ.) તેમણે સામાજિક અને સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં અને જૈન ધર્મની ઉન્નતિમાં જ પોતાના જીવનનો સવિશેષ ભાગ, ગુરુની આજ્ઞાથી જ, પાટણમાં જ–ગુજરાતમાં વિતાવ્યો હતો. દારૂબંધી, પ્રાણીકતલનિષેધ, જુગારનિષેધ, મૃત મનુષ્યોનું દ્રવ્ય રાજ્યે ન લેવું વગેરે અનેક સકલ સમાજને ઉપયોગી કાર્યો રાજ્યમાં પોતાના પ્રભાવથી કરાવ્યાં હતાં. એની અસર ચાલી આવી છે અને હજુ સુધી તેનાં ચિહ્નો ગુજરાતમાં વિદ્યમાન છે. જૈન ધર્મની ઉન્નતિમાં મંદિરોનું નિર્માપન, દાનશાળાઓની સ્થાપના, દેવદ્રવ્યને ધર્માદા દ્રવ્યનું વ્યવસ્થાપન વગેરે કાર્યો રાજ્યની સહાયતાથી કરાવ્યાં હતાં. તેમની શક્તિ એટલી બધી હતી કે, તે ધર્મનો એક અલગ પોતાના નામનો પંથ સ્થાપી શકત; પણ તેમ કરવામાં

નથી એટલે તેમ તેમણે કરવાની ઈચ્છા પણ કરી નહોતી, અને સર્વ પક્ષના વિદ્વાનો આચાર્યો વગેરે સાથે સહકાર યા સમદષ્ટિ સેવી હતી

તેમના સબંધી અવિશ્વસનીય કથનો

મારા સ્નેહી મિત્ર પંડિત બહેચરદાસ (૧૨-૭-૩૧ ના "જૈન" ના અંકમાં) "અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની સત્ય શોધ (?)" નામના લેખમાં જણાવે છે કે, "ફાર્બસ સાહેબે તો હેમાચાર્ય વિષે લખતા હદ વાળી દીધી છે, તેમણે રાસમાળામા લખી નાખ્યું છે કે, 'હેમાચાર્ય અંત સમયે મુસલમાન થયા હતા,' પણ એના પ્રમાણ માટે કશુ જ મૂકયુ નથી સત્તા, સામ્રાજ્ય અને રંગના મદ સિવાય આવુ હડહડતુ જૂઠાણું કોણ લખી શકે? રાસમાળાનું ગુજરાતી ભાષાંતર તપાસતા સ્વ રણછોડભાઈ ઉદયરામની સહી ઉપર હેમાચાર્યની મુસલમાન થવાની કલ્પિત કે સાભળેલી વાત મુકાયેલી જણાય છે તે ઉપરાંત રાસમાળામા ભાટની વાત પરથી શંકરાચાર્યે મહેલ સુધી સમુદ્રના મોજા ઊછળે તેવા પાણી પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી લાવી કુમારપાળ અને હેમાચાર્યને જલશાયી મરણના ભયમા સપડાવી હોડીનુ દૃશ્ય બતાવ્યું, કુમારપાળને પકડી રાખ્યા, જ્યારે હેમાચાર્ય તે હોડીમા જીવ બચાવવા કૂદી પડયા – 'દરિયો ને હોડી એ સર્વ કાર્મિક હતુ તેથી તે નીચે ફરસબધી ઉપર પડયા ને ભેચા નીકળી ગયા (કેવા સુંદર શબ્દો વાપર્યા છે?!) જૈન ધર્મ પાળનારાઓની કતલ કરવાનુ કામ ચાલ્યુ, પછી કુમારપાળ શંકરસ્વામીનો શિષ્ય થયો '

"આવી વાતો ઉપર કશો આધાર રાખી શકાય તેમ નથી, એટલુ જ નહિ પણ તેમા જરા યે સત્યનો અંશ હોય એમ સામાન્ય બુદ્ધિવાળો પણ સજ્જન હોય તો સ્વીકારી શકે તેમ નથી, છતા તેને ઐતિહાસિક ગ્રન્થમા સ્થાન આપવુ અને સ્થાન અપાય તો તે ન મનાય તેવી કાલ્પનિક, જણાય છે એટલુ યે ન જણાવવુ એ અક્ષંતવ્ય છે

"સત્યગવેષક વિદ્વાનોનો સ્વભાવ છે કે, તેમણે પ્રથમના વિચારો, મતવ્યો કે સાભળેલા કથનો બુદ્ધિગ્રાહ્ય, પ્રબલ પ્રમાણોથી ફેરફાર કરવાને યોગ્ય જણાય, તો તેઓ પોતાના વિચારોને ફેરવવાને કદી ચૂકતા નથી," તો આવા ભ્રમો જેમણે ઊભા કરેલા છે તેમણે અગર

બીજા સજ્જન વિદ્વાનોએ તે વિષે સવિશેષ ઊહાપોહ કરીને તેનું નિરસન કરવાનું કર્તવ્ય બજાવવું ઘટે અને "ઇતિહાસને દેશનું ધન સમજીને પ્રત્યેક ઇતિહાસપ્રેમીએ હિંદુસ્તાનના, ગુજરાતના કે સમાજના કોઈએ લખેલા ઇતિહાસમાં કોઈ પણ પ્રકારની અસત્ય અને ભ્રામક કલ્પનાને આગળ વધવા દેવી જોઈએ નહિ."

ગુજરાતની અસ્મિતાનો પાયો નાખનાર જ્યોતિર્ધર

સુપ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી કરાંચી–સાહિત્યસંમેલનના પ્રમુખ તરીકે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કથે છે: 'જો કોઈએ ગૂજરાતને સસંકલ્પ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે કલ્પવાનો પહેલો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે ધંધુકાના મોઢ વાણિયાએ. ગુજરાતના સાહિત્યસ્વામીઓના શિરોમણિએ, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિએ. એનું 'કુમારપાલચરિત' પાટણની મહત્તાની ભાવનામાંથી ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રગટાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન. આ જ્યોતિર્ધરના તેજે વસ્તુપાલ–તેજપાલના કાળમાં અનેક કવિઓએ પોતાની કૃતિઓને ઉજ્જવળ કરી...આ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યને ગુજરાતની અસ્મિતાનો પાયો નાંખનાર જ્યોતિર્ધર કહી શકાય.

તેઓશ્રી પ્રત્યેનું ઋણ

એમણે સર્જેલા–પ્રયોજેલા આકરગ્રન્થોનું સ્પષ્ટ અને સર્વગ્રાહી ટિપ્પણો સહિત સંસ્કરણ વિદ્વાનો પાસે કરાવી બહાર પાડવું જોઈએ. તેમના 'કાવ્યાનુશાસન' નામના ગ્રન્થનું–અલંકાર ચૂડામણિ અને વિવેક નામની વૃત્તિ સાથેનું વિદ્વદ્વર્ય શ્રી. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે ઇતિહાસસંશોધનવાળી વિસ્તૃત અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સહિત સંસ્કરણ કર્યું છે, તેમાં પ્રોફે૦ આથવલેએ અંગ્રેજી ટિપ્પણો આપી, અભ્યાસી માટે ઉત્તમ સાધન પૂરું પાડયું છે. તે બે વિદ્વાનો અને તેના પ્રકાશક મુંબઈની શ્રી. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય નામની સંસ્થાને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેવું સંસ્કરણ બીજા ગ્રંથો અને ખાસ કરીને તેમનું, છંદોનુશાસન' અવશ્ય માગે છે.

'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' મૂળ ભાવનગરની જૈનધર્મ–પ્રસારક-સભા દ્વારા છપાયેલ તે હાલ અનુપલબ્ધ હોઈ, શ્રી. આત્માનંદ શતાબ્દિ સ્મારક–ફંડમાંથી તેનું પુનઃ પ્રકાશન કરવાની વ્યવસ્થા થઈ રહી; છે તો

તેમને નમ્ર સૂચના એ છે કે, તેની જુદી જુદી પ્રતો પરથી પાઠાંતરો સહિત તે પર પ્રકાશ ફેંકનારી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણ વગેરે આપીને અસલ છપાયેલમાંની અશુદ્ધિઓ – ભૂલો ટાળીને નૂતન વર્તમાન પદ્ધતિએ તૈયાર કરાવી તે ફરી છપાવશે એવી આશા છે

ઉક્ત ચરિત્રમાં તેમ જ અન્ય ગ્રન્થોમાં ઘણાં સુભાષિતો ભર્યાં છે તે પૈકીના નમૂનારૂપ શાંતમૂર્તિ મુનિશ્રી જયંતવિજયજીએ ' હેમચન્દ્ર-વચનામૃત ' એ નામથી ગૂજરાતી અનુવાદસહિત એક નાનું પુસ્તક છપાવેલ છે, તે જ રીતે બીજાનો પૂરો સંગ્રહ બહાર પડે તો યોગ્ય થશે

આ સાહિત્યસ્વામી સૂરિના જીવન સંબંધી જે પ્રકટ અને અપ્રકટ પુષ્કળ સાધનો છે, તે સર્વમાંથી ઐતિહાસિક પ્રમાણોની પુષ્ટિ સહિત સમગ્ર વૃત્તાંત અને તેમના સર્વે ગ્રંથોની વિવેચકદૃષ્ટિએ આલોચના તૈયાર કરાવી, પ્રકટ કરવી એ સૌથી વિશેષ ઉપયોગી કાર્ય છે જ્યાં સુધી તે ન થાય ત્યાં સુધી તેમના પ્રત્યેના ઋણથી મુક્ત નહિ થવાય.

મહાન આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ

: લેખક :

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

: પ્રસ્તાવના :

ગુણવંતી ગૂર્જરભૂમિના સાર્વત્રિક ગૌરવમાં ઉમેરો કરનાર મહાન ગૂર્જરેશ્વર મહારાજાધિરાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવના હૃદયમાં અને તેમની રાજસભામાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર, ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલ દેવનો અને જૈન પ્રજાનો તારણહાર, ભારતીય પ્રજાના કરકમલમાં અપૂર્વ અને વિશાળ સાહિત્યનો વારસો અર્પી જનાર અને પોતાની વિશ્વતોમુખી પ્રતિભાથી ભારતભૂમિને તેમ જ જૈન પ્રજાને સમગ્ર વિશ્વમાં અમર કરનાર કલિકાલસર્વજ્ઞ મહાન આચાર્ય શ્રી. હેમચંદ્રના સંબંધમાં કાંઈ પણ લખવું, એ આ પળે માની લઈએ તેટલું સહેલું નથી. તે છતાં એ મહાપુરુષની પ્રતિભા, એમનું ગંભીર જ્ઞાન, એમની સાધુતા; એમનું સ્વપરશાસ્ત્રવિષયક પારંગતપણું, એમની રાજનૈતિક નિપુણતા અને વ્યાવહારિક દક્ષતા, પોતાના જમાનાની સમર્થ વ્યક્તિઓમાં તેમનું સ્થાન વગેરે હકીકતોનો સામાન્ય જનતાને ખ્યાલ આવે એ બદલ સહજ ભાવે આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

જન્મસ્થાનાદિ

" વિશ્વની મહાવિભૂતિઓના જીવનની કિંમત તેમનાં જન્મસ્થાન, જાતિ, માતા-પિતા આદિ ઉપરથી આંકવામાં નથી આવતી " એ

વાત સંપૂર્ણ રીતે સત્ય હોવા છતાં સામાન્ય પ્રજા તેમના વિષેની આ જિજ્ઞાસાને રોકી શકતી નથી, એટલે સૌ પહેલાં અહીં ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રના જન્મસ્થાન આદિનો પરિચય આપવામાં આવે છે

ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૫ ની કાર્તિકી પૂનમને દિવસે ધંધૂકામાં થયો હતો તેમના પિતાશ્રીનું નામ ચાચિગ હતું, માતાનું નામ પાહિણી હતું અને તેમનું પોતાનું નામ ચંગદેવ રાખવામાં આવ્યું હતું તેમની જ્ઞાતિ મોઢ હતી

ભવિષ્યવાણી

શ્રી હેમચંદ્રના જન્મ પહેલાં તેમના ગુરુ ભગવાન શ્રી દેવચંદ્રસૂરિનાં દર્શન તેમનાં માતા – પિતાને થયાં હતાં જેઓ ચંદ્રગચ્છમુકુટમણિ અને પૂર્ણતલ્લગચ્છના પ્રાણ સમા હતા, તે વખતે તેમણે ચાચિગ અને પાહિણીને જણાવ્યું હતું કે, "તમારો પુત્ર જૈનશાસનનો ઉદ્ધારક મહાપ્રભાવક પુરુષ થશે"

બાલ્યકાળ અને ગૃહસ્થજીવન

આચાર્ય હેમચંદ્રના બાલ્યકાળ અને ગૃહસ્થજીવન વિષે આપણે ફક્ત એટલું જ જાણી શકીએ છીએ કે, ચંગદેવ બાળક (ભાવિ હેમચંદ્રાચાર્ય) પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે, એક વખત તે તેની માતા સાથે દેવમંદિરમાં દર્શન કરી ગુરુવંદન માટે ઉપાશ્રયે ગયો આ પ્રસંગે ચંચળ સ્વભાવનો બાળક ચંગદેવ, વિહાર કરતા કરતા ત્યાં (ધંધૂકામાં) આવીને રહેલા શ્રી દેવચંદ્રસૂરિના આસન ઉપર બેસી ગયો આ સમયનો લાભ લઈને આચાર્યે બાળકના લક્ષણો જોઈ લીધાં અને તેની માતાને તેના જન્મ પહેલાં પોતે કહેલી વાત યાદ કરાવી

શિષ્યભિક્ષાની યાચના

આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરિએ ચંગદેવમાં જૈનશાસનના મહાપ્રભાવક પુરુષ તરીકેની યોગ્યતાનાં દરેક શુભ ચિહ્નો અને સ્વાભાવિક ચપળતા જોયા પછી સંઘના આગેવાન ગૃહસ્થોને બોલાવ્યા અને કેટલીક વાતચીત કરીને તેમને સાથે લઈ તેઓશ્રી ચાચિગ અને પાહિણીને ઘેર ગયા

આચાર્યશ્રી અને શ્રીસંઘને પોતાને આંગણે પધારેલા જોઈ, પાહિણીએ તેમનું યોગ્ય સ્વાગત કર્યું અને તેમના આગમનનું કારણ પૂછ્યું. આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું કે, "તારો પુત્ર જૈનશાસનનો ઉદ્ધાર કરનાર મહાપુરુષ થઈ શકે તેવાં શુભ લક્ષણોથી અલંકૃત છે; માટે તારા પુત્રને તું અમને શિષ્ય તરીકે અર્પણ કરી દે." આ સાંભળી ઘરમાં પાહિણી પોતે એકલી હોવાથી વિમાસણમાં પડી ગઈ કે, "એક તરફથી બાળકનો પિતા ઘરમાં નથી અને બીજી બાજુ ગુરુદેવ અને શ્રીસંઘ મારે આંગણે પધારેલા છે. આ સ્થિતિમાં મારો ધર્મ શો હોઈ શકે? તેમજ પોતાના ગુણવાન ને પ્રાણાધિક પુત્રને આપી પણ શી રીતે દેવો?" આખરે પાહિણીએ જાતે જ નિર્ણય કરી લીધો કે, "ગુરુદેવ અને શ્રીસંઘ મારા સદ્‌ભાગ્યે મારે આંગણે પધારેલા છે, તેમના વચનનો અનાદર કરવો જોઈએ નહિ તેમજ મારો પુત્ર જૈનશાસન અને જગતનો તારણહાર થતો હોય, તો મારે આનંદ જ મનાવવો જોઈએ." આ પ્રમાણે વિચાર કરી પાહિણીએ પોતાના પ્રિય પુત્રને ગુરુમહારાજના કરકમલમાં અર્પણ કરી દીધો.

દીક્ષા

જન્માંતરના શુભ સંસ્કારી બાળક ચાંગદેવે ગુરુમહારાજના નિર્મળ સ્નેહભર્યા ઉપદેશામૃતનું પાન કર્યું અને આંતરિક ઉત્સાહપૂર્વક ગુરુ-ચરણમાં વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦માં સંસારતારિણી પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી અને તેમનું નામ સોમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું.

વિદ્યાભ્યાસ

વિશ્વના ઝગમગતા સિતારા સમાન મહાપુરુષોમાં કુદરતી જ એવી પ્રતિભા અને બુદ્ધિવૈભવ હોય છે કે, તેઓ અગમ્ય રીતે જ દરેક પ્રકારની વિદ્યાને સહજમાં અને સ્વલ્પ સમયમાં મેળવી લે છે. તેમને કોઈ સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરવા જવું પડતું નથી કે નથી તેમને કોઈના વધારે પડતા ગુરુત્વની પણ આવશ્યકતા હોતી. આપણા બાળમુનિ શ્રી સોમચંદ્રે પણ પોતાની સ્વાભાવિક પ્રજ્ઞાના બળે થોડાં જ વર્ષોમાં વિદ્યાના દરેક ક્ષેત્રમાં પારંગતપણું મેળવી લીધું હતું.

આચાર્યપદ

બાળમુનિ શ્રી સોમચંદ્ર બાળક હોવા છતાં અસાધારણ પ્રભાવી ઉત્તમ સસ્કારસંપન્ન મહાપુરુષ હતા એ જ કારણે તેમના બાળ-સ્વભાવ – સુલભ ચંચળતા આદિ ગુણોએ તેમને વિદ્યાભ્યાસ અને ત્યાગ – સંયમનો આદર્શ સાધવામા ખૂબ જ સહાય કરી હતી. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેઓશ્રી જિતેન્દ્રિય, સંયમી અને સ્થિરચિત્તવાળા હતા એમના એ વિશિષ્ટ ગુણોનો પરિચય આપણને એમના બાળ-જીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાથી સહેજે મળી રહે છે

એમનો, ઊંડો વિદ્યાભ્યાસ, અપૂર્વ ત્યાગવૃત્તિ, પ્રૌઢ તપપ્રભાવ અને સ્વાભાવિક ઓજસ્વિતા વગેરે – પ્રભાવશાળી ગુણો જોઈ ગુરુદેવ આચાર્ય શ્રી દેવચદ્રસૂરિ અને શ્રીસઘે મળી સવત ૧૧૬૨ મા સત્તર વર્ષની ઉમ્મરે પહોચેલા બાળમુનિ શ્રી સોમચંદ્રને આચાર્યપદ ઉપર સ્થાપન કર્યા અને એમનુ નામ સોમચંદ્રને બદલે હેમચંદ્ર રાખવામા આવ્યુ આ પછી તેઓશ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા

ગૂર્જરેશ્વર શ્રીસિદ્ધરાજ સાથે સમાગમ

ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્ય દેશવિદેશમા વિહાર કરતા કરતા અને સ્થાનમા પોતાના ત્યાગ અને પાંડિત્યના સૌરભને વેરતા વેરતા અનુક્રમે ગૂર્જરેશ્વરની રાજધાની પાટણ નગરમા પધાર્યા એમના પાટણના નિવાસ દરમિયાન લોકસમુદાયમા અને વિદ્વદ્વર્ગમા તેમના ત્યાગ, તપ, પાંડિત્ય વગેરે ગુણોની ખ્યાતિ ખૂબ વધી છેવટે આ બધા ય સમાચાર ગૂર્જરાતના પ્રજાપ્રિય માન્ય વિદ્વાન મહારાજા શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહ-દેવની રાજસભામા પણ પહોચી ગયા અને વિદ્વાન ગૂર્જરેશ્વરે ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને ઉદારભર્યા હૃદયે આમંત્રણ મોકલ્યુ આચાર્યશ્રીએ પણ ધર્મભાવનાની વૃદ્ધિ વગેરે ધ્યાનમા લઈ એ આમંત્રણને કબૂલ રાખ્યુ અને ગૂર્જરેશ્વરને દર્શન આપવા માટે પોતે તેમના સ્થાનમા ગયા

ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રના દર્શન અને વચનામૃતનું પાન કરી ગૂર્જરેશ્વર એટલા પ્રસન્ન થયા કે, તેમણે આચાર્યશ્રીને પ્રસગે પ્રસગે પોતાને ત્યા પધારવા માટે ભાવભીનો આગ્રહ કર્યો આચાર્યશ્રી પણ

ગૂર્જરેશ્વરની વિનતિને માન્ય રાખીને અવારનવાર જતા-આવતા. આ પછી ઉત્તરોત્તર ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રનું સ્થાન ગૂર્જરેશ્વરની રાજસભા અને તેના વિદ્વદ્વર્ગમાં ઘણું જ આગળ પડતું થઇ ગયું.

વિક્રમ સંવત્ ૧૧૮૧ માં ગૂર્જરેશ્વરની રાજસભામાં ખુદ ગૂર્જરપતિ અને કવિચક્રવર્તી શ્રીપાળના અધ્યક્ષપણા નીચે, કર્ણાટકદેશીય દિગંબર તાર્કિકાચાર્ય વાદી શ્રી. કુમુદચંદ્ર સાથે થયેલ ગૂર્જરદેશીય શ્વેતાંબર તાર્કિક શિરોમણિ સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રંથના પ્રણેતા મહાવાદી શ્રી. દેવસૂરિના વાદ પ્રસંગે રાજસભામાં ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનું મહત્તાભર્યું સ્થાન હતું.

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના

વિદ્વાન ગૂર્જરેશ્વર મહારાજા શ્રી. સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવની રાજસભા એટલે સમગ્ર ગૂજરાત અને દેશવિદેશના પંડિતચક્રવર્તીઓની સભા. એ રાજસભાના સઘળા વિદ્વાનો ભગવાન હેમચંદ્ર પ્રત્યે તેમના અબાધ્ય પાંડિત્યને કારણે બહુમાનની નજરે જોતા હતા. વિક્રમ સંવત ૧૧૯૨ માં માલવપતિ શ્રી. યશોવર્માને હરાવ્યા પછી ત્યાંની લૂંટમાં ત્યાંનો રાજકીય જ્ઞાનભંડાર (પુસ્તકાલય) ગૂર્જરેશ્વરના હાથમાં આવ્યો હતો. તેનું અવલોકન કરતાં તેમાં ભોજવ્યાકરણની નકલ જોયા પછી, ગૂર્જરેશ્વરના હૃદયમાં પોતાના દેશમાં સ્વતંત્ર વ્યાકરણના સર્જન માટેની તીવ્ર ઊર્મિ ઉત્પન્ન થઈ. અને પોતાનો એ વિચાર તેમણે રાજસભાના માન્ય પ્રખર વિદ્વાનો સમક્ષ જાહેર કર્યો. આ પ્રસંગે રાજસભાના દરેક વિદ્વાને ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય તરફ આંગળી ચીંધીને એકીઅવાજે જણાવ્યું કે, “મહારાજ! આપની આ અતિમહાન ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે આ મહાપુરુષ સિવાય બીજું કોઈ સમર્થ નથી.” છેવટે ગૂર્જરેશ્વરે આચાર્યશ્રીને જોઈતાં દરેક સાધનો પોતાની રાજકીય લાગવગથી પૂરાં પાડયાં અને આચાર્યશ્રીએ પોતાના અને ગૂર્જરેશ્વરના નામને અમર કરતા સર્વાંગપૂર્ણ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના કરીને માત્ર ગૂર્જરેશ્વરને જ નહિ પણ આખા વિશ્વને પોતાના અજોડ પાંડિત્યનો પરિચય આપ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે, આ પછી ગૂર્જરેશ્વર ભગવાન હેમચંદ્રનો અનન્ય મિત્ર ને સેવક બની ગયો હતો.

રાજનૈતિક નિપુણતા

ભગવાન હેમચન્દ્રના, જેમ તેમના ગુણોથી આકર્ષાયેલા સંખ્યાબંધ પૂજકો અને મિત્રો હતા, તે જ રીતે તેમના વિરોધીઓની સંખ્યા પણ તેટલી જ હતી આમ છતા પોતાની પ્રખર પ્રતિભા અને રાજનૈતિક નિપુણતાને પ્રતાપે તેઓ એ બધાયનો અડગપણે સામનો કરી શક્યા હતા, અને એમના આખા જીવનમા એવો એક પણ પ્રસંગ આવ્યો નથી કે, કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ પણ એમનો તેજોવધ કરી શક્યુ હોય ખરે જ માનવજાતિ માટે બધુય શક્ય હશે, પણ પરસ્પરવિરુદ્ધ વાતાવરણ અને કાવાદાવાથી ભરપૂર રાજસભામા અડગપણે ટકી રહેવુ,—અને તે પણ સંખ્યાતીત વર્ષોના પારસ્પરિક વિરોધના ભોગ બનેલ શ્રમણસંસ્કૃતિના ધારક સાંપ્રદાયિક પુરુષ માટે—ઘણુ જ અઘરુ છે છતા આપણે આજે એ પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકીએ છીએ કે, ભગવાન હેમચંદ્ર એ સ્થિતિમા પણ અડગપણે ઊભા રહી શક્યા હતા એટલે આ રીતે વિચાર કરતા ખરે જ ભગવાન હેમચંદ્રે જગત સમક્ષ ધાર્મિકતા-પ્રધાન રાજનૈતિક-નિપુણતાનો અપૂર્વ આદર્શ ખડો કર્યો છે

કુમારપાલદેવ સાથે સંબંધ

ભગવાન હેમચંદ્ર બે ચૌલુક્યવંશી ગૂર્જરેશ્વરોના ગાઢ સમાગમમા આવ્યા હતા એક મહારાજા શ્રીજયસિંહદેવ અને બીજા મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવ એકની સાથે અમુક અંશે ધાર્મિકતાનો સંબંધ હોવા છતા મુખ્યત્વે વિદ્વત્તાનો સંબંધ હતો, જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ, જ્યારે બીજાની સાથેનો સંબંધ ધાર્મિકતામાથી જન્મ્યો હતો અને ધાર્મિકતામા જ પરિણમ્યો હતો

આચાર્ય હેમચંદ્રનો મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવ સાથેનો સંબંધ, તેઓ જ્યારે મહારાજા સિદ્ધરાજ તરફના મૃત્યુભયથી ત્રાસીને નાસભાગ કરતા હતા તે પ્રસંગે થયો હતો અને એ, મુખ્યત્વે કરીને ભયપ્રસંગના તેમના રક્ષણની ધાર્મિક વૃત્તિમાથી જન્મ્યો હતો અને આદિથી અંત એ સંબંધ એ રૂપમા જ કાયમ બન્યો હતો

ઉપદેશની અસર

ભગવાન હેમચંદ્રના ઉપદેશે મહારાજા શ્રીકુમારપાલદેવના હૃદયમા એટલી તીવ્ર અને ઊંડી અસર નિપજાવી હતી કે, આખરે એ એક ધાર્મિક અથવા જૈનધર્માવલંબી રાજા બની ગયો હતો તે છતા ભગ-

વાન હેમચંદ્રે તેમની પાસે જૈનધર્મને લગતાં જ કાર્યો કરાવવામાં તત્પરતા રાખી હતી એમ જ નહોતું, પરંતુ સર્વસામાન્ય હિતનાં કાર્યો પણ તેમણે કરાવ્યાં હતાં.

સર્વસામાન્ય હિતનાં કાર્યોમાં મુખ્યપણે સાત વ્યસન–જેમાં જુગાર, માંસ, દારૂ, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને વ્યભિચારનો સમાવેશ થાય છે અને જે પ્રજાજીવનને અને માનવતાને હલકે દરજ્જે લઈ જનાર છે– તે ઉપદેશ અને રાજસત્તા દ્વારા અટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યાં લાગવગ પહોંચી શકે તેવાં અન્ય રાજ્યોમાં પણ વિવિધ સાધનો-દ્વારા તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

આ સિવાય અતિપ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવતો નિર્વારસદાર વિધવા સ્ત્રીઓની મિલકત પડાવી લેવાનો રિવાજ–જેની વાર્ષિક આવક બોંતેર લાખની આસપાસની હતી, તેને પણ જતો કરવામાં આવ્યો હતો.

આ બધા ય કરતાં ભગવાન હેમચંદ્રના ઉપદેશની મહાભારત અસર એ થઈ હતી કે, માંસાહાર નિમિત્તે તેમ જ યજ્ઞયાગાદિમાં નિરર્થક રીતે થતા અનેક પશુઓના સંહારને દયાળુ ગૂર્જરેશ્વર દ્વારા અટકાવવામાં આવ્યો હતો.

ટૂંકામાં આપણે એમ કહી શકીએ કે, ગૂજરાત વગેરે દેશોમાં આજે પણ જે દુર્વ્યસનોનો અલ્પ પ્રચાર છે, નિર્વંશીયાનું ધન પડાવી લેવાનો રિવાજ જોવામાં નથી આવતો તેમજ યજ્ઞ-યાગાદિ નિમિત્તે થતો પશુવધ લગભગ અટકી ગયો છે, એ ભગવાન હેમચંદ્રસૂરિના પવિત્ર ઉપદેશ અને ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલની અજોડ ધાર્મિકતાનો જ પ્રતાપ છે.

ગ્રંથરચના

આજે ભગવાન હેમચંદ્રના જે ગ્રંથો મળે છે તેની નોંધ અહીં આપવામાં આવે છે:—

સાંગોપાંગ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ	સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ	૬૦૦૦ શ્લોક
	સિદ્ધહેમ બૃહદ્‌વૃત્તિ	૧૮૦૦૦ ,,
	સિદ્ધહેમબૃહન્ન્યાસ	૮૪૦૦૦ (અપૂર્ણ મળે છે)
	સિદ્ધહેમ પ્રાકૃતવૃત્તિ	૨૨૦૦ ,,
	લિંગાનુશાસન સટીક	૩૬૮૪ ,,
	ઉણાદિગણ વિવરણ	૩૨૫૦ ,,
	ધાતુપારાયણ વિવરણ	૫૬૦૦ ,,

અભિધાનચિંતામણિ સ્વોપજ્ઞટીકા સહ	૧૦૦૦૦ શ્લોક
અભિધાનચિંતામણિ પરિશિષ્ટ	૨૦૪ ,,
અનેકાર્થ કોષ	૧૮૨૮ ,,
નિઘંટુશેષ	૩૯૬ ,,
દેશીનામમાલા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે	૩૫૦૦ ,,
કાવ્યાનુશાસન સ્વોપજ્ઞ અલંકારચૂડામણિ અને વિવેક સાથે	૬૮૦૦ ,,
છંદોનુશાસન છંદશ્ચૂડામણિ ટીકા સહ	૩૦૦૦ ,,
સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય	૨૮૨૮ ,,
પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય	૧૫૦૦ ,,
પ્રમાણમીમાંસા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથે	૨૫૦૦(અપૂર્ણ)
વેદાંકુશ (દ્વિજવદનચપેટા)	૧૦૦૦ ,,
ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતમહાકાવ્ય ૧૦ પર્વ	૩૨૦૦૦ ,,
પરિશિષ્ટ પર્વ	૩૫૦૦ ,,
યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ્ઞટીકા સહ	૧૨૫૭૦ ,,
વીતરાગસ્તોત્ર	૧૮૮ ,,
અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા	૩૨ કાવ્ય ,,
અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા	૩૨ ,,
મહાદેવસ્તોત્ર	૪૪ શ્લોક

ઉપર ભગવાન હેમચંદ્રસૂરિકૃત ગ્રંથોના નામોની જે યાદી આપવામાં આવી છે તેમાંના વિવિધ વિષયો, તે તે ગ્રંથમાં કરવામાં આવેલો તે તે વિષયનો ઊહાપોહ, અને તે તે ગ્રંથમાં કરેલી તત્તદ્વિષયક અનેકાનેક શાસ્ત્રોની ઝીણવટભરી ચર્ચા,—આ બધા તરફ ધ્યાન આપતાં જાણી શકાય છે કે તેઓશ્રીએ સાહિત્યના પ્રત્યેક અંગને કેવો ન્યાય આપ્યો છે, એ પ્રત્યેક અંગની કેટલી ઝીણવટથી મીમાંસા કરી છે અને એ પ્રત્યેક અંગનો વિચાર કરવા માટે તે સમયના વિશાળ સાહિત્યનું તેમણે કેટલી ગંભીરતાથી અવગાહન કર્યું હશે અને તે સાથે તેમની પ્રતિભા, તેમનું સૂક્ષ્મદર્શિપણું, તેમનું સર્વંગામી પાંડિત્ય અને તેમના બહુશ્રુતપણાનો પરિચય આપણને મળી રહે છે

હેમચંદ્રની કૃતિઓનું ગૌરવ

ભગવાન હેમચંદ્રે રચેલા ગ્રંથો એટલે ગંભીર અને સર્વાંગસંપૂર્ણ ગ્રંથરચના. સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ, દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય, અભિધાનકોશો કે કાવ્યાનુશાસન આદિ જેવા પ્રાસાદભૂત મહાગ્રંથો જ નહિ, પણ અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા જેવા ફક્ત ૩૨ કાવ્યના એક નાના સરખા સ્તુતિગ્રંથને લઈને વિચાર કરવામાં આવે તો પણ આપણે એમ જ કહેવું પડે. આચાર્ય હેમચન્દ્રે આ નાની શી કૃતિમાં સ્યાદ્વાદ, નય, પ્રમાણ અને સપ્તભંગી વિષે તેમ જ સ્વપરદર્શનના સિદ્ધાન્તો ઉપર અતિગંભીર અને સૂક્ષ્મ વિચારો રજૂ કરી જગતને પોતાના મહાન વિજ્ઞાનનો પરિચય કરાવ્યો છે.

હેમચંદ્રની કૃતિઓનું સ્થાન

આચાર્ય હેમચંદ્રની કૃતિઓનો સાહિત્યના સમરાંગણમાં કોઈ પણ સ્થળે પરાભવ કે અનાદર થયો નથી, એટલું જ નહિ કિન્તુ તેમની કૃતિઓને ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન સમર્થ જૈનેતર વિદ્વાનોએ સુદ્ધાં માન્ય રાખી છે. છન્દશાસ્ત્રના ટીકાકાર હલાયુધ જેવા વિદ્વાનોએ તો પોતાની કૃતિઓમાં આચાર્ય હેમચંદ્રની કૃતિઓમાંથી ગ્રંથસંદર્ભના સંદર્ભો જ અપનાવી લીધા છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં હેમચંદ્રનું સ્થાન

ભગવાન હેમચંદ્રનું જૈન સંપ્રદાયમાં જે અતિ ઉચ્ચ સ્થાન હતું તેનું વર્ણન કરવું તે એક રીતે વધારે પડતું જ ગણાય. તે છતાં ટૂંકમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે તેમના સમયના કોઈ ગચ્છ કે પરંપરા એવાં ન હતાં કે જે એમના ગુણોથી મુગ્ધ ન હોય અને જેણે એમના ગુણોનું વર્ણન ન કર્યું હોય. ટીકાકાર તરીકેનું અજોડ કૌશલ ધરાવનાર સમર્થ આચાર્ય શ્રીમલયગિરિએ તો આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં તથા ચાહુઃ સ્તુતિષુ ગુરવઃ એ પ્રમાણે લખી ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રકૃત અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકામાંના શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એ રીતે ભગવાન્ હેમચંદ્રને પોતાના ગુરુત્વસ્થાનમાં માની લીધા છે.

કાર્યદક્ષતા

ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રને તેમના જીવનમાં રાજ્ય અને રાજાના અનુયાયીઓ, મિત્રો અને વિરોધીઓ, જૈન અને જૈનેતર, ધર્મોપદેશ

અને નવસાહિત્યસર્જન, નિર્ગ્રંથજીવન અને જગતનો સબધ એ દરેકને એક સરખો ન્યાય આપવાનો હતો આ દરેક કાર્ય પૈકી એક પણ કાર્યને તેઓશ્રીએ તેમના જીવનમા ઓછો ન્યાય આપ્યો નથી ઉપરની બાબતોનો વિચાર કરતા ખરે જ આપણે આશ્ચર્યમુગ્ધ બની જઈએ છીએ કે એ મહાપુરુષ કયે સમયે કઈ વસ્તુને કેવી રીતે ન્યાય આપતા હશે, એમનુ જીવન કેટલુ નિયમિત હશે અને જીવનની પળેપળને તેઓ કેટલી મહત્ત્વની લેખતા હશે ખરે જ વિશ્વની મહાવિભૂતિઓમા ભગવાન શ્રીહેમચદ્રનુ સ્થાન કોઈ અનેરુ જ છે અને એ એમની કાર્યદક્ષતાને જ આભારી છે

ઉપસંહાર

અતમા એટલુ કહેવુ વધારે પડતું નથી કે દેશવિદેશનો લાખો જ નહિ બલકે કરોડો કે અબજો વર્ષનો ઇતિહાસ એકઠો કરવામા આવે તો પણ ભગવાન શ્રીહેમચદ્રાચાર્ય જેવા નિર્લેપ, આદર્શજીવી, વિદ્વાન સાહિત્યસર્જક, રાજનીતિનિપુણ, વ્યવહારજ્ઞ, વર્ચસ્વી અને પ્રતિભાધારી પુરુષની જોડ જડવી અતિમુશ્કેલ બને. અને એ જ કારણસર ભગવાન શ્રીહેમચદ્રાચાર્ય માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ તરીકેનુ જે બિરુદ યોજવામા આવ્યુ છે એમા લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય

: લેખક :

શ્રી. પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા

(અમદાવાદ ખાતે શ્રી. જૈન સંઘના આશ્રય નીચે હેમચંદ્ર જયંતિ પ્રસંગે અપાયેલું ભાષણ)

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની જયન્તીના આ મંગળ અને આનંદપૂર્ણ પ્રસંગે મારા જેવા હેમચંદ્રાચાર્યના સાહિત્ય તેમ જ તત્કાલીન ઇતિહાસથી અનભિજ્ઞ માણસને બોલવાનો કશો પણ અધિકાર હોઈ ન શકે. આમ છતાં મને આ પ્રસંગે બોલવાની આજ્ઞા થઈ છે તેનું એક જ કારણ હું કલ્પી શકું છું અને તે એ કે આજના પ્રસંગનો ઉદ્દેશ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનચરિત્રનું ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિન્દુઓથી નિરૂપણ કરવાનો હોઈને અહીં પંડિતનું દષ્ટિબિન્દુ રજૂ થાય એ જેટલું જરૂરી છે તેટલું જ મારા જેવા અપંડિતનું દષ્ટિબિન્દુ પણ અહીં રજૂ થાય એ જરૂરી સમજવામાં આવ્યું હશે, અને તે કારણે અને તે અધિકાર ઉપર જ હું આપની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છું.

જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં અનેક વિદ્વાન અને પ્રતાપી આચાર્યો થઈ ગયા છે તે સર્વમાંથી જેવી રીતે ચોવીસ તીર્થંકરોમાંથી ભગવાન ઋષભદેવ જુદા પડે છે તેવી રીતે હેમચંદ્રાચાર્ય અન્ય જૈનાચાર્યોથી જુદા તરી આવે છે. ભગવાન ઋષભદેવને બાદ કરતાં અન્ય તીર્થંકરોના ચરિત્રો જોતાં દરેક તીર્થંકરના જીવનમાં લગભગ એક સરખો ક્રમ

માલૂમ પડે છે તેઓ અમુક કાળે જન્મ્યા, અમુક કાળે દીક્ષા લીધી, અમુક કાળે તેમને કેવળજ્ઞાન થયુ અને અમુક કાળે તેઓ નિર્વાણ પામ્યા કેવળજ્ઞાન પહેલાનો સર્વ સમય તેઓએ લગભગ આત્મસાધના પાછળ વ્યતીત કર્યો હોય છે, અને તે દરમિયાન જનસમાજના સીધા સંપર્કમા આવવાનુ તેમના માટે ભાગ્યે જ કાંઈક બન્યુ હોય છે ભગવાન ઋષભદેવની બાબતમા તેથી જુદો જ ક્રમ જોવામા આવે છે આજની સર્વ સામાજિક રચનાના તેઓ આદ્યરચયિતા લેખાય છે પોતાની બે પુત્રીઓમા એકને અંકવિદ્યા અને બીજીને અક્ષરવિદ્યા શિખવીને તેમણે જ્ઞાનસાહિત્યનો પ્રારંભ કર્યો, લગ્નસંસ્થા દાખલ કરીને નવી સમાજ વ્યવસ્થા ઊભી કરી, લોકોને કૃષિવિદ્યા શિખવી, કુભારનો ઉદ્યોગ શિખવ્યો, રાધતા અને પકવતા શિખવ્યું આમ બીજા તીર્થંકરોએ જ્યારે લોકોને નિર્વાણવિદ્યા શિખવી ત્યારે ભગવાન ઋષભદેવે લોકોને જીવનવિદ્યા શિખવી

આવી જ રીતે હેમચદ્રાચાર્યે પણ તત્કાલીન સમાજજીવનમા તેમ જ રાજકારણમા ખૂબ રસ લીધો એટલુ જ નહી પણ સારી રીતે સક્રિય ભાગ લીધો ગુજરાતના તત્કાલીન રાજકારણ વિદ્વાનમા તેઓ અગ્રેસર હતા સિદ્ધરાજ જયસિંહ ઉપર તેમણે બહુ સારી લાગવગ જમાવી હતી અને કુમારપાળ તો તેમનુ જ સર્જન હતા આ રીતે ઐહિક જીવનમા આવડુ મોટુ પરાક્રમ દેખાડનાર હેમચદ્રાચાર્યને તોલે આવે તેવા બીજા કોઈ જૈનાચાર્ય દેખાતા નથી આ રીતે વિચારતા હેમચદ્રાચાર્યે પણ લોકો પાસે શુષ્ક નિર્વાણ અને મોક્ષની વાતો કરી નથી, પણ પ્રાણવાન જીવનનો બોધ આપ્યો છે અને એવુ જ જીવન જીવી બતાવ્યુ છે

જૈન સાધુના જીવનના અનેક અટપટા નિયમ ઉપનિયમોની જટિલતા વિચારતા એવુ જીવનવ્રત સ્વીકારનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ ઐહિક દૃષ્ટિએ આવડી મોટી પરાક્રમશાળી કેમ બની શકે એ એક ભારે આશ્ચર્યજનક બીના છે કારણ કે સર્વ સાધારણ સમજણ મુજબ જૈન સાધુનુ જીવન નિવૃત્તિપરાયણ અને એકાત આત્મલક્ષી કલ્પવામાં આવે છે તેઓને કોઈ પણ બાબતમા આદેશ આપવાનો પણ નિષેધ હોય છે આવા જીવનને રાજકારણ સાથે કશો મેળ

તેમ જ સુલભ બન્યાં છે એમ છતાં; આજના તેમ જ તેમના વંશજોમાં એવો એક પણ વિદ્વાન સાધુ નજરે પડતો નથી કે જેને તેમની બાજુએ બેસાડી શકાય. હેમચંદ્ર માત્ર જૈન ધર્માચાર્ય નહોતા; તે વખતના તેઓ મોટામાં મોટા સાહિત્યાચાર્ય પણ હતા. તેમની સાહિત્યકૃતિઓ તેમ જ કાવ્ય, છંદ, વ્યાકરણ, ન્યાય આદિ વિષયો ઉપરના ગ્રંથો તત્કાલીન સંસ્કૃતિનાં સીમાચિહ્નો છે. આજના કોઈ જૈન સાધુને જૈનેતર દુનિયામાં કોઈ જાણતું પણ નથી. આપણામાં પ્રકૃતિથી જ પાંડિત્ય – વિદ્વત્તા – રસિકતા પ્રત્યે અનાદર કેળવવામાં આવે છે. અને તેથી જૈનોમાં મોટા વ્યાપારીઓ, સટ્ટાખેલાડીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ પાકે છે પણ પ્રખર વિદ્વાનો કદી પાકતા નથી. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રજાના સંસ્કારવિધાનમાં કોઈ પણ જૈન કદી અગ્રસ્થાને હોતો જ નથી.

બીજું, હેમચંદ્રાચાર્યને રાજકારણમાં જે સક્રિય રસ હતો તે પણ આજના જૈન સમાજમાંથી લુપ્ત થયો છે. તે કાળે માત્ર હેમચંદ્ર જ રાજકારણમાં અગ્રેસર હતા એમ નથી. તે વખતની જૈન સમાજે મુંજાલ, ઉદયન, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, વિમલશા વગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ રાજકારણી પુરુષો ગુજરાતને આપ્યા છે. રાજપૂતાનાના રાજસ્થાનોમાં પણ અનેક જૈનોએ પ્રધાનપદ શોભાવ્યાં છે. આજના જૈનને આ રસ પણ રહ્યો નથી અને નવા રાજકારણની ઘટનામાં પણ તે કોઈ ઠેકાણે મોખરે માલૂમ પડતો નથી. આજે ચોતરફ જાગી રહેલું હેમચંદ્રનું સ્મરણ જૈન સમાજની સૂતેલી સાહિત્યશક્તિને જાગ્રત કરે અને વર્તમાન રાજકારણમાં નવીન રસ પ્રેરે તો આવી જયન્તિઓ આપણે ઊજવીએ તે કાંઈક સાર્થક લેખાય.

આજની જયન્તિ અહીંનો જૈન યુવક સંઘ ઊજવે છે. આજના યુવકોને હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનનો શું સંદેશ છે, એમ જો મને કોઈ પૂછે તો હું એમ જવાબ આપું કે હેમચંદ્ર એટલે અનન્ત યૌવન, અનન્ત સર્જન, અનન્ત કાર્યશક્તિ. આપ સર્વ જાણો છો કે હેમચંદ્રાચાર્યે દશ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી હતી; સત્તર વર્ષની વયે તેમને આચાર્યની પદવી આપવામાં આવી હતી. વીસ બાવીસ વર્ષની વયથી તેઓ રાજકારણમાં ગુંથાયા હતા. જીવનની ક્ષણેક્ષણ તેમણે એકસરખી કાર્યપરાયણતામાં વિતાવી છે. તેમની સાહિત્યકૃતિઓનો

વિસ્તાર અપાર છે આટલું બધું તેઓ કઈ રીતે લખી શક્યા હશે અને તે પણ તેમના પારવિનાના રાજકીય રોકાણો સાથે, એ આજે પણ કલ્પનામાં સમાઈ શકતું નથી બીજા અનેક મોટા ગણાતા માણસોના જીવનની સમીક્ષા કરવા બેસીએ તો જેટલા પોણોસો વર્ષના આયુષ્યમાં પાંચદશ વર્ષ ઉજ્જવલ દેખાય છે અને બાકીના આ બાજુ કે તે બાજુના વર્ષો પૂર્વ તૈયારીમાં અથવા તો વૃદ્ધાવસ્થાના વિરામમાં જ વ્યતીત થયા હોય એમ માલૂમ પડે છે હેમચંદ્રનું જીવન એટલે ઉદ્યોતકારી દિવાકરની માફક ઉદય કાળથી અસ્તકાળ સુધી એક સરખુ ઉજ્જવળ પ્રતાપી તે જ વિસ્તારનું અને શ્રમપરાયણ જીવન આવી જીવન – વિભૂતિ કાળાંતરે જ સમાજને લાધે છે અને તેવા જીવનપ્રવાહમાંથી સમાજ અમર યૌવનના પીયૂષ પીએ છે આજનો યુગ કર્મયુગનો છે અને આજનો યુવક પ્રચંડ કર્મશક્તિનો અવતાર છે હેમચંદ્રે જીવનનું સાચું યૌવન જાણ્યું છે, માણ્યું છે અને જનતાને શિખવ્યું છે આજનો યુવક હેમચંદ્ર જેવા કર્મશાળી મહાપુરુષની પેઠીને શોભાવે અને અદ્ભુત કાર્યશક્તિ દાખવીને સમાજની નવરચના સત્વર સાધે એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે

આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્ર

ઐતિહાસિક પ્રામાણિક પરિચય

: લેખક :

પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી

"शब्द–प्रमाण–साहित्य–च्छन्दो–लक्ष्मविधायिनाम् ।
श्रीहेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमो नमः ॥"

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનું સંસ્મરણ એ એક રીતે દેવી સરસ્વતીનું મંગલ સંસ્મરણ ગણી શકાય. સરસ્વતીના અવતાર જેવા સિદ્ધસારસ્વત એ સૂરિવરનું સન્માન – પૂજન એ સરસ્વતીના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું કિંવા ગૂજરાતની સરસ્વતીનું જ સન્માન – પૂજન છે. આઠ સૈકાઓ પહેલાં પ્રબલપ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરોનાં ઉન્નત મસ્તકો જેમને ભક્તિથી નમ્યાં, સરસ્વતીના પવિત્ર તટ પર સરસ્વતીનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા જે સૂરીશ્વરનાં ચરણ – કમલોને ગૂર્જરેશ્વરોએ સુવર્ણ – કમલોથી પૂજ્યાં અને જેમને સેંકડો સાક્ષર – સુજનોએ સુવર્ણમય સુવાસિત સુવચન – કુસુમાંજલિથી વધાવ્યા; તેમને સામાન્ય અલ્પજ્ઞ મનુષ્ય શું અર્ઘ્ય ધરી શકે ?

ગૂજરાત પર જેમના ચિરસ્મરણીય અગણિત ઉપકારો છે, કાશ્મીર – વાસિની દેવી સરસ્વતીને જેમણે ગૂજરાત – વાસિની કર્યાં, જેમણે ગૂજરાતમાં જ્ઞાન – ગંગા વહેવડાવી, જેમણે ગૂજરાતને અદ્ભુત

જ્ઞાનામૃત પાયુ, જેમણે ગૂર્જરાતને સદાચાર – સુસંસ્કારો શીખવી આચાર્ય તરીકેની ગંભીર જવાબદારીવાળી પોતાની ઉત્તમ ફરજ બજાવી તથા વિદ્વત્તા સાથેની સાધુતાની ઊંચી કિંમત અંકાવી

સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા પ્રબલપ્રતાપી મહારાજાધિરાજ ગૂર્જરેશ્વરે પ્રતિભાશાળી જે વિદ્વદ્રત્નની પ્રૌઢ વિદ્વત્તાના પૂજન કર્યા અને પ્રાર્થના કરતા જેમણે શ્રેષ્ઠ શબ્દાનુશાસન રચ્યુ[1] સિદ્ધ – હેમચન્દ્ર નામથી સુપ્રખ્યાત થયેલા જેમના પ્રશસ્ત શબ્દાનુશાસનને પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી ગૂર્જરેશ્વરે જેમની વિદ્વત્તાનુ ગૌરવ પ્રકટ કર્યુ,[2] સેંકડો પુસ્તક – પ્રતિઓ લખાવી તેને સરસ્વતીભંડારોમા આપી અભ્યાસીઓને અને અધ્યાપકોને અનુકૂલતા કરી આપી, પઠન પાઠનાદિ પ્રબંધ કર્યો, તથા પરીક્ષા, પારિતોષિક, પ્રોત્સાહનાદિની ઉત્તમ યોજના કરી ગૂજરાતમા વિદ્યા – પ્રચાર માટે ગૂર્જરાતની તત્કાલીન રાજધાની (પાટણ) ને વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર બનાવ્યુ, વિદ્યા – વૃદ્ધિથી વિદ્વત્તામા અન્ય દેશો કરતા ગૂજરાતને અગ્રગણ્ય ઉન્નત બનાવ્યુ

જેમના શબ્દાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી સંસ્કૃત – પ્રાકૃતાદિ ષડ્ભાષાનુ વ્યાકરણ, લિંગાનુશાસન, ધાતુપારાયણ, ઉણાદિગણપાઠ વગેરે અંગો અને લઘુવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, બૃહન્ન્યાસ વગેરે સાથે) નો અભ્યાસ કરી સેંકડો અભ્યાસીઓ વ્યુત્પન્ન શબ્દશાસ્ત્રજ્ઞો અને ષડ્ભાષા – વિશારદો થયા

જેમની દેશીનામમાલા (રત્નાવલી), અભિધાનચિંતામણિ નામમાલા, અને જેમના અનેકાર્થ – સંગ્રહ, નિઘંટુશેષ (વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિષયક કોશ) વગેરે સ્વોપજ્ઞ વિવરણવાળા, વિશિષ્ટ સુગમ સરલ સંકલનાવાળા સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાના કોશોએ સાહિત્યસેવી જનતા

---

૧ "× × × तेनातिविस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्ण शब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।
अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त शब्दानुशासमिदं मुनिहेमचन्द्र ॥"

૨ પ્રભાવકચરિત્રમા વર્ણન કરેલા આ ભાવને સૂચવનુ એક ચિત્ર, પાટણમા રહેલી એ વ્યાકરણની પ્રાચીન તાડપત્રપોથી પર છે, જેનુ સૂચન અમે पत्तनस्थजैनभाण्डागारीयग्रन्थसूची (ગા ઓ સિ નં ૭૬) મા કર્યું છે

પર – તે તે વિષયના અભ્યાસીઓ પર જે અસાધારણ ઉપકાર કર્યો છે, તે સ્વલ્પ શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

જેમના કાવ્યાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી; અલંકારચૂડામણિ નામના સ્વોપજ્ઞ વિવરણ અને વિવેક સાથે)ના અને છંદોઽનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સાથે)ના અભ્યાસથી સેંકડો અભ્યાસીઓ, કવિઓ, સાહિત્યકારો, અલંકારશાસ્ત્રજ્ઞો અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તથા અપભ્રંશ ભાષાના છંદઃશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞો થઈ શક્યા છે. એવી રીતે વિદ્વત્તાનાં એ મુખ્ય ફલો – વક્તૃત્વ અને કવિત્વ આપવા માટે જગત્‌ના સાક્ષરો હેમચંદ્રાચાર્યના સદા ઋણી છે.

જેમણે મુખ્યતયા ગૂજરાતના મહાસામ્રાજ્યના અભ્યુદય માટે જીવન – સર્વજ્ઞ સમર્પણ કર્યું, સંસારનો સાક્ષર – સમાજ જેમના રચેલા ગ્રંથ – વૈભવ માટે સદા ઋણી છે, તે અમૂલ્ય અખૂટ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન – ભંડારનો ઉત્તમ વારસો જેમણે ગૂજરાતને અર્પણ કર્યો, વાઙ્મયના વિશાલ વિવિધ પ્રદેશોમાં અત્યુપકારક આવશ્યક અસાધારણ સર્વગ્રાહ્ય વિશિષ્ટ રચનાઓ કરનાર જે વિદ્વચ્છિરોમણિને કેટલાકે ગૂજરાતના પાણિનિ કહ્યા, કેટલાકે જેમને પતંજલિ, પિંગલ, મહાકવિ કાલિદાસ, અમરસિંહ, મમ્મટ અને ભટ્ટિના અભિનવ સ્વરૂપમાં ઓળખ્યા, કેટલાકે જેમને સિદ્ધસેન દિવાકર અને આર્ય સુહસ્તિનું અનુકરણ કરતા જોયા, બીજા કેટલાક વિચારકોએ જેમને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' બિરૂદથી સંબોધ્યા, જેમણે ગર્વિષ્ઠ વાદીઓના અને વિદ્વાનોના ગર્વ ગાળી ગૂજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું, ગૂર્જરેશ્વરોની રાજસભાને શોભાવી, ગૂજરાતની વિદ્વત્પરિષદ્‌ને વિકસિત – પ્રફુલ્લિત બનાવી, જૈન સંઘ - સમાજના જ નહિ, ગૂજરાતના વિશાલ સામ્રાજ્યની પ્રજાના મુખને ઉજ્જવલ અને સુપ્રસન્ન કર્યું.

અપાર વિદ્યા – પારાવારોનું અવગાહન – પાન કરી જવા છતાં જેઓ વિદ્યાઓને પચાવી શક્યા, વિદ્યાઓને પરોપકારાર્થે વાપરી તેનો સદુપયોગ કરી શક્યા, વિદ્વત્તાનો વિશિષ્ટ લાભ–સમાજને આપી શક્યા જીવનની અમૂલ્ય ક્ષણોને સુવિવેકથી સાર્થક કરી શક્યા, માત્ર પોતાના જીવનને જ નહિ, હજારોના જીવનને સુધન્ય, કૃતાર્થ સફલ બનાવી શક્યા.

રાજ-માન્ય, સંઘ-માન્ય, લોકમાન્ય અને વિદ્વન્માન્ય સન્માનનીય પૂજ્ય રાજગુરુ હોવા છતાં જેઓએ અપૂર્વ નમ્રતા અને ગંભીરતા ધારણ કરી, વિદ્યાની અલ્પમાત્રાથી પણ ઊછળતા – કૂદતા કૂપમંડૂકોને – પંડિતમન્ય ઉચ્છૃંખલ ખલોને પણ જેમણે પ્રકારાન્તરથી ઉત્તમ વિદ્યા શિક્ષાના પાઠ પઢાવ્યા.

ચૌલુક્યવંશને ઇતિહાસમાં અમર કરતાં જેમણે ચૌલુક્યવંશ અપરનામવાળા દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યદ્વારા સમસ્ત શબ્દાનુશાસનને અદ્ભૂત રીતે ક્રમશઃ ઐતિહાસિક કાવ્યમાં ઊતાર્યું અને ચૌલુક્યવંશી (સોલંકી) ગૂર્જરેશ્વરોના સુયશને વિશ્વ – વિખ્યાત કર્યો. જેમાં શ્લોકોના મહાકુલકો અને ગાથાઓના કુલકો રચી ગૂર્જરાતની તત્કાલીન રાજધાની અણહિલપાટક નગર (પાટણ)ની યશ - પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે, ગૂજરાતની સમૃદ્ધિ અને વિશિષ્ટતાની ગુણ – ગાથાઓ ગાઈ ગૂજરાતની પ્રશસ્ત કીર્તિ વિસ્તારી છે.

અયોગવ્યવચ્છેદ તથા જેના પર મલ્લિષેણસૂરિએ સ્યાદ્વાદમંજરી વિવૃત્તિ રચી છે, તે અન્યયોગવ્યવચ્છેદ નામે ઓળખાતી દ્વાત્રિંશિકા જેવી રચેલી વીરસ્તુતિઓમાં તથા વીતરાગ – સ્તોત્રમાં અને મહાદેવસ્તોત્રમાં પણ જેમણે ગંભીર ભાવ ભર્યો છે અને ન્યાયશૈલીથી ઊંચું તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે, તથા પ્રમાણમીમાંસાદ્વારા ન્યાય – પરામર્શ કર્યો છે અને અર્હન્નીતિ જેવા ગ્રંથદ્વારા રાજદ્વારી દક્ષતા દર્શાવી છે, તે સર્વ લક્ષ્યમાં લેતાં તેમની વિવિધ વિષયક અદ્ભુત પ્રતિભા માટે બહુમાન ઊપજે તેવું છે.

જેમની પ્રશંસનીય પ્રબોધશક્તિથી, અને જેમના સચ્ચરિત્ર – પ્રભાવથી ગૂર્જરેશ્વર ચૌલુક્ય કુમારપાલ, રાજર્ષિ અને પરમાર્હત નામથી પ્રખ્યાત થયો, પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનારના – નિર્વંશના ધનને તજી શક્યો, પ્રાણિ – વધ નિવારનાર – મારિ – વારક (અમારિ – પ્રવર્તક) થયો અને નરકના કારણભૂત મનાતા શિકાર, જુગાર મદિરાપાન વગેરે [1]વ્યસનોને દૂર કરાવી વ્યસન – વારક અને ધર્માત્મા તરીકે નામના મેળવી શક્યો.

---

१ " द्युतं च मांसं च सुरा वेश्या पापर्द्धि-चौर्यं परदार-सेवा ।
एतानि सप्त व्यसनानि लोके घोरातिघोरं नरकं नयन्ति ॥"

જે કૃપાસિંધુના સુમધુર સદુપદેશે અને સદાચરણે તથા સર્વ-પ્રાણિ – હિતકર શુભ પ્રેરણાઓથી ગૂર્જરેશ્વરના વિશાલ સામ્રાજ્યમાં – તેના અધીનના ૧૮ દેશોમાં અભય – દાનની ઉદ્‌ઘોષણાઓ પ્રકટ થઈ અને અમારિ – પટહો વાગ્યા; જેથી કૃપાપાત્ર અવાચક પશુ – પક્ષી – જાતિ અને જલચર જંતુ – જાતિ પણ ક્રૂર કર્મ કરનારાઓના ત્રાસથી મુક્ત થઈ, જેમના પ્રભાવે દિગ્‌દિગંતની અન્ય પ્રજા પણ અહિંસાનો ઉચ્ચ આદર્શ શીખી.

સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર, અણહિલવાડ પાટણમાં રાજ – વિહાર, ત્રિભુવન – વિહાર અને પાટણ, દેવાયતન, થારાપદ્ર (થરાદ), લાટાપલ્લી (લાડોલ), જાવાલિપુર (જાલોર) વગેરેમાં અનેક કુમાર – વિહારો (જિન – ચત્યો) દ્વારા ગૂજરાતને શણગારવામાં અને ધર્મપ્રેમી બનાવવામાં જેમની ઉચ્ચ પ્રકારની શુભ પ્રેરણાઓ સફલ થઈ.

કુમારપાલના આદેશથી દંડનાયક અભયે તરંગામાં કરાવેલ અજિત જિનેન્દ્રનું ઊંચું મનોહર મંદિર, કુમારપાલને ધર્માચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે પરિચય કરાવનાર માન્ય આમાત્ય વાગ્ભટે (મહત્તમ બાહડદેવે) વિ. સં. ૧૨૧૩ માં કરાવેલો શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર, તથા જેની ઉત્તમતા અને કર્તવ્ય – દક્ષતાની પ્રશસ્તિ રાજ – માન્ય કવીશ્વર સિદ્ધપાલે ઉચ્ચારી હતી, તે સોરઠના અધિપતિ દંડનાયક અંબડે (આમ્રે) કુમારપાલની આજ્ઞાથી ઉજ્જયંત (ગિરનાર) પર સ્ત્રીઓ, બાળકો વૃદ્ધો અને માંદાઓથી પણ સહેલાઈથી જઈ શકાય તેવી, વિસામા વગેરે યોજનાવાળી કરાવેલી પદ્યા (પાજ – રચના વિ. સં. ૧૨૨૨, ૧૨૨૩), તથા કુંકણાધીશ મલ્લિકાર્જુન પર વિજય મેળવી દક્ષિણનો અનુપમ રાજ – વૈભવ ગૂર્જરેશ્વરને ભેટ કરનાર એ જ અંબડે ભરૂચમાં કરાવેલ શકુનિકા – વિહાર નામના મુનિસુવ્રત – પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર એ વગેરેમાં તો આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રની શુભ પ્રેરણાઓ હતી – એ આપણે ન ભૂલી શકીએ. કાલ – બલે આજે એનાં સ્મૃતિ – ચિહ્નો પલટાઈ ગયેલા સ્વરૂપમાં હોય – તો પણ તત્કાલીન ઈતિહાસમાં તેના ઉલ્લેખો છે.

જેમના સુજન્મ (નામ ચંગદેવ)થી ધંધૂકાની ધરણી ધન્ય થઈ (વિ. સં. ૧૧૪૫ કા. શુ. ૧૫) માતા પા(ચા)હિણી સાચા ધન્યવાદને પાત્ર થઈ, પિતા ચચ્ચ અને મામા નેમિ નામાંકિત થયા, મોઢ-

વણિકોની જ્ઞાતિ પ્રૌઢ તરીકે પંકાઈ જેમની પ્રવ્રજ્યા (વિ સ. ૧૧૫૪ નામ સોમચંદ્ર)થી સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)ની ભૂમિ ભાગ્યશાલી થઈ જે સુશિષ્યના સદ્‌ભાવે ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ દેવની જેમ વંદનીય થયા જેમના સૂરિપદ (વિ સ ૧૧૬૬)નો મહોત્સવ કરવાનું માન નાગપુરની જનતાને મળ્યું જેમના પવિત્ર દર્શન કરવાનું અને અમૃત જેવા મધુર વચનો શ્રવણ કરવાનું વિશેષ સદ્‌ભાગ્ય-સાંનિધ્ય ગુજરાતની તત્કાલીન રાજધાની (અણહિલવાડપાટણ)ને પ્રાપ્ત થયું જેમના દિવંગત (વિ સ ૧૨૨૯) થવાથી તત્કાલી વૈદુષ્ય આશ્રય વિહીન થયું, એમ કવિઓએ ઉચ્ચાર્યું[1] ગુજરાતના એ સપૂત મહાન વિદ્વાન આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનું સ્મારક આપણે શું કરી શકીએ ?

તેમના સાહિત્ય-સેવાના અને સદ્‌ભાવનાના અપૂર્ણ કાર્યને પૂર્ણ કરી નામને દીપાવે તેવા પટ્ટધર પ્રબંધશતકાર મહાકવિ રામચંદ્ર, તેના 'નાટ્યદર્પણ-વિવરણ', અને 'દ્વ્યાશ્રયકારવૃત્તિ'માં સહકાર કરનાર ગુણચંદ્ર, તેમના 'અનેકાર્થ-કોશ'ને 'કૈરવાકરકૌમુદી'થી વિકસાવનાર મહેન્દ્રસૂરિ, 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' પર ન્યાસ રચાવનાર ઉદયચંદ્ર, કુમારપાલ, '(જિનધર્મ)પ્રતિબોધ' ગ્રંથ શ્રવણ કરનાર વર્ધમાનગણી, 'ચંદ્રલેખા-પ્રકરણ'કાર દેવચંદ્રમુનિ, અને પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યમાં સાહાય્ય કરનાર યશશ્ચંદ્ર જેવા ગુરુભક્ત વિદ્વાન શિષ્યો[2] ગુજરાતને અર્પણ કરી પરલોક-પ્રવાસી થયા છતાં જેઓ યશોદેહે અદ્યાપિ અમર છે

અજયદેવરાજાના માન્ય રાજનીતિજ્ઞ મંત્રીશ્વર કવિ યશઃપાલે 'મોહરાજપરાજય નાટક' (રચના વિ સં ૧૨૩૦-૩૨ ગા ઓ સિ ગ્ર)દ્વારા, સોમપ્રભાચાર્યે 'કુમારપાલચરિત' (રચના વિ સ. ૧૨૩૪)માં, મેરુતુંગસૂરિએ 'પ્રબંધચિંતામણિ' (રચના વિ સ ૧૩૬૧)માં, રાજશેખરસૂરિએ 'પ્રબંધકોશ' (રચના વિ. સ ૧૪૦૫)માં, જયસિંહસૂરિએ 'કુમારપાલચરિત-મહાકાવ્ય' (રચના વિ સ ૧૪૨૨)માં, જિનમંડનગણીએ 'કુમારપાલપ્રબંધ' (રચના વિ સ ૧૪૯૨)માં

---

૧ 'वैदुष्यं विगताश्रयं श्रितवति श्रीहेमचन्द्रे दिवम् ।'

—ગૂર્જરેશ્વર-પુરોહિત કવિ સોમેશ્વર

૨ વિશેષ માટે લેખકની 'નવવિલાસ'-નાટક (ગા ઓ સિ)ની પ્રસ્તાવના જુઓ.

ચારિત્રસુંદરગણીએ 'કુમારપાલચરિત-કાવ્ય' (રચના આશરે વિ. સં. ૧૫૨૫)માં, તથા દેવપ્રભગણી, હીરકુશલ, કવિ ઋષભદાસ, કવિ જિનહર્ષ, વગેરેએ 'કુમારપાલરાસો' (રચના વિ. સં. ૧૬૪૦, ૧૬૭૦, ૧૭૪૨)માં અને બીજા પણ અનેક વિદ્વાનોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં તથા હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથો પર વૃત્તિ, વ્યાખ્યા, અવચૂરિ, ટીકા, ટિપ્પણી કે અન્ય યોજના કરતાં જેમના જીવનના સુયશઃ-સુવાસને વચન-પુષ્પોથી સુવાસિત કરી પ્રકાશિત કર્યો છે. પરન્તુ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાનો પ્રાસંગિક પરિચય કેવી રીતે કરાવ્યો છે? મુખ્યતયા કુમારપાલ સાથે સંબંધ ધરાવતો પરિચય દર્શાવવા અહીં પ્રયત્ન કરીશું.

'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' મહાકાવ્ય(પર્વ ૧૦, સર્ગ ૧૧, ૧૨)માં ભગવાન મહાવીરની ભવિષ્યવાણી સૂચવતાં તેઓએ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—સિંધુસૌવીર દેશના વીતભયપત્તનમાં પોતાના સમયમાં બનેલી, કપિલ ઋષિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અને પાછળથી ધૂળમાં દટાયેલી ઉચ્ચ જાતિની પોતાની ચંદનમયી દિવ્યપ્રતિમાને કુમારપાલ ત્યાંથી મેળવી તેનું સન્માન-પૂજન કેવી રીતે કરાવશે? તે સંબંધમાં અભયકુમારના પૂછવાથી મહાવીરે જણાવ્યું હતું; તેમાં સૂચવ્યું છે કેઃ—

મહાવીરની ભવિષ્યવાણી

"સૌરાષ્ટ્ર, લાટ અને ગૂર્જરની સીમામાં અનુક્રમે અણહિલપાટક નામનું નગર થશે.[૧] આર્યભૂમિનું શિરોમણિ, કલ્યાણોનું નિકેતન-સ્થાન, તે અર્હદ્ધર્મનું એકછત્રરૂપ તીર્થ થશે.

---

૧. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે 'ચૌલુક્યવંશ' અપરનામવાળા સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્યમા પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભમાં ચોથા પદ્યથી ૧૩૪મા પદ્ય સુધી ૧૩૦ શ્લોકોદ્વારા અણહિલપાટકપુર(પાટણ)નું વિવિધ પ્રકારે વિસ્તારથી મનોહર વર્ણન કર્યું છે, તથા તેઓએ પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ સર્ગની બીજી ગાથાથી ૨૭મી ગાથા પર્યન્ત ૨૬ ગાથાઓથી અણહિલ્લનગર(પાટણ)નું ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે. પોતાના સમયની પાટણની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિનો જે ઊંચો ખ્યાલ તેઓએ કરાવ્યો છે, તે પાટણની સાચી પ્રભુતા જાણવા ઇચ્છનારે—ખાસ કરીને ગુજરાતના દરેક સાક્ષરે—લક્ષમાં લેવો જોઈએ. ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને એમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી શકે તેમ છે.

ત્યાં ચૈત્યો (જિન-મંદિરો)માં રહેલી રત્નમયી નિર્મલ અર્હત્પ્રતિમાઓ નંદીશ્વર (દ્વીપ) વગેરેની પ્રતિમાઓની કથાને સત્ય માનવા પ્રેરશે, સૂર્ય જેવા દેદીપ્યમાન સોનાના કલશોથી અલંકૃત થયેલા શિખરોવાળા ચૈત્યો (જિનમંદિરો) વડે તે (પાટણ નગર) સુશોભિત થશે.

ત્યાં વસનાર સકલ શ્રમણોપાસક (શ્રાવક) જનો પ્રાયે અતિથિઓને સંવિભાગ કરીને (મુનિજનોને દાન આપીને) ભોજન માટે પ્રયત્ન કરશે.

ત્યાં વસનાર લોકો પર-સંપત્તિમાં ઈર્ષ્યા ન કરનારા, પોતાની સંપત્તિથી સંતુષ્ટ રહેનારા અને પાત્રોમાં દાનશીલ (દાન-સ્વભાવ—સદાચારવાળા) થશે.

અલકા (કુબેરની રાજધાની)માં રહેલા યક્ષો જેવા ત્યાંના ધનિકો શ્રદ્ધાળુ આર્હતો (જૈનો) સાત ક્ષેત્રો(૧ જિન-બિંબ, ૨ જિન-ભવન, ૩ જિનાગમ, ૪ સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા)માં દ્રવ્ય અત્યન્ત વાવશે.[1]

તે નગરના વસનાર સર્વ કોઈ લોક, સુષમાકાલના લોકની જેમ પર-ધન અને પર-દારા પ્રત્યે પરાઙ્મુખ થશે.

કુમારપાલ

હે અભય! અમારા નિર્વાણ પછી જ્યારે ૧૬૬૯ વર્ષો જશે, ત્યારે (વિ. સં. ૧૧૯૯માં) તે નગર (પાટણ)માં ચૌલુક્ય-કુલમાં ચંદ્ર જેવો મહાબાહુ (મહાપરાક્રમી), પ્રચંડ અખંડશાસન (આજ્ઞા)વાળો કુમારપાલ ભૂપાલ થશે.

ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની જેમ પરિપાલન કરતા પરમ ઋદ્ધિ પમાડશે (અભ્યુદય તરફ લઈ જશે).

ઋજુ (સરલ) હોવા છતાં પણ અતિચતુર, શાંત હોવા છતાં પણ આજ્ઞાનું પાલન કરાવવામાં ઇંદ્ર જેવો, ક્ષમાવાન હોવા છતાં પણ

---

૧ આ સાત ક્ષેત્રોમાં ધન વાવવા સંબંધમાં હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના 'યોગશાસ્ત્ર'(જૈનધર્મ પ્રસારકસભા—ભાવનગરથી પ્રકાશિત)ના ત્રીજા પ્રકાશમાં મહાશ્રાવકનું સ્વરૂપ સૂચવતા ૧૧૯મા શ્લોકના વિવરણમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અધૃષ્ય (પરાભવ ન કરી શકાય તેવો) તે રાજા (કુમારપાલ) લાંબા સમય સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરશે.

હિત કરનાર ઉપાધ્યાય અંતેવાસી(શિષ્ય)ને જેમ વિદ્યાપૂર્ણ બનાવે, તેમ તે રાજા લોકોને પોતાની સદૃશ ધર્મનિષ્ઠ કરશે.

શરણ ઇચ્છનારાઓને શરણ્ય (શરણ આપવામાં સાધુ), પરનારી-સહોદર તે રાજા, ધન કરતાં અને પ્રાણો કરતાં પણ ધર્મને બહુ માનશે (બહુ માન આપશે).

તે (કુમારપાલ), પરાક્રમવડે, દાનવડે, દયાવડે, આજ્ઞાવડે અને બીજા પુરુષ-ગુણોવડે અદ્વિતીય થશે.

તે (કુમારપાલ), કૌબેરી (ઉત્તર) દિશાને તુરુષ્ક (તુર્કસ્તાન) સુધી, ઐન્દ્રી (પૂર્વ દિશા)ને ત્રિદશાપગા (ગંગા નદી) સુધી, દક્ષિણ દિશાને વિંધ્યાચલ સુધી અને પશ્ચિમ દિશાને સમુદ્ર સુધી સાધશે.[1]

૧. કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક થતાં તેને અસમર્થ સમજી સપાદલક્ષના શાકંભરીશ્વર આન્નરાજે (અર્ણોરાજે) અન્ય રાજાઓ સાથે મળી જઈ વિરોધ દર્શાવતાં કુમારપાલે ત્યાં જઈ રણસંગ્રામમાં પરાક્રમથી યુદ્ધ ખેલી તેના હાથી પર ચડી જઈ આન્ન(અર્ણોરાજ)ને હાથી પરથી પાડી શૂરવીરતાથી પરાસ્ત કર્યો; એથી આન્નરાજે પોતાની કન્યા જલ્હણા કુમારપાલને પરણાવી અને રત્નો, હાથી વગેરેની ઉત્તમ ભેટોથી સંતુષ્ટ કર્યો. એનું વિસ્તારથી વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૧૬ થી ૧૯)માં આપ્યું છે, તથા કુમારપાલની સેનાએ માલવના રાજા બલ્લાલને જીત્યાનું પણ ત્યાં વર્ણન છે. મહારાષ્ટ્ર વગેરે દેશોમાંથી આવેલા મંગલપાઠકો દ્વારા કરાતી કુમારપાલની સ્તુતિ પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨૩)માં સૂચવી છે. તથા કુંકણ(કોંકણ)ના અધીશ મલ્લિકાર્જુનને કુમારપાલે યુદ્ધમાં પરાસ્ત કર્યો, કુમારપાલના સૈન્યે મલ્લિકાર્જુનનો શિરચ્છેદ કર્યો અને દક્ષિણ દિશામાં કુમારપાલનું સ્વામિત્વ થયું એ વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય'(સર્ગ ૬ ઠ્ઠા)માં આપ્યું છે; તથા પશ્ચિમ દિશાનો સ્વામી સિંધુપતિ કુમારપાલનો આજ્ઞાવર્તી થયો હતો, યવનદેશ(તુર્કસ્તાન)ના રાજાએ કુમારપાલને પ્રસન્ન રાખવા ઉપાય ચિંતવ્યો હતો, ઉગ્વેશ્વર તેનો મિત્ર થયો હતો, વારાણસીના સ્વામીએ કુમારપાલના દ્વારને શોભવ્યું હતું. મગધદેશના રાજાએ ભેટણું આપ્યું હતું. ગૌડદેશના રાજાએ મોટા હાથીઓ ભેટ આપ્યા હતા. કુમારપાલની સેનાથી કાન્યકુબ્જ(કનૌજ)ના રાજાને ભય થયો હતો. ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલના સૈન્યની છાવણી જોતાં ભયથી દશાર્ણદેશના રાજાનું મરણ થયું હતું અને કુમારપાલના સૈન્યે

તેની રાજધાનીની (દશાર્ણદેશની) રાજ-સમૃદ્ધિને કુમારપાલને સ્વાધીન કરી હતી કુમારપાલની સેનાએ ચેદીશ્વરના માનનુ ખડન કર્યું હતું, કુમારપાલે રેવા(નર્મદા)ના તટ પર પડાવ નાખ્યો હતો મથુરાધીશે કનક વિગેરે સમર્પણ કરી કુમારપાલના સૈન્યથી પોતાના પુરની રક્ષા કરી હતી કુમારપાલના આરાધન માટે જગલપતિ(રાજપૂતાનાના રાજા)એ હાથીઓ ભેટ ધરી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી એ સર્વનુ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટ-જ્ઞાત પ્રામાણિક વર્ણન હેમચદ્રાચાર્યે ઉપર્યુક્ત પ્રા 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૬ ઠો)મા આપેલુ છે

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ(૨૪ તીર્થકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ બલદેવો, ૯ વાસુદેવો, અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો)ના ચરિત્રની રચના કરવામા કારણભૂત કુમારપાલની પ્રાર્થના-પ્રેરણા હોવાથી હેમચદ્રાચાર્યે તે મહાકાવ્યના અતમા પણ પરિમિત શબ્દોમા કુમારપાલનો ઉચિત પરિચય કરાવતા પ્રકાશિત કર્યું છે કે —

" ચેદિ, દર્શાણ, માલવા, મહારાષ્ટ્ર, અપરાન્ત, કુરુ, સિન્ધુ અને અન્ય એવા દુર્ગ (કિલ્લાવાળા અને દુઃખે ગમન કરી શકાય તેવા) દેશોને બાહુ પરાક્રમશક્તિથી જીતનાર, વિષ્ણુ જેવા, ચૌલુક્ય મૂલરાજના અન્વયમા થયેલા પરમાર્હત, વિનયવાન કુમારપાલ પૃથ્વીપાલે એક વખતે તે (આચાર્ય હેમચદ્ર)ને નમન કરી આ પ્રમાણે કહ્યુ કે —

' હે સ્વામી ! ૧ શિકાર, ૨ જુગાર, ૩ મદિરા, વગેરે જે કઈ પણ નારકીના આયુષ્યના નિમિત્તરૂપ છે, તે સર્વ નિર્નિમિત્ત (નિષ્કારણ ને કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિના) ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા એવા આપની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી મે પૃથ્વીમા નિષિદ્ધ કર્યું છે—અટકાવ્યુ છે, તથા પુત્ર-રહિત મૃત્યુ પામનારનુ ધન મે મૂકી દીધુ છે—લેવુ બધ કર્યું છે, તથા અર્હચ્ચૈત્યો (જિન-મદિરો)થી પૃથ્વીને મે વિભૂષિત કરી છે, એવી રીતે હાલમા હુ સપ્રતિ (પહેલા થયેલ જૈન રાજા)જેવો થયો છુ

પહેલા આપે મારા પૂર્વજ અભિમાન સિદ્ધરાજ મહારાજાની પ્રાર્થનાથી સુદર વૃત્તિથી સુગમ તથા અગો ('લિગાનુશાસન', 'ધાતુપારાયણ', વગેરે) સહિત વ્યાકરણ રચ્યુ હતુ, અને મારે માટે નિર્મલ 'યોગશાસ્ત્ર', રચ્યું હતુ, તથા લોકો માટે 'દ્વયાશ્રય', છદ, અલકાર,નામસગ્રહો (કોશો), વગેરે અન્ય શાસ્ત્રો પણ રચ્યા છે જો કે લોકો પર ઉપકાર કરવાના કાર્યમા આપ સ્વયમેવ (પોતાની મેળે જ) સજ્જ છો, તો પણ હુ આ પ્રાર્થના કરુ છુ કે મારા જેવા મનુષ્યના પ્રતિબોધ (પ્રતિબોધ) માટે આપ ૬૩ શલાકાપુરુષો(રેખામાં ઉત્તમને પામેલા પુરુષો)ના ચરિત્રને પણ પ્રકાશિત કરો.' એ પ્રમાણે તે (કુમારપાલ)ના ઉપરોધ (પ્રેરણા)થી હેમચદ્રાચાર્યે ધર્મોપદેશ-

આચાર્ય હેમચંદ્રનાં દર્શન પછી

તે રાજા (કુમારપાલ), અન્યદા [1]વજ્રશાખામાં મુનિ ચંદ્રના[2]

---

૨૫ અદ્વિતીય ફલથી પ્રધાન અને મનોહર એવા શલાકાપુરુષોના ઇતિવૃત્ત-(ઇતિહાસ)ને વચનોના વિસ્તારમાં સ્થાપ્યો." એ આશયને સૂચવતાં પદ્યો આ પ્રમાણે છેઃ—

" जिष्णुश्चेदि–दशार्ण–मालव–महाराष्ट्रापरान्तान् कुरून्
सिन्धूनन्यतमांश्च दुर्गविषयान् दोर्वीर्यशक्त्या हरिः ।
चौलुक्यः परमार्हतो विनयवान् श्रीमूलराजान्वयी
त नत्वेति कुमारपालपृथिवीपालोऽब्रवीकेकदा ॥
पापर्द्धि–द्यूत–मद्यप्रभृति किमपि यन्नारकायुर्निमित्तं
तत् सर्वं निर्निमित्तोपकृतधियां प्राप्य युष्माकमाज्ञाम् ।
स्वामिन् ! उर्व्यां निषिद्धं धनमसुतमृतस्याथ मुक्तं तथाऽर्ह—
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति समः सम्प्रतेः सम्प्रतीह ॥
पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याच्ञया
साङ्गं व्याकरणं सुवृत्ति–सुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा ।
मद्धेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्व्याश्रय
च्छन्दो–ऽलङ्कृति–नामसङ्ग्रहमुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥
लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूयं सज्जाः स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेऽदः ।
मादृग्जनस्य परिबोधकृते शलाकापुंसां प्रकाशयत वृत्तमपि त्रिषष्टेः ॥
तस्योपरोधादिति हेमचन्द्राचार्यः शलाकापुरुषेतिवृत्तम् ।
धर्मोपदेशैकफलप्रधानं न्यवीविशच्चारु गिरां प्रपञ्चे ॥ "

૧–૨. આ વજ્રશાખા અને ચંદ્રકુલનો વિસ્તારથી પરિચય, હેમચંદ્રાચાર્યે 'પરિશિષ્ટપર્વ'માં આપ્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે અતિવિસ્તૃત છત્રીશ હજાર શ્લોકપ્રમાણ દસ પર્વવાળા 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' નામના મહાકાવ્યના અંતમાં પોતાની ગુરુ–પરંપરા દર્શાવતી પ્રશસ્તિ પ્રકાશિત કરી છે. ત્યાં વિશેષમાં કોટિકગણ, વજ્રશાખા અને ચંદ્રગચ્છમાં થયેલા પોતાના સુયશસ્વી પૂર્વજ યશોભદ્રસૂરિ(ગિરનારમાં નેમિજિન–સન્મુખ શિલા પર સમાધિસ્થ થઈ ૧૩ દિવસનાં અનશનથી સ્વર્ગવાસી થનાર)નો ઉલ્લેખ કરી તેમના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ(પ્રા. 'સ્થાનક' ગ્રંથના કર્તા)ના પ્રશિષ્ય અને ગુણસેનસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિનો પોતાના ગુરુ તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે કેઃ—

"અવનિને પવિત્ર કરનાર, અદ્વિતીય જંગમતીર્થ, સ્યાદ્વાદરૂપી ગંગાને પ્રકટાવવામાં હિમાચલ જેવા, વિશ્વને પ્રબોધ કરવામાં સૂર્ય જેવા, જેઓ 'સ્થાનકવૃત્તિ' અને 'શાંતિ-ચરિત'(વિ સં. ૧૧૬૦માં ખંભાતમાં જયસિંહના રાજ્યમાં બારહજાર શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત મહાકાવ્ય)ની રચના કરીને પરમ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા, તેઓ અત્યંત તપસ્વી અને પ્રભાવશાલી દેવચંદ્રસૂરિ થયા, તેમના ચરણ-કમલને સેવતા ભ્રમર જેવા, તથા તેમના પ્રસાદથી જ્ઞાન-સંપત્તિ અને મહોદય પ્રાપ્ત કરનાર આચાર્ય હેમચંદ્ર થયા" એવી રીતે પોતાનો નમ્ર પરિચય કરાવ્યો છે.—

" शिष्यस्तस्य च तीर्थमेकमवने पावित्र्यकृज्जङ्गम
स्याद्वाद-त्रिदशापगा-हिमगिरिर्विश्वप्रबोधार्यमा ।
कृत्वा स्थानकवृत्ति-शान्तिचरिते प्राप्त प्रसिद्धि परा
सूरिर्भूरितप -प्रभावबमति श्रीदेवचन्द्रोऽभवत् ॥
आचार्यो हेमचन्द्रोऽभूत् तत्प[त्पा]दाम्बुज-षट्पद ।
तत्प्रसादादधिगतज्ञानसम्पन्महोदय ॥ "

તેમના યોગશાસ્ત્રમાં હિંસા-નિષેધ, તથા માંસ, મદિરા, શિકાર, વગેરેના ત્યાગ માટે અનેક ઉપદેશો તથા શ્રાવકોનો આચાર પણ દર્શાવેલ છે

પરમાર્હત શ્રીકુમારપાલ ભૂપાલે સાંભળવા ઇચ્છ્યું હતું, એથી એ જ ચાલુક્ય મહારાજાની અભ્યર્થનાથી તેમણે આ 'યોગશાસ્ત્ર'ની રચના કરી હતી, તથા એ 'અધ્યાત્મોપનિષદ્' નામના પટ્ટબંધવાળા ઉત્તમ ઉપદેશમય બાર પ્રકાશોથી શોભતા સ્વોપજ્ઞ 'યોગશાસ્ત્ર'ની વૃત્તિ (બાર હજાર શ્લોક પ્રમાણ) પણ એ જ મહારાજાની પ્રાર્થનાથી પ્રેરાઈને તેઓએ રચી હતી, તેવો ઉલ્લેખ ત્યાં કર્યો છે —

" या शास्त्रात् सु[सु]गुरोर्मुखादनुभवाच्चाज्ञायि किञ्चित् क्वचित्
योगस्योपनिषद् विवेकिपरिषच्चेतश्चमत्कारिणी ।
श्रीचौलुक्यकुमारपालनृपतेरत्यर्थमभ्यर्थनाद्
आचार्येण निवेशिता पथि गिरां श्रीहेमचन्द्रेण सा ॥

તથા વિવરણના અંતમાં—

" इति परमार्हतश्रीकुमारपालभूपालशुश्रूषिते आचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितेऽध्यात्मोपनिषन्नाम्नि सञ्जातपट्टबन्धे श्रीयोगशास्त्रे स्वोपज्ञ द्वादशप्रकाशविवरण समाप्तम् ॥

કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા આચાર્ય હેમચંદ્રના દર્શન કરશે. મેઘના દર્શનથી મયૂરની જેમ, તેમના દર્શનથી તે (રાજા) પ્રમુદિત થશે. તે ભદ્રાત્મા, તે મુનિ(હેમચંદ્રાચાર્ય)ને વંદન કરવા માટે ત્વરા કરશે (ઉત્સુકતા દર્શાવશે), જિન-ચૈત્યમાં ધર્મ-દેશના કરતા તે સૂરિને વંદન કરવા માટે, તે રાજા શ્રાવક અમાત્ય સાથે જશે.

તે રાજા (કુમારપાલ), તત્ત્વ (૧ દેવ, ૨ ગુરુ, ૩ ધર્મ)ને ન જાણવા છતાં પણ ત્યાં દેવને નમસ્કાર કરીને, તે આચાર્ય(હેમચંદ્ર)ને ભાવ-શુદ્ધ ચિત્તવડે વંદન કરશે.

તે રાજા (કુમારપાલ), તેમના (આચાર્ય હેમચંદ્રના) મુખથી વિશુદ્ધ ધર્મ-દેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને સમ્યક્ત્વપૂર્વક અણુવ્રતો (શ્રાવકોનાં વ્રતો) સ્વીકારશે. બોધ પામતાં તે રાજા શ્રાવકોના આચારનો પારગામી થશે.[1] આસ્થાન(રાજ-સભા)માં રહ્યા છતાં પણ ધર્મ-ગોષ્ઠી દ્વારા પોતાના આત્માને રમાડશે—વિનોદ પમાડશે.

પ્રતિદિન (પર્વ દિનોમાં) પ્રાયે બ્રહ્મચર્ય કરનાર તે રાજા, અન્ન, શાક, ફલ, વગેરેના નિયમોને ગ્રહણ કરશે.

સુબુદ્ધિશાલી તે રાજા (કુમારપાલ) સાધારણસ્ત્રી(વેશ્યા)ઓને જ નહિ, પરંતુ ધર્મપત્નીઓને પણ વર્જશે અને બ્રહ્મચર્ય-પાલન માટે બોધ પમાડશે.

તે મુનિ(હેમચંદ્રાચાર્ય)ના ઉપદેશદ્વારા જીવ, અજીવ, વગેરે તત્ત્વોનો જાણકાર થઈ તે રાજા બીજાઓને પણ બોધિ(જૈનધર્મ-શ્રદ્ધા)-પ્રદાન કરશે.

અર્હદ્ધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ કરનારા જે કોઈ પાંડુર વગેરે બ્રાહ્મણો વગેરે હશે, તે પણ તે (કુમારપાલ)ની આજ્ઞાથી ગર્ભ-શ્રાવકો જેવા થશે.

---

[1] " श्रीचौलुक्यक्षितिपतिकृतप्रार्थनाप्रेरितोऽहं
तत्त्वज्ञानामृतजलनिधेर्योगशास्त्रस्य वृत्तिम् ।
स्वोपज्ञस्य व्यरचयमिमां तावदेषा च नन्द्याद्
यावज्जैनप्रवचनवती भूर्भुवःस्वस्त्रयीयम् ॥ "

શ્રાવકના વ્રતોને સ્વીકારનાર તે ધર્મેન્દ્ર રાજા,[1] ચૈત્યો (જિનો)ને પૂજ્યા વિના અને ગુરુઓને પ્રણામ કર્યા વિના ભોજન કરશે નહિ.

તે (કુમારપાલ રાજા), પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનાર પુરુષોનાં દ્રવ્યને ગ્રહણ કરશે નહિ[2], ખરેખર જે વિવેકનું ફલ છે, અવિવેકી અતૃપ્ત હોય છે

૧ કુમારપાલ ભૂપાલના પ્રતિદિન પઠન માટે (તેણે પૂર્વે કરેલા અભક્ષ્ય-ભક્ષણથી અપવિત્ર થયેલા ૩૨ દાંતોની શુદ્ધિ માટે ૩૨ પ્રકાશમા) તેઓએ વીતરાગના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતું વીશપ્રકાશમય 'વીતરાગ-સ્તોત્ર' રચ્યુ હતુ, તેના અંતમા પણ તેઓએ કુમારપાલ ભૂપાલ માટે શુભ આશીર્વાદ પ્રકટ કર્યો છે—

" श्रीहेमचन्द्रप्रभवाद् वीतरागस्तवादित ।
कुमारपालभूपाल प्राप्नोतु फलमीप्सितम् ॥ "

૨ 'દ્વ્યાશ્રય' મહાકાવ્ય (સર્ગ ૨૦ શ્લો ૩૮-)મા હેમચંદ્રાચાર્યે આ સંબંધમા જણાવ્યુ છે કે "મહારાજા કુમારપાલે એક વખતે મધ્યરાતે કોઈ રડતી સ્ત્રીનો કરુણ આર્તસ્વર સાંભળ્યો વેષ-પરાવર્તન કરી મહારાજા ત્યાં ગયા અને તેના દુ ખનું કારણ જાણ્યુ કે 'પતિ-પુત્રના મરણ સમાચાર જણાતાં પોતાનું ધન રાજા લઈ લેશે, એવા અધિક દુ ખદાયક આઘાતથી જીવનથી કંટાળી તેણી ગળે ફાંસો ખાઈ મરી જવા તત્પર થઈ હતી' રાજાએ તેણીને આશ્વાસન આપી શ્રદ્ધા કરાવી કે 'પુત્ર-રહિત મૃત્યુ પામનારનુ ધન, આ રાજા લેશે નહિ' અને એ પછી કુમારપાલે અમાત્યોને ફરમાવી તેવી આજ્ઞા પ્રકટ કરાવી હતી "

હેમચંદ્રાચાર્યના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે વિ સં ૧૨૪૧મા પાટણમાં રચેલા 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ' (ગા ઓ સિ) નામના વિસ્તૃત ગ્રંથમા આ સંબંધમા ઉલ્લેખ કર્યો છે કે હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી ત્રીજા અણુવ્રતમા અદત્ત-ધન ન લેવાનો નિયમ લેતા બહુ પીડા કરનાર અને પાપ-બંધનનું કારણ સમજી કુમારપાલે તે રડતીઓના ધનને નહિ લેવાનો નિયમ લીધો હતો-એ પ્રસંગે ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્યે તેની પ્રશંસા કરી હતી કે—

" न यन्मुक्त पूर्व रघु-नघु(हु)ष-नाभाग(भ)-भरत—
प्रभृत्युर्वीनाथै कृतयुगकृतोत्पत्तिभिरपि ।
विमुञ्चन् सन्तोषात् तदपि रुदती-वित्तमधुना
कुमारक्ष्मापाल ! त्वमसि महता मस्तकमणि ॥ "

ભાવાર્થ —હે કુમારપાલ ! પૂર્વે કૃતયુગમા થઈ ગયેલા રઘુ નઘુ(હુ)ષ,

જે મૃગયા(શિકાર)ને પાંડુ વિગેરે(રાજાઓ)એ ગણુ તજી ન હતી, તેને પોતે(કુમારપાલ) તજશે અને તેની આજ્ઞાથી દરેક જન પણુ ત્યાગ કરશે.

હિંસાનો નિષેધ કરનાર(અમારિ–અહિંસા પાળનાર)તે રાજા (કુમારપાલ) વિદ્યમાન રહેતાં મૃગયા(શિકાર) વગેરે તો દૂર રહો,

---

નાભાગ(ક), ભરત વિગેરે રાજાઓએ પણ જે મૂક્યું ન હતું, તે રુદતી–વિત્ત–(પતિ–પુત્ર વિનાની રડતી—નિર્વીરા સ્ત્રીઓના ધન)ને હાલ, (કલિયુગમાં પણ) સંતોષથી મૂકી દેતો તું મહાપુરુષોમાં પણ શિરોમણિ છે.

'મોહરાજ–પરાજય' નાટકમાં કુમારપાલનો પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે—

" पद्मासद्म कुमारपालनृपतिर्जज्ञे स चन्द्रान्वयी
जैनं धर्ममवाप्य पापशमनं श्रीहेमचन्द्राद् गुरोः ।
निर्वीराधनमुज्झता विदधता द्यूतादिनिर्वासनं
येनैकेन भटेन मोहनृपतिर्जिग्ये जगत्कण्टकः ॥ "

ભાવાર્થઃ—ચંદ્રવંશી તે કુમારપાલ રાજા લક્ષ્મીના આશ્રય—સ્થાનરૂપ થયો. શ્રીહેમચંદ્ર ગુરુ પાસેથી પાપ–શમન કરનાર જૈનધર્મને પ્રાપ્ત કરીને નિર્વીરાઓના ધનને મૂકી દેતાં. તથા દ્યૂત (જુગાર) વિગેરે વ્યસનોને દૂર કરાવતા જે અદ્વિતીય સુભટે જગતમાં કંટક જેવા મોહરાજાને જીત્યો હતો.

'મોહપરાજય' નાટક (ગા. ઓ. સિ.)માં કુમારપાલ ધર્મરાજને ઉદ્દેશી કહે છે કે—

" निर्वीराधनमुज्झितं विदलितं द्यूतादिलीलायितं
देवानामपि दुर्लभा प्रियतमा प्राप्ता कृपासुन्दरी ।
ध्वस्तो मोहरिपुः कृता जिनमयी पृथ्वी भवत्सङ्गमात्
तीर्णः सङ्गरसागरः किमपरं तत् स्याद् यदाशास्महे ॥ "

ભાવાર્થઃ—હે ધર્મરાજ ! આપના સંગમથી નિર્વીરા (પતિ–પુત્રાદિરહિત સ્ત્રીઓ)નું ધન મૂકી દીધું, દ્યૂત વિગેરેની લીલાઓ વિદલિત કરી, દેવોને પણ દુર્લભ એવી પ્રિયતમા કૃપાસુંદરી પ્રાપ્ત કરી, મોહરિપુને નષ્ટ કર્યો, પૃથ્વીને જિનમયી કરી, અને યુદ્ધસાગર તર્યો, તો બીજું શું છે ? કે જેની અમે આશા કરીએ ?

પાછળના ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આવા નવારસિયા ધનથી રાજ્યને ૭૨ લાખ રૂપિયાની વાર્ષિક આવક થતી હતી.

માકણુ, જૂ, વિગેરે ને પણ અંત્યજો(ચડાલ જેવા હલકા ગણાતા લોકો)પણ હણશે નહિ

પાપર્દ્ધિ(પારધી—શિકારી-કર્મ)નો નિષેધક તે રાજા વિદ્યમાન રહેતા અરણ્યની મૃગજાતિઓ(જગલમા વસતા હરણો વગેરે) ગોષ્ઠ—(વાડા)મા રહેલી ગાયોની જેમ સદાય નિર્વિઘ્ને રોમથ કરતી (વાગોળતી) થશે

શાસનમા(આજ્ઞાનુ પાલન કરાવવામા) ઇંદ્ર જેવો તે રાજા સ્થલચર, અને ખચર (પક્ષીઓ) પ્રાણીઓને મારવામાથી સદા બચાવશે.[૧]

---

૧ શ્રીમદ્ હેમચદ્રાચાર્યે સ. 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય (૨૦મા સર્ગમા, શ્લો ૫ થી ૨૨)મા જણાવ્યુ છે કે રાજ્યનુ ન્યાયપૂર્વક પરિપાલન કરતા કુમારપાલે એક વખતે--ફાગણ શુદિ એકાદશી જેવા પર્વના દિવસે રસ્તામા ત્રણ ચાર દીન(નિરાધાર અનાથ--કૃપાપાત્ર—બિચારા) પશુઓને બલાત્કારથી ખેચી--પકડીને વેચવા માટે લઈ જતા એક માણસને જોયો તેને બોલાવી પૂછતા જણાયુ કે પૈસા માટે તે, ખાટકી--કસાઈની દુકાને પશુઓ(બકરા)ને આપવા જતો હતો એવી રીતે માસ ખરીદનાર અને પોતાની આજીવિકા માટે જીવોની હિંસા કરનારા મનુષ્યો તરફ તેને ધિક્કાર આવ્યો 'એવી રીતે પશુઓનો વધ થાય એમા પૃથ્વીનુ શાસન કરનાર ભૂપાલના સુવાસિત યશની ક્ષતિ ગણાય' ઉત્કૃષ્ટ ગધવાળા દૂધને અને સુગધી કલમ(ચોખા તથા અન્ય ધાન્ય)ને તજી લોકો દુર્ગંધી માસને સુગધી બનાવી ખાવા ચાહે એ શાસન કરનાર રાજાનો દુર્વિવેક ગણાય પ્રજા રાજાને અનુસરનારી હોય છે એવી રીતે નિરપરાધી પશુઓનો વધ થાય અને એવા મોટા અન્યાયને હુ ન અટકાવુ--ન રોકુ તો મારામા ન્યાયની કે ધર્મની ગધ પણ છે એમ ન ગણાય, હુ કર લઉ છુ, તે પૃથ્વીના રક્ષણ માટે લેતો નથી, શરીરના રક્ષણ માટે લઉં છુ--એવી રીતે ધિક્કારપાત્ર ગણાઉ ગગાતટ પર વસનારા મુનિઓ મારી સ્તુતિ કરે છે કે 'કુમારપાલ અત્યત ન્યાયી, ધાર્મિક (ધર્મનિષ્ઠ) અને કૃપાલુ છે' તે સ્તુતિ, આવી રીતે પશુ-વધ થવા દઉ તો ધિક્કારપાત્ર ગણાય મારા જેવો રાજા હોવા છતા યમ-રાજાના કિંકર જેવા ક્રૂર મનુષ્યો આવી રીતે પશુ-વધ કરે તે અયોગ્ય ગણાય અહો! ખેદની વાત છે કે ક્રૂર કર્મવાળા લોકો હસતા હસતા પશુઓને હણે છે, પરતુ ભવિષ્યમા યમદૂતો દ્વારા હણાનાર પોતાના આત્મા સબધમા શોક કરતા નથી' જતુ-વધ કરવામા મહાપાપનો વિચાર કરી તે રાજાએ(કુમારપાલે) તેવુ મહાપાપ કરનારને બીજા પાપ કરનારા

કરતાં અધિક શિક્ષા કરવા અધિકારીઓને આજ્ઞા આપી હતી. અને અધિકારીઓએ રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યમાં સર્વત્ર અમારિ-ઘોષણા પ્રકટ કરી હતી.

કુમારપાલના શ્રેષ્ઠ રાજ્યમાં પશુ-વધ બંધ થયો. માંસાહાર તજી લોકો નિર્દોષ ભોજન કરતા થયા. 'વિક્રમ, અભય-દાન, ન્યાય-પાલન, વિગેરે સદ્ગુણો વડે અમારિ-પ્રવર્તક કુમારપાલ જેવો અન્ય નથી' એવી ખ્યાતિ થઈ. લક્ષ્મીના ગર્વથી માંસ ખરીદનારને તે લક્ષ્મી-રહિત કરી શકતો, કરુણા (જીવ-દયા) વિષયમાં શ્રદ્ધારહિતોને તે સાર્થક વચનો વડે ઉલ્લાસિત શ્રદ્ધાવાળા કરતો. તેના પ્રશંસનીય શાસનમા દેવીઓ પણ પશુવધવાળાં બલિ-દાન પામતી ન હતી. શિકારીઓ પણ શિકાર કરતા નહિ. વગેરે યજ્ઞોમાં હેમચંદ્રાચાર્યે સં. 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨૦)મા ઉલ્લેખો કર્યા છે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે 'અભિધાનચિંતામણિનામમાલા'(કાંડ ૩, શ્લો. ૩૭૬-૩૭૭)માં કુમારપાલનાં નામોનો નિર્દેશ કરતાં પરિચય કરાવ્યો છે કે—

"कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षिः परमार्हतः ।
मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा मारि-व्यसनवारकः ॥"

કુમારપાલનાં ઉપર્યુક્ત ૮ નામોની વ્યુત્પત્તિ—વ્યાખ્યા કરતાં તેઓએ સૂચવ્યું છે કે કુમારો(શિશુ-બાલકો)ની જેમ પ્રજાને પાલન કરવાથી અને કુ=પૃથ્વી તથા મા=લક્ષ્મીને અત્યંત પાલન કરવાથી ૧ કુમારપાલ, ચુલુકના અપત્ય હોવાથી ૨ ચૌલુક્ય, ૭ અંગોવાળા રાજ્ય વડે શોભતા હોવાથી રાજા તથા ક્ષમા વિગેરે ગુણો ધારણ કરવાથી ઋષિ=૩ રાજર્ષિ, આનો અર્હન્ દેવતા હોવાથી તથા ક્ષમા વિગેરે ગુણો વડે પરમ હોવાથી ૪ પરમાર્હત, મૃત્યુ પામનારના—નિર્વીરાના દ્રવ્યને મૂકનાર—ન ગ્રહણ કરનાર થવાથી ૫ મૃતસ્વમોક્તા, અહિંસા વિગેરે લક્ષણવાળો ધર્મ જ એનો આત્મા હોવાથી ૬ ધર્માત્મા, મારિને—પ્રાણિવધને સર્વથા લોકમાં વારણ કરનાર—નિષેધક થવાથી ૬ મારિવારક તથા શિકાર, જુગાર, અને મદિરાપાન, વિગેરે વ્યસનોને સર્વથા લોકમાં વારનાર—નિષેધક થવાથી ૮ વ્યસનવારક એવાં નામોથી વિખ્યાત થયો હતો.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે મહારાજા કુમારપાલના પરિચય અને વર્ણન સંબંધમાં સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્યના ૧૬મા સર્ગથી ૨૦મા સર્ગ સુધીના પાંચ સર્ગો અને પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્યના આઠે સર્ગો રોકયા છે. પોતાના સમકાલીન સુપરિચિત અને પ્રતિબોધિત ભક્ત મહારાજાનું સદ્ગુણમય સત્કર્તવ્ય-વિભૂષિત જીવન-ચરિત, વિસ્તારથી પણ સમુચિત મર્યાદિત રીતે મહાકવિની પદ્ધતિથી તેઓએ આલેખ્યું છે. તથા સ્વોપજ્ઞ 'દેશીનામમાલા'ની 'છંદોનુશાસન'ની વ્યાખ્યાઓમાં ઉદાહારણ તરીકે અનેકવાર ચૌલુક્ય કુમારપાલની પ્રશંસાનાં પદ્યો ઉચ્ચાર્યાં છે.

જેઓ જન્મથી માંડીને માંસ-ભક્ષણ કરનારા હશે, તેઓ પણ તે રાજાની આજ્ઞાને વશ થઈ અગમ સ્વપ્નની જેમ માંસની કથાને પણ ભૂલી જશે

જે મદ્ય(મદિરા)ને પહેલાં દશાર્હો(યાદવો)એ શ્રાવકો હોવા છતા પણ સર્વથા તજ્યું ન હતું, તે મદ્યને પવિત્રાત્મા તે(મદિરાત્યાગી કુમારપાલ)સર્વત્ર અટકાવશે

તે રાજા, મહીતલમાં મદ્ય-પ્રધાન(દારૂની ઉત્પત્તિ)ને તેવી રીતે રોકશે, કે કુંભાર પણ મદ્યના ભાંડો(વાસણો) ઘડશે નહિ

મદ્યના નિત્ય વ્યસનો(કુટેવ)થી ક્ષીણ-સંપત્તિ(દરિદ્ર)થયેલા જે મદ્ય પીનારા (દારૂડિયા),તે રાજા(કુમારપાલ)ની આજ્ઞાથી મદ્ય તજશે તેમને સંપદાઓ થશે [૧]

જે દ્યુત(જૂગાર)ને પૂર્વે થઈ ગયેલા નલ વિગેરે રાજાઓએ પણ તજ્યું ન હતું, તે દ્યૂત(જુગાર)નું નામ પણ, તે રાજા(કુમારપાલ) પોતાના વેરીના નામની જેમ ઉન્મૂલન કરશે [૨]

તે રાજા(કુમારપાલ)ના ઉદયવંત શાસનમા, તેની મેદિનીમાં પારેવાની પણ-ક્રીડા(હોડ—સરતથી થતી રમતો)અને કૂકડાઓના યુદ્ધો વિગેરે પણ થશે નહિ [૩]

અનહદ વૈભવવાળો તે રાજા(કુમારપાલ),પ્રાયે પ્રત્યેક ગામોમાં જિનાયતનો(જિન-મંદિરો)દ્વારા પૃથ્વીને વિભૂષિત કરશે [૪]

૧, ૨, ૩ હેમચંદ્રાચાર્યના 'યોગશાસ્ત્ર'મા તથા 'મોહરાજ-પરાજય' અને 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ'મા એ વિષે વિસ્તારથી પ્રવચન છે

૪ હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રા 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨-૩)મા કુમારપાલના જીવનની નિયચર્યા દર્શાવતા વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે કે "કુમારપાલ, શ્રેષ્ઠ હાથી પર આરૂઢ થઈ ચતુરંગી સેના સાથે પોતાના નામાંકિત કુમાર-વિહાર નામના પાર્શ્વજિન-મંદિરમા જતો અને ભક્તિથી જિન-સ્તુતિ, જિન-સ્નાત્ર, વિગેરે જિન-પૂજા કરતો અને આશ્ચર્યકારક અદ્ભુત સંગીત-નૃત્યાદિ દ્વારા જિન-ભક્તિ કરાવતો, તે પછી ગુરુને પ્રણામ કરતો, તેમના ઉપદેશો સાંભળતો હતો"

પાટણમા કુમારપાલે કરાવેલા મનોહર એ કુમાર-વિહારનું વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યના પટ્ટધર મહાકવિ રામચંદ્રે 'કુમારવિહારશતક' નામના છટાબદ્ધ

તે રાજા (કુમારપાલ), સમુદ્ર પર્યંતના મહીતલ પર પ્રત્યેક ગામ અને પ્રત્યેક પુરમાં અર્હત્પ્રતિમા (જિન-મૂર્તિ), દ્રવ્યોનું દાન દઈ, જગતને અનૃણ કરી પૃથ્વીમાં પોતાના સંવત્સરને અંકિત કરાવશે."

ભગવાન મહાવીરની ભવિષ્યવાણીને સાચી પુરવાર કરનારા કુમારપાલ જેવા પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરના ધર્માચાર્ય હેમચંદ્રના ઉપર્યુક્ત સુયશસ્વી પ્રયત્નો પ્રત્યે સર્વ કોઈ સજ્જનો આદર દર્શાવે અને સહસા જાણતાં-અજાણતાં તેવા મહાપુરુષ તરફ થયેલા મિથ્યા આક્ષેપો—અનાદરો દૂર કરી સાચી કૃતજ્ઞતા અને સુજનતા દર્શાવે એમ ઇચ્છીશું.

સુંદર કાવ્યમાં કર્યું છે; તેના પ્રારંભનાં અને પ્રાન્તનાં તે નામના નિર્દેશવાળાં પદ્યો આ પ્રમાણે છે—

" आश्चर्यमन्दिरमुदारगुणाभिरामं विश्वम्भरा-प्रणवधू-तिलकायमानम् ।
तेजांसि यच्छतु कुमारविहारनाम भूमीभुजश्चुलुक्यवंशभवस्य चैत्यम् ॥ "

" आस्तां तावन्मनुष्यः प्रकृतिमलिनधीः शाश्वतालोकचक्षु—
र्वक्तुं वक्त्रैश्चतुर्भिर्विधिरपि किमलं तस्य सौन्दर्यलक्ष्मीम् ।
क्षीणाशेषाभिलाषः परमलयमयं स्थानमाप्तोऽपि यस्मिन्
आस्थां श्रीपार्श्वनाथस्त्रिभुवनकुमुदारामचन्द्रश्चकार ॥ "

પાંચ હૈમપ્રસંગો

લેખક

ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી

વિક્રમની બારમી સદી લગભગ અડધે રસ્તે પહોંચી હતી ગુજરાતના સંસ્કારના ઘડતરમા ધર્મ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતો, અને રાજકારભાર મુત્સદ્દી વણિકો ચલાવતા આશ્રમધર્મને અનુસરી જીવવું, સ્વધર્મે નિધન શ્રેય નુ પાલન કરવુ, અને સમાજે રચેલા જીવનવ્યવસ્થાનાં બંધનોને સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારી તે પ્રમાણે આચરણ રાખવુ એમા કર્તવ્યની ઇતિશ્રી મનાતી દેશકાળ પ્રજાના નિર્વાહ માટે અનુકૂળ હતો વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે પ્રમાણમા સામગ્રી પૂરતી હતી આશ્રમધર્મને ફગાવી મૂકનારાઓના યુગને હજી ઘણા વર્ષોના અંતર હતા આખી પૃથ્વીના તો શુ પણ તેના એક નાના વિભાગમા રહેતા માનવીઓને પણ સંપર્ક સાધવા માટે જહેમત ઉઠાવવી પડતી હતી છતાંય સંસ્કૃતિનો વિકાસ અટક્યો ન હતો તેવા સમયે અત્યારે જે પ્રદેશને આપણે ગુજરાત એ નામથી ઓળખીએ છીએ તેમા આવેલા ધંધુકા ગામમા એક જ્યોતિર્ધરનો જન્મ થયો, જેને આજે સાડા આઠસો વરસના લાંબા ગાળા પછી પણ આપણે આપણા ગુજરાતની સાંસ્કારિક એકતાની જ્યોતને અખંડિત રાખનાર એક મહાપુરુષ તરીકે આપણી ભાવભરી માનાંજલિ આપવા એકત્ર થયા છીએ. સ્વત્વના સાચા ભાનથી થતું આપણી પ્રાચીન મહત્તાનું જ્ઞાન એ આજના પ્રસંગનું મંગલ સૂચન છે

૧

મહાપુરુષોના જીવનમાં બનતા પ્રસંગો તો માત્ર તેમના જ્વલંત વ્યક્તિત્વના આવિર્ભાવનાં સાધનો બની રહે છે. ચાચિગ અને પાહિણીને અમર કરી જનાર બાળક ચાંગદેવમાં જે અપૂર્વ તેજ અને ચેતનની ચિનગારીઓ હતી તેનાથી સાધુ દેવચંદ્રનું ધ્યાન સહજ ખેંચાય છે. જનકલ્યાણ એ જેના જીવનનો શુભ વ્યવસાય છે તેવા સાધુજનોને એ વ્યવસાયને પ્રગતિમાન બનાવનારા શિષ્યો મળે તેથી વધારે શું જોઈએ? સાધુ દેવચંદ્ર પાહિણી પાસે બાળક ચાંગદેવની જૈનધર્મ અર્થે ભિક્ષા માગે છે. પિતા કે જે અન્યધર્મી છે તે બહારગામ વેપાર અર્થે ગયેલો છે. માતાનું હૃદય આવા સંજોગોમાં પુત્રપ્રેમ અને ધર્માનુરાગ વચ્ચે ખેંચતાણ અનુભવે છે. ધર્મકર્તવ્ય પુત્રપ્રેમ કરતાં વધારે મહાન ઠરે છે. ચાંગદેવ જૈન આચાર્યના રક્ષણ નીચે મૂકાય છે. એટલામાં પિતા પ્રવાસેથી પાછો આવે છે. સ્ત્રીની ધાર્મિક વૃત્તિ તેને ઘેલછા લાગે છે. તેને જૈન સાધુ પ્રત્યે ક્રોધ થાય છે. પુત્ર-વિરહથી તે ઘેલો બને છે, અને પુત્રનું મુખ ન જુએ ત્યાં સુધી ઉપવાસ આદરે છે. કર્ણાવતી ગયેલા દેવચંદ્રની પાછળ જઈ તેને શોધી કાઢી પુત્રને પોતાની ગેરહાજરીમાં લઈ જવા માટે તેને ફિટકાર આપે છે. રાજાનો મંત્રી ઉદયન તેને શાંત પાડી આખી ઘટનાથી તેને વાકેફ કરે છે, તેમજ તેને પોતાના વડીલ ભાઈ જેટલું માન આપે છે. એ અપૂર્વ માનથી ચાચિગનું હૃદય પીગળે છે. અંતે પોતે એક મહાન દીક્ષામહોત્સવ કરી ચાંગદેવની જૈન ધર્મને ભેટ કરે છે. પરિણામે ગુજરાતને એક અતિમાનવ પંડિતરત્નની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨

એ વાતને વર્ષો વહી જાય છે. ચાંગદેવનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ હવે એ સૂરિ હેમચંદ્ર બન્યા છે. જૈન અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો, સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ન્યાય, મીમાંસા, યોગ, ઇત્યાદિનું તેમણે તલસ્પર્શી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે. જૈન ધર્મનો દેશમાં યોગ્ય રીતે પ્રચાર કરવા માટે તે પ્રવાસ આદરે છે, અને માર્ગમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજધાની અણહિલવાડપાટણમાં પ્રવેશ કરે છે. તેઓ એક સાંકડી શેરીમાં થઈને પસાર થતા હોય છે ત્યારે એકાએક ‘પરમ ભટ્ટારક મહારાજા-

ધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જય હો!'ની ઉદ્‌ઘોષણા સંભળાય છે મુખ પર સહજ સ્મિત સહ સૂરિ ઊભા રહે છે પ્રજાજનો નમન કરી રાજાના હાથીને જવા માટે માર્ગ આપે છે શૌર્ય અને પ્રતાપના અંબારથી ઓપતો સિદ્ધરાજ, તપસ્ અને વિદ્યાના ભર્ગથી પ્રકાશતા આ યુવાન સૂરિને ઘડીભર જોઈને મુગ્ધ બને છે હાથી ઘડીભર થંભી જાય છે માનવમેદની આ બે પુરુષોનો વિરલ મિલન-સંયોગ કાંઈક ઉત્સુકતા, કાંઈક કુતૂહલથી નીરખી રહે છે ત્યાં તો પ્રતાપી હેમચંદ્રની અમૃતવાણી સરી પડે છે

कारय प्रसरं सिद्ध! हस्तिराजमशङ्कितम्।
त्रस्यन्तु दिग्गजास्तेन भूस्त्वयैवोद्धृता यत ॥

અર્થાત્ 'હે સિદ્ધરાજ! તમારા આ શ્રેષ્ઠ હસ્તિરાજને શંકા-રહિતપણે આગળ ચલાવો, અને તેનાથી દિગ્ગજો પણ ત્રાસ પામો, કારણ, પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર તમે જ કર્યો છે '

સિદ્ધરાજ આ વાણીપ્રભાવથી અત્યંત આનંદ પામે છે હાથી પરથી નીચે ઊતરી નમસ્કાર કરી એ સાધુપુરુષને રાજમહાલયમાં પધારી પોતાને કૃતાર્થ કરવા પ્રાર્થના કરે છે એ પછી સૂરિ હેમચંદ્રની વિદ્વત્તાનાં પૂજન થાય છે અને ગુજરાતના બે સમાનશીલ મહાપુરુષો વચ્ચે વ્યસનસખ્ય જામે છે સિદ્ધરાજની રાજસભામાં પાંડિત્યના તેજપુંજથી શોભતા આચાર્ય હેમચંદ્ર તેજસ્વી સૂર્યની જેમ પ્રકાશમાન બની રહે છે

૩

વર્ષો પછી .

અણહિલવાડપાટણમાં આજે સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો છે સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો સૌ ઉત્સવઘેલાં બન્યાં છે, કારણ તેમનો રાજા આજે માળવાના રાજા યશોવર્મા પર જીત મેળવી નગરપ્રવેશ કરે છે પૌરજનો નગરના પ્રવેશદ્વારે જઈ રાજાનું સામૈયું કરે છે અને પછી એક વિરાટ સરઘસના સ્વરૂપમાં નગરના રાજમાર્ગે થઈ રાજમહાલય તરફ વળે છે ફૂલથી શણગારેલા હાથી પર સોનાની સુશોભિત અંબાડી પર મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ સર્વના

નમસ્કાર ઝીલતા, મુખપર વિજયના આનંદની સ્મિતસુરખી રેલાવતા બેઠેલા જણાય છે. પૌર અંગનાઓ તેમના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે; કુમારિકાઓ તેમને વધાવી લે છે; નગરજનો નમસ્કાર કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે; તે સમયે રાજાને આશીર્વાદ આપવા ઊભેલા આચાર્ય હેમચંદ્રના મુખેથી નીચેની શ્લોકપ્રશસ્તિ સરી પડે છે :

भूमिं कामगवि स्वगोमयरसैरासिञ्च रत्नाकर
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप त्वं पूर्णकुम्भी भव ।
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणास्तोरणा-
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥

અર્થાત્ "સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જીતીને આવે છે. માટે હે કામદુધા! તમે તમારા ગોમય રસથી ધરતીનું સિંચન કરો; સમુદ્ર! તમે મોતીના સ્વસ્તિક રચો; અહો ચંદ્ર! તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશમાન થાઓ; અહો દિશાના ગજો! તમે તમારી સૂંઢોવતી કલ્પતરુનાં પાંદડાંનું તોરણ ધારણ કરો."

આ અપૂર્વ સ્તુતિરચના સાંભળી સિદ્ધરાજના મુખપર પરમ આનંદની રેખાઓ ઝળકી ઊઠે છે અને મુનિ તરફ તે પ્રેમળ અને કૃતજ્ઞ નમનમીટ માંડે છે.

વિજયની યશઃપતાકારૂપ ગણી, રાજમાતંગ પર બેસાડેલો વિદ્યાવિલાસી રાજા યશોવર્મા પણ આ શોભન ઉક્તિથી આશ્ચર્ય પામે છે અને ઘડીભર પોતે બંદીવાન છે એ ભૂલી જઈ મુનિ તરફ સસ્મિત પ્રશંસાપૂર્વક જોઈ રહે છે.

'પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની જય હો!'ની પ્રચંડ ઘોષણા વાતાવરણને વિદ્યુતચેતનાથી ભરી દે છે. પ્રજાના ઇતિહાસમાં એ પ્રસંગ ચિરસ્મરણીય બની રહે છે.

સિદ્ધરાજને જીતમાં મળેલી માળવાની મહામૂલ્યવાન પુસ્તક-સંપત્તિ નજર કરવામાં આવે છે. વિદ્વત્તાપ્રેમી રાજા એ વિપુલ જ્ઞાન-ભંડારને આશ્ચર્યચકિત થઈ જોઈ રહે છે. યશોવર્માની સરસ્વતીપૂજા માટે તેને અપ્રતિમ માન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલામાં એક વ્યાકરણની પોથી તરફ તેની નજર પડે છે. એ સંબંધી કાંઈક વિશેષ જાણવાની

પ્રશ્નથી તે પૂછે છે કે "આ ગ્રંથ શી બાબતનો છે?" પંડિતો કહે છે કે "મહારાજ! ઉજ્જયિનીપતિ મહારાજ ભોજનું રચેલું આ નિરુક્ત સંબંધી પુસ્તક છે" સાહિત્યપ્રેમી સિદ્ધરાજ એ સાંભળી સહજ ગ્લાનિ પામે છે તે કહે છે, "મારા રાજ્યમાં આટલા બધા પંડિતો હોવા છતાં મારા ગ્રંથભંડારમાં આવા અમૂલ્ય ગ્રંથો નથી એ શોકનો વિષય છે!"

આસપાસ બેઠેલા વિદ્વાનો ઝાંખા પડી જાય છે સૌની નજર સૂરિ હેમચંદ્ર તરફ વળે છે વિદ્વાનોના મનનો તેમજ રાજાના મનનો ભાવ સમજી ગયા હોય તેમ એ આચાર્યશ્રેષ્ઠ ઊભા થઈ ભગ્નોત્સાહ સિદ્ધરાજને આશ્વાસન આપતા હોય તેમ કહે છે 'રાજન્! આપે ખિન્ન થવાનું જરા પણ કારણ નથી મને જોઈતી પોથીસામગ્રી પૂરી પાડવાની આપ રાજ્યના કર્મચારીઓને આજ્ઞા કરશો એટલે થોડા જ સમયમાં આપની ઉજ્જ્વળ કીર્તિને શોભે તેવો વ્યાકરણગ્રંથ રચવાનું હું માથે લઉં છું' હેમચંદ્રના આ પ્રોત્સાહન–વચનોથી રાજાના મુખપરનું વિષાદવાદળ દૂર થાય છે, અને જયઘોષણા સાથે રાજસભાનું વિસર્જન થાય છે

જે કાળમાં પ્રવાસ પારાવાર મુશ્કેલીઓ અને સંકટોથી પૂર્ણ હતો તેવા સમયમાં પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી ઉપલબ્ધ વ્યાકરણની અનેક પ્રતો મંગાવાય છે, જુદી જુદી પદ્ધતિઓ સમજનાર વિદ્વાનોને પાટણને વડલે બોલાવવામાં આવે છે અને એક જ વર્ષમાં સિદ્ધરાજની કીર્તિને દેશાંતરમાં ફેલાવનાર 'સિદ્ધહેમચંદ્ર' વ્યાકરણની અપૂર્વ રચના થાય છે પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલો, બત્રીસ અક્ષરનો એક શ્લોક એવા સવાલાખ શ્લોકોનો બનેલો એ મહાગ્રંથ સિદ્ધરાજની અને હેમચંદ્રની યશ કાયાને જરા મરણના ભયથી મુક્ત એવું અમરત્વ અર્પે છે

રાજમહાલયમાં અને નગરમાં ફરી એકવાર અનેરા ઉત્સાહના પૂર રેલાય છે મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ આજે આચાર્ય હેમચંદ્ર-વિરચિત 'સિદ્ધહેમચંદ્ર' વ્યાકરણરૂપી અમૂલ્ય ગ્રંથને ખૂબ સન્માન આદિથી વિધિપૂર્વક રાજભંડારમાં પધરાવવાના છે નિયત સ- ... 'જુઓ! જુઓ' વગાડનારાઓના સંઘ સહિત પૌરજનોના

સમૂહથી ગાજતું એક વિરાટ સરઘસ રાજમહાલય તરફ મંગલ પ્રસ્થાન કરે છે. મુખપરની અચલ શાન્તિ અને સાધુસુલભ નમ્રતાથી વધુ વંદનીય લાગતા, આજુબાજુ પંડિતો અને પ્રતિષ્ઠિતોથી વીંટળાયલા આચાર્ય હેમચંદ્ર સરઘસની મધ્યમાં તેજરાશિ જેવા શોભે છે. તેમની પાછળ બહુવિધ રંગસામગ્રીથી શોભન બનેલો, પહેરાવેલી પુષ્પ-માળાઓના પમરાટથી વાતાવરણને ભરી દેતો, અને જાણે આ મહા-ગ્રંથને નિજમસ્તકે ધારણ કરવાના મહાભાગ્યથી પોતાને કૃતકૃત્ય સમજતો હોય તેવો રાજગજશાળાનો મુખ્ય માતંગ ગર્વિષ્ઠ ડગલાંથી પ્રતાપ પાડતો ચાલે છે; અને તેની પાછળ ચાલતી શોભનવસના પૌર અંગનાઓનાં સરસ્વતીગીતોથી સમગ્ર વાતાવરણ ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહની પરિસીમાએ પહોંચે છે.

રાજમહાલયના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર આગળ જઈ સિદ્ધરાજ પોતાના દરબારીઓ અને અન્ય ગૃહસ્થો સાથે જઈ સામૈયું કરે છે અને એ મહાગ્રંથને હાથીની પીઠપરથી અત્યંત માનપૂર્વક ઉતારી રાજ-દરબારમાં લાવવામાં આવે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના વ્યાકરણ–સારસ્વત-સત્રનો એ મંગળ દિવસ બની રહે છે.

એ પછી એ ગ્રંથની નકલો કરવા માટે ત્રણસો લહિયાઓને રોકવામાં આવે છે. જુદા જુદા પંડિતો અને ધર્માધ્યક્ષોને એ ગ્રંથ ભેટપુસ્તક તરીકે મોકલવામાં આવે છે, તેમજ કાશ્મીર, નેપાળ, સિંહલદ્વીપ અને ઇરાન જેવા દૂરના પ્રદેશોમાં તેની પ્રતો મોકલી સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્ર હિંદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં પણ ગણના-પાત્ર બની રહે છે,

૪

એ પછી કેટલાંય વર્ષો વહી જાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ પરલોક પામે છે; અને તે પછી દેશપર અતિશય પ્રતાપી અને ધારાધિપ બલ્લાલ તથા જંગલભૂપરૂપી હાથીઓના મસ્તક ઉપર તરાપ મારવામાં સિંહ જેવા કુમારપાળનું રાજશાસન પ્રવર્તે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તેના પર જે ઉપકારો કર્યા છે તેના પરિણામે કૃતજ્ઞ કુમારપાળ તેમનો ખૂબ આદરસત્કાર કરી તેમને ગુરુપદે સ્થાપી

પોતાનું રાજસમસ્ત તેમને ચરણે ધરે છે રાજા અને સૂરિ વચ્ચે મૈત્રીસંબંધ જામે છે

ગામમાં પડો વાગે છે ' મહારાજ કુમારપાળ સોમનાથ ગિરનાર અને શત્રુંજયની યાત્રાએ પધારે છે જે કોઈ પ્રજાજનોને જોડાવું હોય તેમણે વાટખરચીની રકમ અને જોઈતા સાધનો સાથે રાખવા ' નિયત શુભ મુહૂર્તે અણહિલવાડપાટણના રાજમાર્ગેથી રાજાનો વિશાળ યાત્રાસંઘ નીકળે છે, જેમાં હાથી, ઘોડા, બળદો અને બીજા પ્રવાસના અનેક સુખસાધનો રાખવામાં આવ્યા છે

રાજાના કૃપાપાત્ર હેમચંદ્ર જૈન સાધુ હોવાથી સોમનાથ મહાદેવની યાત્રાએ નહિ આવી શકે એવી કેટલાક અન્યધર્મીઓની સંકુચિત ધારણાને ખોટી પાડતા સૂરિ હેમચંદ્ર પણ જૈનાચાર અનુસાર પગે ચાલતા આ સંઘના યાત્રાળુ બન્યા છે લોકસમુદાય એ ઘટના કાંઈક આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે

સંઘ પ્રભાસપાટણ પહોંચે છે રાજા સોમનાથ મહાદેવની ભક્તિભાવથી પૂજા કરે છે બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે સામે આસન માંડી બેઠેલા આચાર્ય હેમચંદ્રના મુખથી મહાદેવનું સ્તુતિસ્તોત્ર ઝરે છે.

प्रशान्तं दर्शनं यस्य, सर्वं भूताभयप्रदम्।
माङ्गल्यं च प्रशस्तं च, शिवस्तेन विभाव्यते ॥

અને અંતે,

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्या क्षयमुपागता यस्य।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

અર્થાત્ ' સંસારની પરંપરાને વધારનારા જેમના રાગ વગેરે દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા છે એવા બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, મહાદેવ હો કે જિન હો — ગમે તે હો તેમને નમસ્કાર હો વગેરેથી તથા

यत्रयत्र समये यथा यथा
योऽसि सोऽस्यभिधया यया तया।
वीतदोषकलुष सचेद् भवान्
एकएकभगवन् नमोऽस्तुते ॥

એટલે કે ' ગમે તે સમયે, ગમે તે રીતે અને ગમે તેવા નામ વડે જે વીતરાગ એક જ છે, તે તું હો તો હે ભગવાન્ તને મારા

નમસ્કાર હો; એ વગેરેથી સૂરિ પ્રાર્થના કરે છે. કુમારપાલસૂરિની ધર્મવિષયક વિશાળ દૃષ્ટિને અંતરથી વારંવાર પ્રણિપાત કરે છે. શંકરની આવી સુંદર સ્તુતિ જીવનમાં એ પહેલી જ વાર સાંભળે છે.

બૃહસ્પતિએ પૂજાવિધિ બતાવ્યા પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક શિવ-પૂજનકરીને ધર્મશિલા પર તુલાપુરુષ, ગજદાન, વગેરે દાનો અપાય છે. રાજા સોમેશ્વરની કર્પૂરઆરતી ઉતારે છે. એ પછી સૌ મંડળને દૂર કરી પોતે સૂરિને લઈ મંદિરના ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં રાજા સૂરિને કહે છે 'ભગવાન્ આપની વિશાલ દૃષ્ટિથી મારાં પ્રજ્ઞાચક્ષુ ખૂલી ગયાં છે. હવે મારી એક જ પ્રાર્થના છે: મહાદેવ, મુનિ અને રાજા એ ત્રણેનો અહીં સુભગ સંયોગ થયો છે, એવા આ તીર્થક્ષેત્રમાં આપ મારી એક શંકાનું નિવારણ કરો. દરેક સંપ્રદાયનો જુદો દેવ એવી બહુવિધ ધર્મવ્યવસ્થામાં જેને શ્રદ્ધાપૂર્વક ભજવાથી મુક્તિ મળે એવો દેવ કયો હશે ?'

રાજાના પ્રશ્નથી સૂરિ ક્ષણવાર વિચારસમાધિમાં પડે છે અને અંતે કહે છે 'રાજન્ દેવ તો એક જ છે. માત્ર જુદા જુદા ધર્મોએ પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે તેને જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે એટલું જ. સાચી આરાધના દ્વારા સોમનાથ મહાદેવ જ આપણને સાચો મુક્તિનો રાહ બતાવશે.

એ પછી રાજા અને સૂરિ વિધિપૂર્વકની આરાધના શરૂ કરે છે. રાજા ધૂપદાનીમાં ધૂપ નાખ્યા કરે છે. ધુમાડાથી ગર્ભગૃહ ઊભરાઈ જાય છે: નક્ષત્રમાળાના દીપકો ઠરી જાય છે. ત્યાં એકાએક ચારે તરફ દૈવી પ્રકારનો અંબાર ફેલાઈ રહે છે અને કુમારપાલને જળધારી પર સુવર્ણકાંતિથી ઝળહળતા, શાન્ત, પદ્માસનસ્થ, શશધરમુકુટ, પંચવક્ત્ર, ત્રિનેત્ર, નાગપાશ ડમરૂ આદિથી વિભૂષિત એવા મહાદેવનાં દર્શન થાય છે. આ દૃશ્યથી પરમાનંદપુલકિત બનેલા રાજા સ્તુતિના સ્વરૂપમાં કશું બોલી શકે ત્યાં તો એ વિરાટ સ્વરૂપમાંથી વાણી પ્રગટે છે.

"હે રાજા, આ મહર્ષિને રખે તું જૈન સાધુ માત્ર સમજતો. એમની અધ્યાત્મદૃષ્ટિ સંપ્રદાયનાં પડલો ભેદી પરબ્રહ્મ સાથે એકત્વ

સાધે છે એ તને જે માર્ગ બતાવે તેને તું નિ:સંશય મુક્તિનો સાચો માર્ગ સમજજે"

પોતે સ્વપ્નમાં છે કે જાગૃતિમાં એનો જે નિર્ણય કરી શક્યો નથી એવો રાજા આ દેવવાણી સમજવાનો હજી પ્રયત્ન કરે છે ત્યાં તો મંદિરના ગર્ભગૃહમાં તે માત્ર પોતાને, ધ્યાનસ્થ મુનિને અને સોમનાથના શિવલિંગને જ જુએ છે,

થોડીવારે જાણે કોઈ ઊંડી ગુફામાંથી આવતો હોય તેવો ધ્વનિ સંભળાય છે 'કુમારપાળ!'

અદ્‌ભુતના દર્શનથી જે પુનિત બન્યો છે, કૃતકૃત્ય બન્યો છે એવો રાજા પરમ ભક્તિના આવેશમાં સૂરિ હેમચંદ્રના ચરણમાં પડે છે, અને કહે છે, "મહારાજ! મારી શંકાનું નિવારણ થયું છે મને આદેશ આપો"

સૂરિ રાજાને ઉઠાડી ઊભો કરે છે અને કહે છે, 'રાજન્! આજથી માંસભક્ષણ અને મદિરાનો ત્યાગ કર અને મારો આશીર્વાદ છે કે તારું પરમ કલ્યાણ થાઓ

એ પછી દેવતાના દર્શનથી જેના નેત્રોમાં વિશુદ્ધિનાં અંજન અંજાય છે એવો રાજા અને સૂરિ હેમચંદ્ર પ્રસન્ન વદને એ સોમનાથના મંદિર બહાર આવે છે માનવમેદની પણ જાણે કલ્યાણની વર્ષા વરસે છે

૫

માનવજીવન અનંત નથી એની સાચી પ્રતીતિ એક મૃત્યુ સિવાય બીજા કશાથી થતી નથી સૂરિ હેમચંદ્રની કાયા પણ માનવીની છે અને જરા મૃત્યુની ચૂંકથી પર નથી આજ ચોર્યાશી વર્ષના ઉજ્જવળ જીવનપ્રવાસને અંતે શ્રાન્ત પથિકની જેમ હવે એ જીવનલીલા સંકેલે છે આગામી મૃત્યુના પગલાં તેમને સ્પષ્ટ સંભળાય છે પોતે માનવી છે અને ભૂલને પાત્ર છે એ સત્ય દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખી અંતઃશુદ્ધિ માટે તેમણે છેવટ સુધી અવિરત પ્રયત્ન કર્યો છે

રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર, યશશ્ચંદ્ર અને ઉદયચંદ્ર, વર્ધમાનગણી અને મહેન્દ્રમુનિ એ સૌ શિષ્યો ગુરુની અંત સમયની પ્રાયોપવેશન

સ્થિતિમાં પણ ચિત્તની પ્રસન્નતા અને અંતર્મુખ નિશ્ચળ ધર્મબુદ્ધિને સપ્રણિપાત ભાવભરી રીતે જોઈ રહે છે. બુઝાતા દીપકનો એ છેલ્લો પ્રકાશ હતો. વિહારમાં મૃત્યુની શાન્તિ હતી.

થોડી વારે જાણે ઊંડી સમાધિમાંથી જાગ્યા હોય તેમ ગુરુદેવના મુખની અંતિમ વાણી સંભળાય છે.

" સૌ કોઈ ચિત્તની પ્રસન્નતાની પોતાના અંતરમાં શોધ કરો. વાસના તજો. નિર્મોહત્વ કેળવો. માનવતાનાં કલ્યાણ વાંછો. સર્વશક્તિમાનની વ્યાપકતા સમજવા હૃદયથી પ્રયત્ન કરો. પ્રાણીમાત્રનાં દુઃખોનું હૃદયે ચિંતન રાખો. પ્રજાને શુભનિષ્ઠાવાન બનાવો. રાજાને ધર્મરક્ષક, પ્રજાપાલક અને નીતિમાન બનાવો. ધર્મનું રક્ષણ કરો અને તે તમારું કરશે. સૌનું કલ્યાણ થાઓ. જય અરિહંત! અરિહંત!"

આચાર્ય હેમચંદ્રના માનવી જીવનની અવશેષ સુવર્ણઘડીઓ સંકેલાઈ જાય છે. તેમનો મહાન આત્મા શાંત જગતમાંથી અનંતતામાં પગલાં માંડે છે. તેમની ઉન્નત માનવતામાંથી- નરી પ્રભુતા વિલસી રહે છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ

લેખક

ભોગીલાલ જ સાંડેસરા

‘ કલિકાલસર્વજ્ઞ ’ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનો યુગ એ ગૂજરાતના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ છે હરકોઈ દૃષ્ટિએ એ કાળમા ગૂર્જરોની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ જોવામા આવે છે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના એ શાસનસમયમા ગૂજરાતના સામ્રાજ્યનો અભૂતપૂર્વ વિસ્તાર થયો; વિદ્યાકળા, વાણિજ્ય, મુત્સદ્દીગીરી એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ગૂજરાતનો અને ગૂજરાતીઓનો વિકાસ થયો તે કાળના સ્થાપત્યના ઘણા ઓછા અવશેષો આજે આપણને જોવા મળે છે, પરન્તુ જે જોવા મળે છે તે ઉપરથી તથા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાના વર્ણનો ઉપરથી એ પ્રાસાદો, મહાલયો અને દેવમદિરોની ઝાખી આપણા મનચક્ષુને થઈ શકે છે ગૂજરાતની વાણિજ્યવિષયક જાહોજલાલીના પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં સખ્યાબધ વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આજે સમગ્ર હિન્દના વ્યાપાર-ઉદ્યોગમાં ગૂજરાતીઓનું સ્થાન એ જ માત્ર એ કાળનો જે વારસો આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ તેની કલ્પના કરાવવાને બસ થશે એ કાળની અહિંસામા નવી પ્રાપ્ત થયેલી સાત્ત્વિક સિદ્ધિનું જોમ હતું. અનેક જૈન મન્ત્રીઓ, અમાત્યો અને સેનાપતિઓને, કુમારપાળ જેવા પરમાર્હંત રાજાને અને હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા વિરક્ત સન્યાસીને પણ જૈન સિદ્ધાન્તોએ પ્રવૃત્તિવિમુખ બનાવ્યા નહોતા

ભૂતકાળમા નજર કરતાં સિદ્ધરાજ – કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં અસામાન્ય દીપ્તિ જણાય છે એ દીપ્તિ જાણે કે હેમચન્દ્રનાં શાન્ત પ્રતિભાવાન નયનોમાથી બહાર પડી રહી છે એમાં વિદ્યા, સસ્કારિતા અને સર્વધર્મસમભાવનું અદ્ભુત ઓજસ્ છે હેમચન્દ્રે આખા એક

દેશની પ્રજાના જીવનનું અને તેની વિચારભૂમિકાનું પાસું ફેરવી નાખ્યું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કુમારપાલપ્રતિબોધ અને તેના પરિણામ-રૂપ અમારિઘોષણા એની સજ્જડ છાપ આજના ગૂજરાત પર નથી એમ કોણ કહી શકશે ?

એક સાહિત્યાચાર્ય તરીકે હેમચન્દ્રનું સ્થાન ભારતના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. માળવા અને ગૂજરાતની રાજકીય સ્પર્ધામાંથી સાંસ્કારિક સ્પર્ધા જન્મી અને એ સ્પર્ધાનું પરિણામ તે સિદ્ધરાજની વિનંતિ પરથી હેમચન્દ્રે લખેલું 'સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ.' પણ હેમચન્દ્રની સર્વતોમુખી પ્રતિભા માત્ર વ્યાકરણ લખીને અટકી નથી. 'અભિધાન-ચિન્તામણિ,' 'અનેકાર્થસંગ્રહ,' 'નિઘંટુકોશ,' 'દેશીનામમાલા' જેવા શબ્દકોશ, 'સિદ્ધહૈમ,' 'લિંગાનુશાસન' 'ધાતુપારાયણ' જેવા વ્યાકરણગ્રંથ, 'કાવ્યાનુશાસન' જેવો અલંકારગ્રન્થ, 'છન્દોનુશાસન' જેવું છંદઃશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય' તથા 'સપ્તસંધાન' જેવાં કાવ્યો, 'પ્રમાણમીમાંસા' અને 'યોગશાસ્ત્ર' જેવા ગહન શાસ્ત્રીય ગ્રન્થો અને 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષચરિત્ર' જેવાં કવિત્વયુક્ત ચરિત્રો, ઇત્યાદિ અનેક વિષય પરના તેમના ગ્રન્થો, ડૉ. પિટર્સને આશ્ચર્યની ઊભરાતી લાગણીઓ સાથે આપેલું "જ્ઞાનનો મહાસાગર" (Ocean of Knowledge) એ વિશેષણ સાર્થક ઠરાવે છે.

સોમપ્રભસૂરિએ 'શતાર્થકાવ્ય'ની ટીકામાં લખ્યું છે—

क्लृप्तं व्याकरणं नवं विरचितं छन्दो नवं द्व्याश्रया-
ऽलंकारौ प्रथितौ नवौ प्रकटितं श्रीयोगशास्त्रं नवम् ।
तर्कः संजनितो नवो जिनवरादीनां चरित्रं नवं
वद्धं येन न केन केन विधिना मोहः कृतो दूरतः ॥

"જેણે નવું વ્યાકરણ, નવું છંદઃશાસ્ત્ર, નવું દ્વયાશ્રય, નવું અલંકારશાસ્ત્ર, નવું તર્કશાસ્ત્ર, અને નવાં જિનચરિતો રચેલ છે તેણે (હેમચંદ્રે) આમ કરીને કયી કયી રીતે આપણો મોહ દૂર કર્યો નથી ?" — અર્થાત્ સર્વ રીતે કર્યો છે.

આવા પ્રભાવશાળી પુરુષની આસપાસ વિદ્યાપ્રેમી શિષ્યોનું મંડળ જામે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આવા પુરુષો શિષ્યમંડળ વિશાળ બનાવવા પરત્વે ઉદાસીન હોય છે. વહેતી ગંગામાંથી જેમ

જે કોઈને ગરજ હોય તે ખોબો ભરીને પી લે અથવા ઘડો ભરી લે તેમ જેને જ્ઞાનની પિપાસા હોય છે તેઓ જ અહીં એકત્રિત થાય છે હેમચન્દ્રે શિષ્યોની સખ્યા વધારવાનો કદિ પણ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાતુ નથી, અને તેમના જે શિષ્યો વિષે આજે આપણને કંઈ પણ જાણવા મળે છે તેઓ સારા વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારો હતા તેથી ઉપરના કથનને પુષ્ટિ મળે છે. તેમના શિષ્યો પૈકી રામચન્દ્ર-સૂરિની ખ્યાતિ હિન્દભરના વિદ્વાનોમા પ્રસરેલી હતી અને તે કાળના વિદ્વાનોમા તેમનુ સ્થાન માત્ર હેમચન્દ્રથી બીજુ હતુ આ ઉપરાંત ગુણચન્દ્ર, મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાનગણી, દેવચન્દ્ર, ઉદયચન્દ્ર, યશશ્ચન્દ્ર, બાલચન્દ્ર, વગેરે બીજા શિષ્યો હતા તે સર્વેએ સાહિત્યમા ઓછોવત્તો ફાળો આપ્યો છે અને જ્યારે આપણે ભારતીય સાહિત્યમાં ગૂજરાતે આપેલા ફાળાની વિચારણા કરવા બેસીએ ત્યારે તે સર્વની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ આપણે લક્ષમા લેવી પડે તેમ છે હેમચન્દ્રની અગાધ વિદ્વત્તાનો વારસો એ સર્વ શિષ્યોમા આપણે જોઈ શકીએ છીએ એ સર્વ વિષે યથાશક્ય માહિતી અહીં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે

૧ મહાકવિ રામચન્દ્ર

મહાકવિ રામચન્દ્ર ક્યાના વતની હતા, કઈ જ્ઞાતિના હતા, તેમનાં માતાપિતાનું નામ શુ, વગેરે વિષે કંઈ પણ હકીકત મળતી નથી તેમણે રચેલ ' નલવિલાસ નાટક ' (પ્રસિદ્ધ ગા ઓ સીરીઝ)ના સપાદક પ લાલચદ્ર ગાધીના અનુમાન પ્રમાણે, રામચન્દ્રનો જન્મ સ ૧૧૪૫મા[1] થયો હતો, તેમણે દીક્ષા સ ૧૧૫૦મા લીધી હતી, સં ૧૧૬૬મા સૂરિપદ મેળવ્યુ હતુ, સ ૧૨૨૯માં હેમચન્દ્રાચાર્યના પટ્ટધર થયા હતા અને સ ૧૨૩૦મા તેમનું મરણ થયુ હતું

રામચન્દ્ર એ હેમચદ્રાચાર્યના પટ્ટશિષ્ય હતા એવુ સ્પષ્ટ અનુમાન ઐતિહાસિક સાધનો પરથી ખેચી શકાય છે ' પ્રભાવકચરિત 'ના હેમાચાર્યપ્રબધમા એક એવો પ્રસગ વર્ણવેલો છે, જેમા સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રને પૂછે છે કે, તમારી પછી તમારુ સ્થાન શોભાવવાને યોગ્ય

૧ રામચદ્ર અને ગુણચદ્રે સાથે રચેલ ' નાટ્યદર્પણ ' (પ્રસિદ્ધ ગા ઓ સી)ના સપાદક શ્રી શ્રીગોન્ડેકરે રામચદ્રનો જન્મ સ ૧૧૫૬નો માન્યો છે

એવો કયો શિષ્ય તમારી નજરે પડે છે ? ત્યારે હેમચન્દ્ર સિદ્ધરાજ સાથે રામચન્દ્રનો પરિચય કરાવે છે અને હેમચન્દ્ર જેવા મહાન આચાર્યના શિષ્યને છાજે તેવી રીતે ' એકદષ્ટિ ' બનવાની સૂચના સિદ્ધરાજ રામચન્દ્રને આપે છે.[૨] જયસિંહસૂરિનું ' કુમારપાળચરિત્ર ' જણાવે છે કે હેમચન્દ્રના અવસાનથી કુમારપાળને થયેલો શોક રામચન્દ્રે શમાવ્યો હતો.

રામચન્દ્રની લેખનપ્રવૃત્તિ

રામચન્દ્રે ' રઘુવિલાસ, ' ' નલવિલાસ, ' ' યદુવિલાસ, ' ' સત્ય-હરિશ્ચન્દ્ર, ' ' નિર્ભયભીમવ્યાયોગ, ' ' મલ્લિકામકરન્દપ્રકરણ, ' ' રાઘવાભ્યુદય, ' ' રોહિણીમૃગાંકપ્રકરણ, ' ' વનમાલાનાટિકા, ' ' કૌમુદી-મિત્રાણંદ ' અને ' યાદવાભ્યુદય ' એ પ્રમાણે અગિયાર નાટકો અને ' સુધાકલશ ' નામે સુભાષિતકોશ લખ્યાં છે. આ ઉપરાંત, પોતાના ગુરુભાઈ ગુણચંદ્રની સાથે ' નાટયદર્પણ ' એ નાટયશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ અને ' દ્રવ્યાલંકાર ' એ ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખ્યો છે. એ બન્ને ઉપર વૃત્તિ પણ એમણે પોતે જ લખી છે. ' કુમારવિહારશતક ' અને ' યુગાદિદેવદ્વાત્રિંશિકા ' એ કાવ્યો પણ રામચન્દ્રે લખ્યાં છે.

નાટયશાસ્ત્રી રામચન્દ્ર

આમાં ' નાટયદર્પણ ' અત્યંત મહત્ત્વનું છે; કેમકે નાટયશાસ્ત્ર પરના સંસ્કૃત ગ્રન્થો માત્ર આંગળીના વેઢે ગણાય એટલા છે. નાટય-શાસ્ત્ર ઉપરાંત બીજી રીતે પણ ' નાટયદર્પણ 'ની અગત્ય છે. વિવિધ વિષયોનાં ઉદાહરણો આપવા માટે એમાં રામચન્દ્રે કુલ ચુંમાલિશ સંસ્કૃત નાટકોમાંથી અવતરણ કર્યાં છે અથવા એ નાટકોના પ્રસ્તુત ઉલ્લેખો કર્યા છે. આ નાટકોમાંનાં કેટલાંક તો આજે અપ્રાપ્ય છે. વિશાખદત્તનું ' દેવીચન્દ્રગુપ્ત ' નાટક જે અત્યારે મળતું નથી તેનાં સંખ્યાબંધ અવતરણો ' નાટયદર્પણ 'માં જળવાઈ રહ્યાં છે અને તેથી મૌર્યકાળના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પડે છે. રામચન્દ્રે ' નાટયદર્પણ 'માં નાટયશાસ્ત્ર રસશાસ્ત્ર અને અભિનયકલા પરત્વે કેટલાંક મહત્ત્વનાં અને તે કાળને લક્ષમાં લેતાં તો પ્રણાલિકાભંજક ગણી શકાય એવાં વિધાનો કર્યાં છે. પૂર્વકાળના સર્વ અલંકાર-શાસ્ત્રીઓનું — જેમાં રામચન્દ્રના ગુરુ હેમચન્દ્રનો પણ સમાવેશ થઈ

૨. જુઓ ' પ્રભાવકચરિત ' ' હેમાચાર્યપ્રબંધ ' : શ્લોક, ૧૨૬–૩૭.

જાય છે—એ વિધાન છે કે 'રસ' એ બ્રહ્માનંદ સમાન આનંદ આપનાર હોવો જોઈએ, પણ રામચન્દ્રે सुखदुःखात्मको रस એમ લખીને રસને સુખાત્મક અને દુઃખાત્મક એમ બે પ્રકારે વિભક્ત કર્યો છે અને જણાવ્યું છે કે કવિ અથવા અભિનેતાનું ચાતુર્ય જોવા માટે લોકો દુઃખાત્મક નાટક જોવા જાય છે નાટકોનો હેતુ માત્ર આનંદ આપવાનો નહીં, પરન્તુ જીવનમાં રહેલી કરુણતાનું પણ દર્શન કરાવવાનો છે, એમ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે આથી યે વધુ તો, રામચન્દ્રે પૂર્વકાલીન નાટ્યાચાર્યોની બીજી એક માન્યતાનો સચોટ વિરોધ કર્યો છે તે જોવા જેવુ છે અભિનેતા જે સવેદનો અને ભાવનાઓ પોતાના અભિનયદ્વારા વ્યક્ત કરે છે તે એ પોતે અનુભવતો નથી, એવી એ પ્રાચીન માન્યતા છે રામચન્દ્ર લખે છે કે જે ભાવના અભિનેતા પ્રેક્ષકો સમક્ષ મૂર્ત કરવા માગતો હોય તે એ પોતે અનુભવ્યા સિવાય રહી શકે જ નહીં, "જેમ વેશ્યા બીજાને પ્રસન્ન કરવા જતા પોતે પણ આનંદનો અનુભવ કરે છે તેમ." રામચન્દ્રનો નાટ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કેટલો તલસ્પર્શી અને મૌલિક હતો તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે લૌકિક વિષયોને લગતા સખ્યાબધ નાટકોના પ્રણેતા તરીકે નાટ્ય અને અભિનયના વિવિધ અગોને વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ અવલોકવાનો તેમને સારો અવકાશ મળ્યો હશે, પણ પૂર્વકાલીન પરપરાઓથી જકડાયેલા યુગમા વ્યવહારુ સત્યો પર ઘડાયેલા વિધાનોને પાંડિત્યના ક્ષેત્રમા છૂટા મૂકવાનુ સાહસ કરવુ એ કઈ સામાન્ય વાત નહોતી

'પ્રબન્ધશતકર્તૃ'

રામચન્દ્રને 'પ્રબન્ધશતકર્તૃ' નામથી ઓળખવામા આવે છે. તેમણે એ વિશેષણ પોતાને માટે પોતાની કૃતિઓમા વાપર્યું છે [૩] ૫.

---

૩ श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रशिष्यस्य प्रबन्धशतकर्तुर्महाकवेरामचन्द्रस्य भूयांस प्रबन्धा ।

—'નિર્ભયભીમવ્યાયોગ' પ્રસ્તાવના

श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रस्य शिष्येण प्रबन्धशतविधाननिष्णातबुद्धिना नाट्यलक्षणनिर्माणपातालगाढसाहित्याम्भोधिना विशीर्णकाव्यनिर्माणतन्द्रेण श्रीमता रामचन्द्रेण विरचित द्वितीय रूपकम् ।

—'કૌમુદીમિત્રાણંદ' પ્રસ્તાવના

લાલચંદ્ર ગાંધી માને છે કે તેમણે કુલ સો પ્રબન્ધો લખેલા હોવા જોઈએ કે જેમાંના ઘણાખરા આજે પ્રાપ્ત થતા નથી. બીજો મત એવો છે 'પ્રબન્ધશત' એ શબ્દ રામચન્દ્રે રચેલા પ્રબન્ધોની સંખ્યાનો વાચક નથી, પરન્તુ એ નામનો ગ્રન્થ જ એમણે રચ્યો હોવો જોઈએ. શ્રી જિનવિજયજીએ અલંકાર, કાવ્ય, નાટક, વગેરે વિષયના ગ્રન્થોની એક પ્રાચીન યાદી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે.[૪] અનુમાન થઈ શકે છે તેમ, એ યાદી કોઈના પુસ્તક સંગ્રહની હોવી જોઈએ. એમાં એક સ્થળે पं. रामचद्रकृतं प्रबन्धशतं द्वादशरुपकनाटकादिस्वरूपज्ञापकं (श्लोकसंख्या) ૫૦૦૦ આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. શ્રી. જિનવિજયજી માને છે કે હેમચન્દ્રે 'કાવ્યનુશાસન'માં જે બાર વસ્તુઓ રૂપક તરીકે જણાવી છે તે રૂપકના તથા નાટક આદિના સ્વરૂપ પર આમાં વિસ્તૃત રૂપમાં અને પ્રમાણ-રૂપમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું હશે. એમાં જણાવ્યા મુજબ, ગ્રન્થ ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો છે. એકલા રૂપકની જ ચર્ચા કરતો આટલો મોટો ગ્રન્થ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજો કોઈ નથી. ધનંજયે પોતાના 'દશરૂપક' ગ્રન્થમાં દશ રૂપકો ગણાવ્યાં છે; બાર રૂપકોની ચર્ચા કરતો રામચન્દ્રનો પ્રસ્તુત ગ્રન્થ જો મળી આવે તો આ વિષયમાં ઘણું નવું જાણવાનું મળે એ ચોક્કસ છે. 'પ્રબન્ધશત' શબ્દ ગ્રન્થોની સંખ્યાનો વાચક નથી, પરન્તુ વિશિષ્ટ ગ્રન્થનું નામ હોવું જોઈએ, એમ આ પ્રમાણ ઉપરથી લગભગ ચોક્કસપણે કહી શકાય. 'કૌમુદી-મિત્રાણંદ' અને 'નિર્ભયભીમવ્યાયોગ' કે જેની પ્રસ્તાવનામાં રામચન્દ્ર પોતે પ્રબન્ધશત લખ્યા હોવાનું જાહેર કરે છે તે લખાયાં તે વખતે રામચન્દ્રે સો પ્રબન્ધો પૂરા લખ્યા હશે એમ માનવું તે કરતાં એ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો હશે એમ માનવું વધારે સયુક્તિક છે.

રામચન્દ્ર વૈદર્ભી રીતિને ચાહે છે. 'નલવિલાસ'માંની

वैदर्भी यदि वद्धयौवनभरा प्रीत्या सरत्याऽपि किम्।

એ શ્લિષ્ટ ઉક્તિ વૈદર્ભી રીતિ પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ સૂચવે છે. એ રીતિ તેનાં સર્વ નાટકોમાં જણાય છે.

---

૪ 'પુરાતત્વ' [ત્રૈમાસિક] પુ. ૨, પૃ. ૪૨૧.

श्लेष प्रसाद समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोज कान्तिसमाधय ॥

એ વૈદર્ભી રીતિના ગુણો રામચન્દ્રની કૃતિઓમા ઠીક-ઠીક ખીલેલા માલૂમ પડે છે 'નલવિલાસ'મા નાટકના પ્રાણરૂપ વિવિધ રસો પરમ કોટીમા રચવાનો દાવો રામચદ્રે ગર્વપૂર્વક કર્યો છે, તે કઈ ખોટો નથી શ્રી રામનારાયણ પાઠક કહે છે તેમ, શાર્દૂલવિક્રીડિત વગેરે લાબા વૃત્તોની રચનામા અને અન્યત્ર પણ ભવભૂતિની અસર આ કવિ પર દેખાય છે, છતા સરલતા, પ્રસાદ અને માધુર્ય તેના ખાસ ગુણો તો છે જ[૫]

રામચદ્રે ધાર્મિક કરતા લૌકિક સાહિત્ય સધારે સર્જ્યુ છે તેણે પોતાના કેટલાક નાટકોનું વસ્તુ પણ લોકકથાઓમાથી લીધુ છે એ કાળમા રામચદ્રના નાટકો ભજવાતા હશે, અને વિષયની અને ભાષાની સરલતા, રચનાની પ્રવાહિતા અને પ્રશસાયોગ્ય રસનિષ્પત્તિને કારણે ઠીકઠીક લોકપ્રિય થયા હશે મૂળ કથાનકમાના ચમત્કારિક પ્રસગો લેખકે 'નલવિલાસમા' યુક્તિપુર સર જતા કર્યા છે એ બતાવે છે કે એ નાટક ભજવવા માટે લખાયુ હોવુ જોઈએ

રામચન્દ્ર સમગ્ર સાહિત્યશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા પોતે શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અને કાવ્યશાસ્ત્રના જાણનાર—'ત્રૈવિદ્યવેદી'—હોવા છતા કવિત્વ માટે સ્પૃહા ધરાવે છે એમ 'નાટ્યદર્પણ'ના આરભમા જ તેમણે જણાવ્યુ છે—

प्राणा कवित्व विद्याना लावण्यमिव योषिताम् ।
त्रैविद्यवेदिनोऽप्यस्मै ततो नित्य कृतस्पृहा ॥

'નાટ્યદર્પણ'મા પોતાના અગિયાર નાટકો સુદ્ધાત ચુમાળીસ નાટકોમાથી તેમણે ઉદાહરણો આપ્યા છે એ તેમનુ બહોળુ વાચન બતાવે છે નાટ્યશાસ્ત્ર અને પ્રમાણશાસ્ત્ર એ બન્નેના તેઓ સારા જ્ઞાતા હતા એ તો તેમના ગ્રન્થો જ બનાવી આપશે.

માત્ર હેમચન્દ્રના શિષ્યોમાં જ નહિ પરન્તુ તેમના સમકાલીનોમા રામચન્દ્રની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સૌથી વિશાળ અને વિવિધ છે ગૂજરાતમા

૫ 'જૈન સાહિત્ય સશોધક' ખડ ૩, અક ૨ મા 'નલવિલાસ નાટક' વિષે શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો લેખ

ऋते रामान्नान्यः किमुत परकोटौ घटयितुं।
रसान् नाट्यप्राणान् पटुरिति वितर्को मनसि मे ॥
—'નલવિલાસ': શ્લોક ૩;

साहित्योपनिषद्विदः स तु रसः रामस्य वाचां परः।
—'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર': શ્લોક ૩;

प्रबन्धा इक्षुवत् प्रायो हीयमानरसाः क्रमात्।
कृतिस्तु रामचन्द्रस्य सर्वाः स्वादुः पुरः पुरः।
—'કૌમુદીમિત્રાણંદ': શ્લોક ૪.

સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ એ કવિ રામચન્દ્રનું વિશિષ્ટ અને કદાચ અપ્રતિમ લક્ષણ છે. એમાંની ઉદ્દામ ભાવનાઓ આજે પણ જાણે કે અત્યંત આધુનિક લાગે છે. પોતાની રચનામાં પણ બને તેટલી સ્વતંત્રતા અને મૌલિકતા આણવાનો તેણે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે. સાહિત્યચોરી કરનારાઓ અને પારકા વિચારો ઉછીના લેનારાઓ સામે તેણે વખતોવખત ઊભરો ઠાલવ્યો છે.[૧૦] જીવનમાં પણ કવિ સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટવક્તા હશે એમ શ્રીપાલની 'સહસ્રલિંગસરોવરપ્રશસ્તિ'વાળા પ્રસંગ (જે વિષે આગળ લખવામાં આવશે) પરથી જણાઈ આવે છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમથી ઊભરાતી તેમની કેટલીક સૂક્તિઓના નમૂના જોઈએ—

स्वातन्त्र्य यदि जीवितावधि मुधा स्वर्भूर्भुवो वैभवम्।
—'નલવિલાસ': ૨–૨;

न स्वतन्त्रो व्यथां वेत्ति परतन्त्रस्य देहिनः।
—'નલવિલાસ': ૬–૭;

अजातगणनाः समाः परमतः स्वतन्त्रो भव।
—'નલવિલાસ': અંતભાગ;

प्राप्य स्वातन्त्र्यलक्ष्मीमनुभवतु मुदं शाश्वती भीमसेनः।
—'નિર્ભયભીમવ્યાયોગ': અંતભાગ.

---

૧૦ જુઓ 'નાટ્યદર્પણવિવૃત્તિ'ના અંતે, परोपनीतशब्दार्थाः० તથા अकवित्वं परस्तावत्० એ શ્લોકો. 'કૌમુદીમિત્રાણંદ'ની પ્રસ્તાવનામાં એમાંના જ પહેલા શ્લોકની પુનરુક્તિ તથા 'જિનસ્તોત્ર'માં विद्वानपि यथा हास्यः परकाव्यैः कविर्भवन्। ઈત્યાદિ.

'જિનસ્તવષોડશિકા' ના આરંભમાં અર્હતને स्वातन्त्र्यश्रीपवित्राय રામચન્દ્ર નમસ્કાર કરે છે અને 'જિનસ્તોત્ર'ના અંતમાં કહે છે કે—

स्वतन्त्रो देव भूयासं सारमेयोऽपि वर्त्मनि ।
मा स्म भूवं परायत्तस्त्रिलोकस्यापि नायकः ॥

'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર'ની પ્રસ્તાવનામાં રામચન્દ્ર ગર્ભિત રીતે પોતાના આનંદના સાધનો એક શ્લોકમાં વર્ણવે છે, તે ઉપરથી તેમના મુક્ત માનસનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકશે—

सूक्तयो रामचन्द्रस्य वसन्तः कलगीतयः ।
स्वातन्त्र्यमिष्टयोगश्च पञ्चैते हर्षवृष्टयः ॥

રામચન્દ્રનો નેત્રનાશ

રામચન્દ્રની જમણી આંખ ગયેલી હતી એમ પ્રબંધો ઉપરથી જણાય છે. પ્રબંધકારો એનાં ચમત્કારિક કારણો આપે છે. 'પ્રભાવકચરિત' લખે છે કે, હેમચન્દ્રાચાર્યે જ્યારે સિદ્ધરાજ સાથે રામચન્દ્રનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે તેમને જિનશાસનમાં 'એકદૃષ્ટિ' બનવાની સૂચના કરી હતી, આથી તેમની જમણી આંખ તત્કાળ નાશ પામી હતી.[11] 'પ્રબંધચિન્તામણિ'કાર જણાવે છે કે, શ્રીપાલ કવિએ રચેલી 'સહસ્રલિંગસરોવરપ્રશસ્તિ' પત્થર ઉપર કોતરવામાં આવી ત્યારે તેનું અવલોકન કરવા માટે સર્વે વિદ્વાનોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. 'જો સર્વ વિદ્વાનો પ્રશસ્તિકાવ્યને સંમતિ આપે તો તમારે એ પર કંઈ ટીકા કરવી નહીં,' એવી સૂચના સાથે હેમચન્દ્રે રામચન્દ્રને તે જોવા મોકલ્યા. પ્રશસ્તિમાં રાજાની મમતા હોવાથી તથા શ્રીપાલ કવિના મૈત્રી પ્રત્યેના સૌજન્યને કારણે સર્વ વિદ્વાનો કહેવા લાગ્યા કે સર્વ શ્લોકો બરાબર છે અને તેમાંયે कोशेनापि युतं दलैरुपचितं એ શ્લોક સુન્દર છે. સિદ્ધરાજે રામચન્દ્રને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે, 'એ જરા વિચાર કરવા જેવું છે,' અને कोशेनापि વાળા કાવ્યમાં વ્યાકરણ સંબંધી બે દોષો બતાવ્યા. આ વખતે સિદ્ધરાજની નજરે લાગવાથી (सिद्धराजस्य सञ्जातदृष्टिदोषेण) પાછા વળતાં ઉપાશ્રયમાં પેસતાં રામચન્દ્રની એક આંખ ફૂટી ગઈ.[12]

૧૧ 'પ્રભાવકચરિત' 'હેમાચાર્ય પ્રબન્ધ', શ્લોક ૧૩૭–૧૪૦
૧૨ 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (ફા. ગૂ. સભાની આવૃત્તિ) પૃ. ૧૦૧-૨-૩.

આ વાર્તાઓ સામાન્ય ઐતિહાસિક હકીકતોને ચમત્કારિક સ્વરૂપમાં મૂકવાના પ્રબન્ધકારોના શોખને આભારી હોય એમ જણાય છે. રામચન્દ્રની એક આંખ જન્મથી અથવા નાનપણમાં જ દૈવવશાત્ ગયેલી હશે એમ 'જયોતિરેકદ્વાત્રિંશિકા'ના અંતમાં તેમના જ એક શ્લોક ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે—

जगति पूर्वविधेर्विनियोगजं विधिनतान्ध्य-गलत्तनुताऽऽदिकम् ।
सकलमेव विलुम्पति यः क्षणादभिनवः शिवसृष्टिकरः सताम् ॥

બીજાં કેટલાંક સ્તોત્રોમાં પણ રામચન્દ્રે દૃષ્ટિદાન માટે પ્રાર્થના કરી છે. [૧૩]

રામચન્દ્રનું મરણ

રાજા કુમારપાળના મરણ પછી ગાદીએ આવનાર તેના ભત્રીજા અજયપાળે જૈનોનું દમન આરંભ્યું, અને પોતાના પુરોગામી રાજાઓએ બંધાવેલા અનેક જૈન પ્રસાદોને તોડી નખાવ્યા. અગાઉના દ્વેષને કારણે રામગન્દ્રનું પણ તેણે મરણ નીપજાવ્યું.

આ વિષે જૂદા જૂદા ગ્રન્થોમાં નજીવા ફેરફાર સાથે એકસરખી જ હકીકત મળે છે. રાજશેખરસૂરિ 'પ્રબન્ધકોશ'માં આ દ્વેષનું કારણ અને પરિણામ વર્ણવતાં લખે છે કે, રાજા કુમારપાળ અને હેમચન્દ્ર વૃદ્ધ થયા તે વખતે હેમચન્દ્રના શિષ્યમંડળમાં બે ભાગ પડી ગયા હતાઃ એક તરફ રામચન્દ્ર, ગુણચન્દ્ર, વગેરે શિષ્યો અને બીજી તરફ બાલચન્દ્ર. બાલચન્દ્રને અજયપાલ સાથે મિત્રતા હતી. એક વાર રાત્રે મંત્રી આભડ અને હેમચન્દ્ર વચ્ચે, કુમારપાળ પછી ગાદી કોને મળવી જોઈએ એ વિષે મંત્રણા ચાલતી હતી. હેમચન્દ્રે કહ્યું: 'ગાદી તો પ્રતાપમલ્લને મળવી જોઈએ. અજયપાલ તમારા સ્થાપેલા ધર્મનો નાશ કરશે.' આભડે કહ્યું: 'ગમે તેવો તોપણ પોતાનો હોય તે જ સારો.' બાલચન્દ્રે આ સાંભળ્યુ અને અજયપાળને કહ્યું. આથી અજયપાળને રામચન્દ્ર, વગેરે ઉપર દ્વેષ થયો. હેમચન્દ્રના અવસાન

---

૧૩ नेमे निधेहि निशितासिलताभिराम–चद्रावदातमहसं मयि देहि दृष्टिम् ।
—'નેમિસ્તવ': અંતભાગ;

शक्रस्तुताङ्घ्रिसरसीरुहदुःस्थसार्थे देव प्रसीद करुणां कुरु देहि दृष्टिम् ।
—'ષોડશિકા': અંતભાગ.

પછી બત્રીસ દિવસે અજયપાળના વિષપ્રયોગથી કુમારપાળનું અવસાન થયું હેમચન્દ્ર પ્રત્યેના વેરને કારણે અજયપાળે તપાવેલા લોઢાના આસન પર બેસાડી રામચન્દ્રનું મરણ નીપજાવ્યું[14] આવી જ હકીકત મેરુતુંગના 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'માં[15] જયસિંહસૂરિના 'કુમારપાલ ચરિત'માં અને જિનમંડનગણીના 'કુમારપાલપ્રબન્ધ'માં મળે છે

'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ'ના એક પ્રબન્ધમાં રામચન્દ્રના મરણ સંબંધી એવી હકીકત જણાવેલી છે કે, "હેમસૂરિના શિષ્યો રામચન્દ્ર અને બાલચન્દ્ર હતા, ગુરુએ સુશિષ્ય જાણીને રામચન્દ્રને વિશેષ વિદ્યા આપી, માન આપ્યું આથી રિસાઈને બાલચન્દ્ર ચાલી નીકળ્યો અજયપાલની સાથે તેને મિત્રતા થઈ પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ અજયપાલે રામચન્દ્રને કહ્યું 'હેમચન્દ્રસૂરિની સર્વ વિદ્યા મારા મિત્ર બાલચન્દ્રને આપ' રામચન્દ્રે કહ્યું 'ગુરુની વિદ્યા કુપાત્રને અપાતી નથી' રાજાએ કહ્યું, 'તો આસન [16] જીભ કરડીને તેના ઉપર (તપાવેલાં પતરાં ઉપર?) બેસતાં તેમણે દોધકપંચશતી (એટલે પાંચસો દુહા?) બનાવી "[17]

આ સર્વે ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસપણે કહી શકાય છે કે,

૧૪ 'પ્રબન્ધકોશ' (સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળાની આવૃત્તિ), પૃ. ૯૮.

૧૫ 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (ફા ગુ સભાની આવૃત્તિ, પૃ ૧૪૫) લખે છે કે ત્રાંબાના પતરા ઉપર બેસાડી રામચન્દ્રનું મરણ નીપજાવવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, પણ તેઓ નીચેનો દુહો બોલી જીભ કરડી મરણ પામ્યા હતા —

महीवीढह सचराचरह जिण सिरि दिन्हा पाय ।
तसु अत्थमणु दिणेसरह होउत होहि चिराय ॥

[આ સચરાચર પૃથ્વીના માથે જેમણે પગ મૂક્યો છે એવા દિનેશ્વર સૂર્યનો અસ્ત થાય છે થવાનું હોય તે લાંબે કાળે પણ થયા કરે છે]

'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ'ના એક પ્રબન્ધના (પૃ ૪૭) હેમચન્દ્રના અવસાન પછી શીઘ્રપદ્યનો શોક શમાવતા રામચન્દ્રના મુખમાં આ દુહો મૂકવામાં આવ્યો છે

૧૬. આ સ્થળે મૂળ પ્રતનાનો કેટલોક ભાગ ખવાઈ ગયેલો હોઈ વાક્ય તૂટે છે

૧૭ 'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ' (સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળા), પૃ ૪૯

હેમચન્દ્રના શિષ્યમંડળમાંથી બાલચન્દ્ર જુદા પડયા હતા એ ઐતિહાસિક સત્ય છે અને રામચન્દ્રના મૃત્યુમાં પણ તે કારણભૂત હશે.

અજયપાલના જૈનમંત્રી યશઃપાલ ('મોહરાજપરાજય'ના કર્તા) તથા આભડ વગેરે શેઠિયાઓએ રામચન્દ્રસૂરિનું આવી રીતે મૃત્યુ થતુ અટકાવવાના ઘણા પ્રયાસો કર્યા હતા, પણ તેમના એ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડયા હતા. [૧૮]

૨. ગુણચન્દ્ર

રામચન્દ્રના ગુરુભાઈ અને તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં અનેક પ્રકારે સહાય કરનાર ગુણચન્દ્ર વિષે લગભગ કંઈ જ જાણવામાં આવતું નથી. પ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી માત્ર અનુમાનો ખેંચવાનાં જ રહે છે. ગુણચન્દ્રનો એકે સ્વતંત્ર ગ્રન્થ અત્યારસુધીમાં જાણવામાં આવેલો નથી. રામચન્દ્રને 'નાટયદર્પણ' એ નાટયશાસ્ત્રનો અને 'દ્રવ્યાલંકાર' એ પ્રમાણશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખવામાં ગુણચન્દ્રે સહાય કરી હતી એ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ બન્ને ગ્રન્થો પરની વૃત્તિઓ પણ તેમણે સાથે જ લખેલી છે.

રામચંદ્ર અને ગુણચન્દ્રના સ્વભાવમાં અમુક તફાવત હતો, એમ આપણે સહજ અનુમાન કરી શકીએ છીએ. બન્ને પ્રખર વિદ્વાનો તો હતા જ, પરન્તુ રામચન્દ્રનાં અગિયાર નાટકો, તેમાંનું હળવું લોકભોગ્ય વસ્તુ, વારંવાર તેમાં જણાતા રમૂજી ટોળટપ્પા અને હાસ્યજનક પ્રસંગો, સામાજિક અને સાંસારિક ચિત્રો, મધુર વિશદ અને આનંદજનક સૂક્તિઓ, ઉદ્દામ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમઃ એ બધું બતાવે છે કે રામચન્દ્રની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી, એમનું માનસિક ઘડતર ગંભીરતાપરાયણ નહીં—બલ્કે ઉલ્લાસમય હતું. તદ્દન સામાન્ય વસ્તુઓમાં પણ ઊંડો રસ લઈ તેમાંનું સૌન્દર્ય પીછાણવાની ઉચ્ચ સાહિત્યકારોમાં સાધારણ એવી જે શક્તિ તે તેમના માનસમાં સભર ભરેલી હતી. બીજી બાજુ, ગુણચન્દ્ર વિષે એમ કહી શકાય કે તેઓ વિદ્વાન હતા, સર્જક અને સાહિત્યકાર નહોતા. રામચંદ્ર જ્યારે નાટકો, સુભાષિત-

૧૮. રામચન્દ્ર વિષેના આ લખાણમાં તેમના અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી જે અવતરણો વગેરે લેવાયાં છે તે પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ લખેલ 'નલવિલાસ'ના નાટકની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં ઉદ્ધૃત કરેલાં છે, એ હકીકતની અહીં સાભાર નોંધ લઉં છું.

[illegible]

જેસલમેર ભંડારમાંથી '[illegible]'ની તાડપત્રની પ્રત સં. ૧૨૦૨માં લખાયેલી, એટલે એ ગ્રન્થ તે પહેલાં લખાયેલો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. ૧૯

'શતાર્થકાવ્ય'ના કર્તા સોમપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૪૧માં પાટણમાં, હેમચન્દ્રે કુમારપાળને કરેલા ઉપદેશના વિષય પર 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' એ વિશાળ ગ્રન્થ પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યો હતો. હેમચન્દ્રના ત્રણ શિષ્યો ગુણચન્દ્ર, મહેન્દ્રમુનિ અને વર્ધમાનગણિએ તે ગ્રન્થ આખો સાંભળ્યો હતો, એવો ઉલ્લેખ તેની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે. ૨૦

૭. મહેન્દ્રસૂરિ

હેમચન્દ્રે સંસ્કૃત ભાષાને ચાર કોશની ભેટ ધરી છે: શબ્દોના પર્યાયો દર્શાવતો 'અભિધાનચિન્તામણિ', વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને વૈદકના શબ્દોને લગતો 'નિઘણ્ટુકોશ', દેશ્ય શબ્દોનો કોશ 'દેશીનામમાલા' અને એક જ શબ્દના નાનાવિધ અર્થો બતાવતો 'અનેકાર્થસંગ્રહ'. આ પૈકી પહેલા બે કોશ ઉપર આચાર્યે [illegible] શ્લોકની વિસ્તૃત ટીકાઓ લખેલી છે. [illegible] કે 'અભિધાનચિન્તામણિ'પરની ટીકા [illegible] હશે, કેમકે 'યોગશાસ્ત્ર' માંથી '[illegible]' [illegible] ઉલ્લેખો આપણને [illegible] 'અનેકાર્થસંગ્રહ' પર ટીકા લખવાની પણ હેમચન્દ્રની [illegible], પરન્તુ [illegible] શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ, ગુરુએ પોતાના [illegible] ઉપરથી એ ગ્રન્થ ઉપર 'અનેકાર્થકૈરવાકરકૌમુદી' નામે ટીકા પોતાના ગુરુના નામથી જ રચી છે. ૨૧ હેમચન્દ્રના અવસાન બાદ, ૧૨૩૦[illegible] [illegible] છે.

---

૧૯ [illegible]

૨૦ [illegible]

મહેન્દ્રસૂરિની આ સિવાય બીજી કોઈ કૃતિ જાણવામાં નથી.

૪. વર્ધમાનગણી

કુમારપાળે બંધાવેલા ' કુમારવિહાર 'ની પ્રશસ્તિરૂપ ' કુમારવિહાર-પ્રશસ્તિ ' કાવ્ય પર વ્યાખ્યા લખીને વર્ધમાનગણીએ એ કાવ્યના ૧૧૬ અર્થ કરી બતાવ્યા હતા. એ વ્યાખ્યાને અંતે તેમણે લખ્યું છે કે અગાઉ આ કાવ્યના છ અર્થ કરવામાં આવેલા છે, પરન્તુ મેં કુતુહલથી તેના ૧૧૬ અર્થ કર્યા છે. [૨૨] આ વસ્તુ વર્ધમાનગણીના અદ્ભુત પાંડિત્ય પર પ્રકાશ પાડે છે.

૫. દેવચન્દ્ર

હેમચન્દ્રના ગુરુનું નામ પણ દેવચન્દ્ર છે, તેથી ' જૈનગ્રન્થાવલિ'માં આ દેવચન્દ્રને હેમચંદ્રના ગુરુ લેખવામાં આવ્યા છે તે બરાબર નથી. હેમચન્દ્રના એક શિષ્યનું નામ પણ દેવચન્દ્ર હતું. તેમણે ' ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ ' નામનું નાટક લખેલું છે અને તેની હસ્તલિખિત પ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં છે. [૨૩] આ નાટકની રચનામાં એક શેષભટ્ટારકે સહાય કરી હતી, એમ તેના અંતમાં ઉલ્લેખ છે.

૨૧ જુઓ સંસ્કૃત હાથપ્રતોની શોધનો ડો. પિટર્સનનો અહેવાલ નં. ૧ સને ૧૮૮૨-૮૩, પૃ. ૨૩૩ ઉપર ઉતારેલી પ્રસ્તુત ગ્રન્થની પ્રશસ્તિ.

૨૨. છએક વર્ષ પર પાટણમાં પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ વ્યાખ્યાની અત્યંત સૂક્ષ્મ અક્ષરોએ લખાયેલી એક સુન્દર પ્રત મને બતાવી હતી. શ્રી. સારાભાઈ નવાબે 'જૈનઅનેકાર્થગ્રન્થસંગ્રહ'માં આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. (પાટણમાં હેમસારસ્વત સત્ર પ્રસંગે યોજાયેલા પ્રદર્શનમાં ઉપરોક્ત સૂક્ષ્માક્ષરી પ્રત મૂકવામાં આવી હતી, તે પ્રદર્શન જોનાર સજ્જનોના ધ્યાનમાં હશે.) તેમાં કર્તા જણાવે છે—

श्रीहेमचन्द्रसूरिशिष्येण वर्धमानगणिना कुमारविहारप्रशस्तौ काव्येऽमुष्मिन् पूर्वं षडर्थे कृतेऽपि कौतुकात् षोडशोत्तरं व्याख्यानं चक्रे।

૨૩. ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણને અંતે—

विद्याम्भोनिधिमन्थमन्दरगिरिः श्रीहेमचन्द्रो गुरुः
सान्निध्यैकरतिर्विशेषविधये श्रीशेषभट्टारकः ।
यस्य स्तः कविपुङ्गवस्य जयिनः श्रीदेवचन्द्रस्य सा
कीर्तिस्तस्य जगतत्रये विजयतात् साद्व (?) ललीलायिते ॥

' જેસલમેર ભંડારની સૂચિ ' (ગા. ઓ. સી.), પૃ. ૬૪

પરન્તુ આ ગેષભટ્ટારક કોણ તે જાણી શકાતુ નથી 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ'ની નાયિકા તરીકે ચન્દ્રલેખા વિદ્યાધરીને કલ્પવામા આવી છે, પરન્તુ કુમારપાળે સપાદલક્ષના રાજા અર્ણોરાજને હરાવ્યો તે પરત્વે કુમારપાળના વીરત્વને વર્ણવતુ આ પ્રશસાત્મક નાટક છે. વળી નાટક કુમારપાળની ખાસ આજ્ઞાથી લખાયુ હોય એ પણ સભવિત છે, કેમકે કુમારવિહારમા શ્રી અજિતનાથદેવના વસન્તોત્સવ પ્રસગે કુમારપાળની સભાના પરિતોષ અર્થે ભજવવાને તે રચાયુ છે, એમ સૂત્રધાર પ્રસ્તાવનામા કહે છે [૨૪] અર્ણોરાજ સાથેનો કુમારપાળનો વિગ્રહ અનેક વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો, પરન્તુ કુમારપાળનો સપૂર્ણ વિજય સ ૧૨૦૭મા અથવા તેથી થોડોક સમય અગાઉ એમ થઈ ગયો હોવો જોઈએ, કેમકે ચીતોડમા કુમારપાળના સ ૧૨૦૭ના શિલાલેખમા એમ જણાવેલુ કે છે કે શાકભરીના રાજાનો પરાજય કરીને તથા શાલીપુર નામના ગામમા પોતાના લશ્કરને રાખીને ચીતોડની શોભા જોવા માટે રાજા ત્યા આવ્યો હતો આ ઉપરથી એ નક્કી થઈ જાય છે કે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' સ ૧૨૦૭મા અગર તે પછી ટૂક સમયમા રચાયુ હશે

આ ઉપરાત, દેવચન્દ્રની 'માનમુદ્રાભજન' નામની એક બીજી એક રચના હતી એમ અન્ય સ્થળોએ મળતા ઉલ્લેખ પરથી સમજી શકાય છે, પરતુ એ કૃતિનો હાલમા પત્તો લાગતો નથી [૨૫]

૬ ઉદયચન્દ્ર

ઉદયચન્દ્રે લખેલો એક પણ ગ્રન્થ હજી સુધી બહાર આવેલો નથી પરન્તુ તેમના ઉપદેશથી એક કરતા વધુ ગ્રન્થો લખાયાની હકીકત મળે છે તેઓ એક સારા વિદ્વાન હતા 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'મા કુમારપાલપ્રબન્ધાન્તર્ગત ઉદયચન્દ્રપ્રબધમા જણાવેલુ છે કે, એક વાર કુમારપાળ સમક્ષ પ ઉદયચન્દ્ર ગુરુ હેમાચાર્યનુ 'યોગશાસ્ત્ર' વાચતા

૨૪ 'कुमारविहारे मूलनायकपार्श्वजिनवामपार्श्वावस्थितश्रीमदजितनाथदेवस्य वसन्तोत्सवे कुमारपालपरिषदेत परितोषायास्य प्रगयनम् ।'

—એજન.

૨૫ 'જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પૃ ૨

હતા. તેમાં પંદર કર્માદાનની વ્યાખ્યામાં दन्तकेशनखास्थित्वग्रोम्णां ग्रहणमाकरे શ્લોક આવ્યો, તેમાં હેમચાર્યના મૂળ પાઠને સુધારીને रोम्णां ને रोम्णो એ પ્રમાણે ઉદયચન્દ્રે વારંવાર વાંચ્યું. હેમચન્દ્રે એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં ઉદયચન્દ્રે પ્રાણીઓનાં અંગો, વાદિત્રો, વિગેરે માટે દ્વંદ્વસમાસમાં એકવચન સિદ્ધ છે એમ બતાવ્યું, એટલે હેમાચાર્યે, રાજાએ તેમજ બીજાઓએ તેમની પ્રશંસા કરી.[૨૬]

ઉદયચન્દ્રના ઉપદેશથી દેવેન્દ્રે 'સિદ્ધહેમબૃહદ્વૃત્તિ' ઉપર 'કતિચિદ્દુર્ગપદવ્યાખ્યા' નામની ટીકા[૨૭] તથા 'ઉપમિતિપ્રપંચાકથાસારોદ્ધાર'[૨૮] એ ગ્રન્થો લખ્યા હતા, તથા ચંદ્રગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભે 'હૈમન્યાસસાર'નો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.[૨૯]

---

૨૬. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (ફા. ગૂ. સભાની આવૃત્તિ), પૃ. ૧૪૭.

૨૭. આ ટીકાની સં. ૧૨૭૧મા લખાયેલી જેસલમેરના 'બૃહદ્જ્ઞાનકોશ'ની પ્રતિમાંથી ડૉ. બુલ્હરે હેમચન્દ્રાચાર્ય વિષેના પોતાના નિબંધમાં ઉતારેલું મંગલાચરણ—

॥ अर्हं ॥ प्रणम्य केवलालोकावलोकितजगत्त्रयम् ।
जिनेश श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासने ॥

शब्दविद्याविदां वन्द्योदयचन्द्रोपदेशत ।
न्यासतः कतिचिद्दुर्गपदव्याख्याभिधीयते ॥

જુઓ, 'લાઇફ ઑફ હેમચંદ્રાચાર્ય' (સીંધી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ. ૮૧.

૨૮. જુઓ 'પાટણ ભંડારનાં પુસ્તકોની વર્ણનાત્મક સૂચિ' (ગા. ઓ. સી.), ભાગ ૧, પૃ. ૫૧.

૨૯. भूपालमौलिमाणिक्यमालालालितशासनः ।
दर्शनषट्कनिस्तन्द्रो हेमचन्द्रमुनीश्वरः ॥

तेषामुदयचन्द्रोऽस्ति शिष्यः सख्यावतां वरः ।
यावज्जीवमभूद् यस्य व्याख्या ज्ञानामृतप्रपा ॥

तस्योपदेशात् देवेन्द्रसूरिशिष्यलवो व्यधात् ।
न्याससारसमुद्धारं मनीषी कनकप्रभः ॥

'હૈમબૃહદ્વૃત્તિ' પર વ્યાખ્યા લખનાર દેવેન્દ્રને ડૉ બુલ્હરે ઉદયચન્દ્રના શિષ્ય માન્યા છે ૩૦

૭ યશશ્ચન્દ્ર

યશશ્ચન્દ્રનો લખેલો કોઈ પણ ગ્રન્થ હજી સુધી મળેલો નથી ૩૧ પણ પ્રબન્ધોમા તેમના વિષેના ઉલ્લેખો અનેકવાર આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ ઘણો વખત હેમચન્દ્રસૂરિની સાથે રહેતા હતા 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'મા બે સ્થળે યશશ્ચન્દ્રગણી વિષેનો ઉલ્લેખ મળે છે એક સ્થળે જણાવેલુ છે કે, એકવાર દેવપૂજનના સમયે હેમચન્દ્ર કુમારપાળના મહેલમા પહોચ્યા ત્યારે યશશ્ચન્દ્ર તેમની સાથે હતા ૩૨ બીજે સ્થળે એમ જણાવેલુ છે કે આબડ મહેતાએ ભરૂચમા પોતાના પિતાના કલ્યાણઅર્થે શકુનિકાવિહાર બધાવ્યો હતો, તેની ઉપર ધજા ચડાવવાના ઉત્સવ પ્રસગે નૃત્ય કરતા મિથ્યાત્વીઓની દેવીના દોષમા આવી જવાને કારણે મહેતા આખર સ્થિતિએ પહોચી ગયા હતા, તેનુ નિવારણ કરવા માટે હેમચન્દ્ર તથા યશશ્ચન્દ્ર પાટણથી ભરૂચ આવ્યા હતા અને દોષનું નિવારણ કરી પાછા પાટણ ગયા હતા ૩૩ આ ઉપરાત પ્રભાચન્દ્રસૂરિના 'પ્રભાવકચરિત'મા ૩૪ તથા જિનમડનગણીકૃત 'કુમારપાલપ્રબધ'મા ૩૫ પણ યશશ્ચન્દ્રનો નામોલ્લેખ મળે છે

૮ બાલચન્દ્ર

બાલચન્દ્રના ગુરુદ્રોહ વિષે તથા તેના પરિણામરૂપે નીપજેલા

૩૦ 'લાઈફ ઑફ હેમચદ્ર' (સીધી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ ૮૧

૩૧ 'મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ'ના કર્તા શ્રાવક યશશ્ચન્દ્રને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ (જુઓ 'ગુજરાત ઍન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર' પૃ ૪૭) તથા શ્રી રામલાલ મોદીએ (જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ', જાન્યુઆરી ૧૯૩૦મા લેખ 'પાટણના ગ્રન્થકારો') હેમચન્દ્રનો શિષ્ય માન્યો છે તે વાસ્તવિક નથી

૩૨ 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ (ફા ગ સભાની આવૃત્તિ), પૃ ૧૩૩

૩૩ એજન, પૃ ૧૪૩-૧૪૪

૩૪ 'પ્રભાવકચરિત' 'હેમાચાર્યપ્રબન્ધ', શ્લોક ૭૩૭

૩૫ 'કુમારપાલપ્રબન્ધ', પૃ ૧૮૮

રામચન્દ્રના અકાળ મૃત્યુ વિષે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. આ વિષયમાં વધુ લખતાં 'પ્રબંધકોશ'કાર જણાવે છે કે, રામચન્દ્રના અવસાન પછી, 'આ તો પોતાના ગોત્રની જ હત્યા કરાવનાર છે' એમ કહીને બ્રાહ્મણોએ બાલચન્દ્રને રાજા અજયપાલના મનથી ઉતારી નાખ્યા હતા. આથી લજ્જા પામી બાલચન્દ્ર માળવા તરફ ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાં જ તેમનું અવસાન થયું હતું.[૩૬]

'સ્નાતસ્યા' નામની પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ બાલચન્દ્રે રચી હોવાનું કહેવાય છે.

૩૬. 'પ્રબન્ધકોશ' (સીંધી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ. ૯૮

રાજર્ષિ કુમારપાલ

લેખક શ્રી જિનવિજય મુનિ

કુમારપાલરાજાનું જીવન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક અનેરું સ્થાન ભોગવે છે. કેવળ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જ નહીં આખાયે ભારતના ઇતિહાસમાં પણ તેનું વિશિષ્ટત્વ ખાસ જુદું તરી આવે છે. તેનું જીવન એક સાધારણ રાજજીવન જેવું સામાન્ય ન હતું, તેનામાં અનેક અસાધારણતાઓ હતી. મનુષ્યજીવનની ઉચ્ચનીચ એવી બધી દશાઓ તેના જીવનસાથે સંકળાઈ હતી. સુખ અને દુઃખની અનેકવિધ અનુભૂતિઓનો તેના આત્માને સાક્ષાત્કાર થયો હતો. તેનું જીવન એક મહાકાવ્ય જેવું હતું જેમાં શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાન્ત એમ નવે રસોનો પરિપાક થયો હતો. માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ એ ત્રણે ગુણો તેની જીવન કવિતામાં ઓતપ્રોત થયા હતા. સુકુલજન્મ, દૈવકોપ, કુટુંબવિયોગ, દેશત્યાગ, સંકટસહન, સાહાય્ય-અસાહાય્ય, ક્ષુધા-તૃષા-પીડન, ભિક્ષાયાચન, હર્ષ-શોક-પ્રસંગ, અરણ્યાદિ-પરિભ્રમણ, કવિતાપત્તિ, રાજ્યપ્રાપ્તિ, યુદ્ધ-પ્રવૃત્તિ, શત્રુસંહાર, વિજયયાત્રા, નીતિ-પ્રવર્તન, ધર્મપાલન, અભ્યુદયારોહણ અને અંતે અનિચ્છાભાવે મરણ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ એક મહાખ્યાયિકાના વિવિધ વર્ણન માટે આવશ્યક એવી સર્વ રસોત્પાદક સામગ્રી, તેની જીવનાખ્યાયિકામાં અંતર્ગ્રથિત થઈ હતી. કાવ્યમીમાંસકોએ ઉત્તમકાવ્યની સૃષ્ટિ માટે કાવ્યશાસ્ત્રમાં જે એક ધીરોદાત્ત નાયકની રમ્ય વર્ણના કરેલી છે તેનો તે યથાર્થ આદર્શ હતો. મનુષ્યજીવનમાં અનુભવાતી અપકર્ષ અને ઉત્કર્ષની ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિઓનું તેના એ એક જ જીવનમાં વિચિત્ર સમ્મેલન થયું હતું. તેના એવા એ અસાધારણ જીવનનો પૂર્ણ ઇતિહાસ આપણને ઉપલબ્ધ નથી જે

કાંઈ ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તે અપૂર્ણ, અસ્તવ્યસ્ત અને થોડીઘણી અતિશયોક્તિવાળી છે. છતાં એ સામગ્રીમાંથી, ગુજરાતના બીજા કોઈ પણ રાજા કરતાં વધારે વિસ્તૃત અને વધારે પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ તેના જીવનમાટે ઉપલબ્ધ કરી શકાય છે. ગુજરાત બહારના પણ બીજા કોઈ તેવા પુરાતન ભારતીય રાજાનો તેટલો વિસ્તૃત જીવન-ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થવો શક્ય નથી. એ સામગ્રી ઉપરથી તેના કુલ, વંશ, જન્મ, બાલ્યાવસ્થા, યૌવનાવસ્થા, દેશાટન, સંકટસહન, રાજ્ય-પ્રાપ્તિ, રાજકારભાર, ધાર્માચરણ, વગેરે વગેરે અનેક બાબતોની યથાર્થ માહિતી આપણને મળે છે. તેના રાજ્યના પ્રધાન પુરુષો, નામાંકિત પ્રજાજનો, ધર્મગુરુઓ અને વિદ્વાનો આદિ બીજી અનેક વ્યક્તિઓનો પણ ઘણો ઘણો પરિચય એ સામગ્રીદ્વારા આપણે મેળવી શકીએ છીએ. તેણે કરેલા લોકોપયોગી અને ધર્મોપયોગી કાર્યોની ઠીક જેવી રૂપરેખા પણ આપણે એમાં જોઈ શકીએ છીએ. હું અહીંઆં એ રૂપરેખાનું કેટલુંક વિશિષ્ટદર્શન આપને આજે કરાવા માગું છું.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કુમારપાલના રાજજીવનનું જે રેખાચિત્ર હું અહીં આલેખવા ઇચ્છું છું તેની સામગ્રી પ્રમાણભૂત અને સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર છે. એ સામગ્રી મૂકી જનારા, પ્રાયઃ કુમારપાલના, વધતા યા ઓછા, પણ ખાસ પરિચયમાં આવેલા પુરુષો છે. એમાં જે મુખ્ય સૂત્રધાર છે તે તો ખુદ કુમારપાલના પરમ ગુરુ અને ગુજરાતના સમગ્ર વિદ્વાનોના મુકુટમણિ આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ વિષે, હવે ઘણું ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે તેથી તેનું પુનરાવર્તન કે પિષ્ટપેષણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય' કાવ્યના છેલ્લા પાંચ સર્ગોમાં અને પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય'ના ૮ સર્ગોમાં એ આચાર્યે કુમાર-પાલનું કાવ્યમય જીવનચિત્રણ કર્યું છે. હેમચંદ્રનું એ ચિત્રણ કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકથી જ શરૂ થાય છે. એમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું સૂચન તો નહીં જેવું જ છે, પણ એના રાજજીવનનું રેખાંકન કરવા માટેની સાધનસામગ્રી સારા પ્રમાણમાં સમાએલી છે. હેમાચાર્ય કેવળ કવિ-કલ્પનાનાં આકાશી ચિત્રો નથી આલેખતા. જે દ્વયાશ્રયપદ્ધતિનું એ કાવ્ય છે તેમાં એવાં કલ્પનાચિત્રો દોરવા માટેની મૂળભૂત એવી શબ્દ સામગ્રી જ નથી. એ કાવ્યમાં અર્થાનુસારી શબ્દરચના નથી પરંતુ શબ્દાનુસારી અર્થરચના છે. જે જાતના શબ્દપ્રયોગો વ્યાકરણના ક્રમમાં

ચાલ્યા આવ્યા તે જાતના શબ્દોમાં સંઘ એમ તેવો અર્થ તેમણે કુમારપાલના રાજજીવનના ઇતિહાસમાંથી પોતાના વર્ણન માટે તારવી લીધો અને તેને શ્લોકબદ્ધ કરી દીધો એટલા જ અંશમાં એ કાવ્યનું ખાસ કવિત્વ છે બાકી એનામાં કવિતાની સરસતાની દૃષ્ટિએ કહેવાય તેવી વિશિષ્ટ વિભૂતિ નથી પણ આપણને તો આપણા પ્રસ્તુત વિષયની દૃષ્ટિએ કાવ્યવિભૂતિ કરતા આ રૂક્ષ શબ્દરચના જ વધારે ઉપયોગી છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલું કુમારપાલ વિષેનું બીજું વર્ણન 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર'માંના છેલ્લા મહાવીરચરિત્રમાં છે એ ચરિત્રની રચના હેમાચાર્યે કુમારપાલની પ્રાર્થનાથી જ કરી હતી અને તે તેમના જીવનની છેલ્લી કૃતિ છે

કુમારપાલે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી, તેના આચરણરૂપ શું શું કર્યું તેનું સંક્ષ જ દૂંક પણ સારભૂત વર્ણન એ ગ્રંથમાં ગુંફિત કરવામાં આવ્યું છે

હેમચંદ્રાચાર્ય પછીની બીજી કૃતિ તે ' મોહરાજપરાજય ' નામના નાટકરૂપે છે એ નાટક, કુમારપાલના ઉત્તરાધિકારી અજયપાલ યા અજયદેવના જ એક રાજ્યાધિકારી મોઢવંશીય મંત્રી યશપાલનું બનાવેલું છે કુમારપાલના મૃત્યુ પછી માત્ર બે ત્રણ વર્ષની અંદર જ એ નાટક રચવામાં આવ્યું, અને ગુજરાત અને મારવાડની સરહદ ઉપર આવેલા થારાપદ — હાલના થરાદ—નગરના 'કુમારવિહાર' નામના જૈનમંદિરમાં મહાવીરસ્વામીની યાત્રામહોત્સવના પ્રસંગે ભજવવામાં આવ્યું કુમારપાલે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી, પોતાના રાજ્યમાંથી જીવહિંસા, શિકાર, જુગાર અને મદ્યપાન આદિ જે દુર્વ્યસનોનો રાજાજ્ઞાપૂર્વક નિષેધ કરાવ્યો હતો તે વસ્તુને રૂપક આપી આ નાટકની રચના કરવામાં આવી છે એ નાટકની સંકલના હૃદયંગમ અને કલ્પના મનોહર છે એમાં સ્પષ્ટ એવો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ કશો ય નથી પણ ગર્ભિતરૂપે એવા ઉલ્લેખો માટેનું કેટલું ય વિશિષ્ટ સૂચન છે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે, અને તે નક્ત પ્રમાણભૂત ગણી શકાય છે

ત્રીજી કૃતિ તે સોમપ્રભાચાર્યકૃત ' કુમારપાલપ્રતિબોધ ' નામે છે કુમારપાલના મૃત્યુ પછી ૧૧ વર્ષે, પાટણમાં જ, કુમારપાલના રાજકવિ તરીકે ઓળખાતા મહાકવિ સિદ્ધપાલના ધર્મસ્થાનમાં એ

ગ્રંથની રચના પૂરી થઈ હતી. ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના જ મહેન્દ્ર, વર્ધમાન અને ગુણચંદ્ર નામના એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ શિષ્યોએ એ ગ્રન્થને આદ્યંત સાંભળ્યો હતો. આ ગ્રંથ છે તો બહુ મોટો—કોઈ ૧૨ હજાર જેટલા શ્લોકનો — પણ એમાં ઐતિહાસિક વિગત માંડ માંડ ૨૦૦–૨૫૦ શ્લોક જેટલી મળી આવે છે. એ ગ્રંથકારનો ઉદ્દેશ, કુમારપાલનો જીવન-ઈતિહાસ લખવાનો ન હતો, પણ જે જાતની ધર્મકથાઓના બોધ દ્વારા હેમાચાર્યે કુમારપાલને જૈનધર્માભિમુખ બનાવ્યો હતો, તેને અનુલક્ષીને તે જાતની કથાઓનો એક સંગ્રહગ્રંથ બનાવવાનો તેનો પ્રયત્ન હતો અને એ વાતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ ગ્રંથકાર, ગ્રંથની શરૂઆતમાં કરી પણ દે છે. તે કહે છે કે "આ જમાનામાં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલ રાજા બંને અસંભવ – ચરિત્રવાળા પુરુષો થયા છે. એમણે જૈનધર્મની આવી મહાન પ્રભાવના કરીને કલિયુગમાં સત્યયુગનો અવતાર કર્યો છે, જો કે આ બંને પુરુષોનું જીવનચરિત્ર ઘણી ઘણી રીતે મનોહર છે પણ હું તો માત્ર અહીં જૈનધર્મના પ્રતિબોધના સંબંધે જ કાંઈક કહેવા ચાહું છું." આ રીતે એ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ જુદી જાતનો હોવાથી એમાં આપણે ઐતિહાસિક વિગતોની વિશેષ આશા ન રાખી શકીએ; છતાં પ્રસંગવશ એમાં પણ કેટલીક એવી મહત્ત્વની વિગતો મળી આવે છે જે કુમારપાલનું રેખાચિત્ર દોરવામાં કેટલેક અંશે સહાયભૂત થઈ પડે છે.

આ ત્રણે સમકાલીન – અથવા છેવટે જેમણે કુમારપાલના રાજકારભારને નજરે તો ચોક્કસ જોયો હતો, – એવા પુરુષોનાં લખાણોનો જ મુખ્ય આધાર મેં આજના આ નિબંધમાં લીધો છે. અને ક્વચિત્ જ્યાં પાછળના લખાણોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે મૂળ હકીકતને સાધાર બતાવવા પૂરતો જ છે.

કુમારપાલના ધાર્મિક જીવન વિષે આપણા દેશના લોકોમાં, — ઈતિહાસના અભ્યાસી ગણાતા વિદ્વાનોમાં ય — એક જાતની અજ્ઞાનતા કે ગેરસમજુતી રહેલી જોવાય છે. કુમારપાલે હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશને અનુસરી જૈનધર્મનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કર્યો હતો અને પોતે પરમાર્હત બન્યો હતો એ સત્યવસ્તુ કેટલાક સંકીર્ણ માનસવાળા અજૈન વિદ્વાનોને રુચિકર લાગતી નથી અને તેથી તેઓ એ વસ્તુનો અસ્વીકાર કરવા-કરાવવા ભ્રમપૂર્ણ લેખો વગેરે લખતા જોવામાં આવે છે. પરંતુ

કુમારપાલના જૈનત્વ વિષેની વાત એટલી જ સાચી છે જેટલી તેના અસ્તિત્વ વિષેની હોઈ શકે છે એ વિષેની માહિતી આપનારી સામગ્રી એટલી બધી સ્વયંપ્રતિષ્ઠિત છે કે જેની સાબિતી પુરવાર કરવા માટે બીજી કશી સાબિતીની જરૂર રહેતી નથી યુરોપિઅન સ્કોલરોએ એ વાત ક્યારનીય સિદ્ધ કરી મૂકી છે પણ આપણા લોકોની ધાર્મિક સંકીર્ણતા ઘણી વખતે આપણને સત્યદર્શન થવા દેતી નથી અને તેથી આપણે અનેક રોગોના ભોગ થઈએ છીએ કુમારપાલ જૈન હોય તો શું અને શૈવ હોય તો શું — મારા મને તેમાં કશું વિશેષત્વ નથી મારા મને મહત્ત્વ છે તેના વ્યક્તિત્વનું સિદ્ધરાજ જૈન બન્યો ન હતો પણ ચુસ્ત શૈવ જ રહ્યો તેથી સિદ્ધરાજનું મહત્ત્વ જો હું ન સમજી શકું તો મારામાં સારાસારની વિવેકબુદ્ધિનું દેવાળું જ નીકળેલું હું માનું અમુક વ્યક્તિ અમુક ધર્માનુયાયી હતી એટલામાત્રથી જ તેના વ્યક્તિત્વને સમજવાની અને અપનાવવાની જો આપણે બેદરકારી બતાવીએ તો તેથી આપણે આપણી જાતિનું — રાષ્ટ્રીયતાનું જ અહિત કરીએ છીએ શૈવ હો કે વૈષ્ણવ હો, બૌદ્ધ હો કે જૈન હો — ધર્મથી ગમે તે હો — જેણે જેણે આપણી પ્રજાની ઉન્નતિ અને સંસ્કૃતિમાં જે જે કાંઈ વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે તે બધા જ આપણા ઉત્કર્ષક અને સંસ્કારક પુરુષો હતા એ પુરુષો આપણી પ્રજાની સંયુક્ત અચળ સંપત્તિ છે એમના ગુણોનું જો યથાર્થ ગૌરવ આપણે ન કરીએ તો આપણે એક પ્રજાતરીકે નાલાયક ઠરીએ શૈવ, બૌદ્ધ, જૈન એ બધા મતો એક જ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનરૂપ મહાવૃક્ષની જુદી જુદી દાર્શનિક શાખાઓ જેવા છે વૃક્ષની વિભૂતિ એની શાખાઓને લઈને છે જ્યાં સુધી વૃક્ષ સજીવ છે ત્યાં સુધી તેમાં શાખા-પ્રશાખાઓ નીકળે જ જવાની શાખા-પ્રશાખાઓ નીકળતી બંધ થઈ એટલે વૃક્ષના જીવનનો અંત આવ્યો ધર્માનુયાયીઓ અને મુમુક્ષુઓ બધા પક્ષી જેવા છે શાન્તિ અને વિશ્રાંતિની ખાતર એ બધા એવા મહાવૃક્ષનો આશ્રય લે છે જેને જે શાખા ઠીક અને અનુકૂળ આવે તે પક્ષી તે શાખાનો આશ્રય લે છે અને આરામ મળવે છે જેમ કોઈ એક પક્ષીને અમુક શાખા અનુકૂળ ન આવે તો, તે તે શાખાને છોડીને બીજી શાખાનો આશ્રય ખોળે છે, તેમ વિચારશીલ મનુષ્યને પણ જો કોઈ એક ધર્મવિચાર અનુકૂળ ન આવે તો તે ધર્માંતર કરે છે અને પોતાની મનસમાધિ મેળવે છે કુમારપાલે જે ધર્માન્તરનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે આવી જ

મનઃસમાધિ મેળવવા માટે. સાત્ત્વિકભાવે કરેલો ધર્માંતર એ દોષરૂપ નથી પણ ગુણરૂપ છે. એવા ધર્માંતરથી નવીન બળ અને ઉત્સાહનો સંચાર થાય છે. પ્રજાની માનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિ થાય છે. જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરીને કુમારપાલે પોતાની પ્રજાનું જે અનન્ય કલ્યાણ કર્યું તે, તે બીજી રીતે ન કરી શક્યો હોત. તેના ધર્માંતરે પ્રજાનો પરસ્પરનો ધાર્મિક વિદ્વેષ ઓછો કર્યો અને સામાજિક ઉત્કર્ષ વધાર્યો. અને ખરીરીતે તો એ જમાનામાં, ધર્માંતર વિષેની જે સંકીર્ણ વિચારશ્રેણી આજે દેખાય છે તેવી હતી જ નહિ. સામાજિક દૃષ્ટિએ ધર્માંતર કશું વિશેષત્વ નહોતું ધરાવતું. જૈન અને શૈવ બંને ધર્મો ગુજરાતના અનેક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોમાં સરખીરીતે પળાતા હતા. કોઈ ઘરમાં પિતા શૈવ હતો તો પુત્ર જૈન હતો અને કોઈ ઘરમાં સાસુ જૈન હતી તો વહુ શૈવ હતી. કોઈ ગૃહસ્થનું પિતૃકુળ જૈન હતું તો માતૃકુળ શૈવ હતું અને કોઈનું માતૃકુળ જૈન હતું તો પિતૃકુળ શૈવ હતું, એમ ગુજરાતનો આખો ય વૈશ્ય વર્ગ પરસ્પર બંને ધર્માનુયાયી હતો. તેથી આવું ધર્માંતર ગુજરાતના સભ્ય સમાજમાં બહુ જ સામાન્ય હતું. રાજકારભારમાં પણ બંને ધર્માનુયાયીઓનો સરખો દરજ્જો અને સરખો ફાળો હતો. કોઈ વખતે જૈન મહામાત્યના હાથમાં રાજ્યનાં સર્વ સૂત્રો આવતાં કોઈ વખતે શૈવ મહામાત્યના હાથમાં. પણ એથી કોઈ પણ પ્રકારની રાજનીતિમાં ફેરફાર નહોતો થતો. શૈવોની અને જૈનોની કોઈ જુદી જાતની સમાજરચના ન હતી. સામાજિક વિધિવિધાનો નિયમપ્રમાણે બધા બ્રાહ્મણો દ્વારા જ થતા. શૈવ કુટુંબોની કે જૈન કુટુંબોની કુલદેવતાઓ એક જ હતી અને તે કુલદેવતાઓનાં પૂજનઅર્ચન બંને કુટુંબોવાળા કુળપરંપરાના નિયમપ્રમાણે સાથે સાથે અને એક જ રીતે કરતા. આમ બંને ધર્મો વચ્ચે સામાજિક દૃષ્ટિએ તો સર્વથા અભેદ જ હતો. માત્ર ધર્મભાવના અને ઉપાસ્યદેવની દૃષ્ટિએ પરસ્પર થોડોક ભેદ હતો. શૈવો પોતાના ઇષ્ટદેવ શિવની ઉપાસના અને પૂજાસેવા કરતા; જૈનો પોતાના ઇષ્ટદેવ જિનની પૂજાઅર્ચા કરતા. શિવપૂજકોના કેટલાક વર્ગમાં મદ્યમાંસનુ સેવન ત્યાજ્ય નહોતું ગણાતું ત્યારે જૈનોમાં એ વસ્તુ સર્વથા ત્યાજ્ય મનાતી. કોઈ પણ શૈવ જો જૈન થાય તો તેનો મુખ્ય અર્થ જ એ મનાતો કે તેણે મદ્ય અને માંસનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો. અને તેમ કરી તેણે જીવહિંસા ન કરવાનો મુખ્ય જૈન નિયમ લીધો. મુખ્ય રીતે ગુજરાતના શૈવ અને

જૈન એ બંને પ્રજાધર્મ હતા અલબત, રાજધર્મ સામાન્યરીતે શૈવ જ ગણાતો ગુજરાતના રાજાઓના ઉપાસ્યદેવ શિવ હતા રાજપુરોહિત શિવધર્મી નાગર બ્રાહ્મણ હતા અને રાજગુરુ શિવોપાસક તાપસ હતા પરંતુ અણહિલપુરના સંસ્થાપક વનરાજ ચાવડાથી લઈ કર્ણવાઘેલા સુધીના ગુજરાતના હિંદુરાજત્વકાળમાં, જૈનધર્માનુયાયીઓનો સામાજિક દરજ્જો સૌથી ઊંચા પ્રકારનો હતો અને જૈનો પ્રજાવર્ગના પ્રતિષ્ઠિત અગ્રણી હતા તથા રાજકારભારમાં પણ તેમનો હિસ્સો સૌથી અધિક હતો તેથી રાજાઓ શૈવ હોઈને પણ જૈનધર્મ તરફ પણ તેટલી જ આદરની દૃષ્ટિ રાખતા જૈન વિદ્વાન આચાર્યો રાજાઓ પાસે સતત આવતા જતા અને રાજાઓ પણ તેમને પોતાના ગુરુઓના જેટલો જ આદર આપતા કેટલીક વખતે તો રાજકુટુંબોમાંથી પણ કોઈ કોઈ વ્યક્તિ જૈનધર્મની સંન્યસ્ત દીક્ષા ધારણ કરતી અનેક રાજપુત્રો જૈન આચાર્યોપાસે વિદ્યાગ્રહણ કરતા એમ રાજાઓ જૈનો સાથે પ્રાય સર્વ પ્રકારના નિકટ સંબંધમાં રહેતા હતા તેથી તેમના મનમાં ધર્મસંબંધી તેવો કશો વિશેષ ભેદભાવ નહોતો રહેતો શૈવધર્મના આદર્શ પ્રતિનિધિ સમો સિદ્ધરાજ પણ જૈન સંબંધોથી તેટલો જ સંકળાએલો હતો સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય સાથે તેણે રાયવિહાર નામનું આદિનાથનું જૈન મંદિર પણ બંધાવ્યું હતું ગિરનારપર્વત ઉપર નેમિનાથનું જે મુખ્ય જૈન મંદિર આજે વિદ્યમાન છે તે પણ સિદ્ધરાજની ઉદારતાનું કાર્ય છે સોમનાથની યાત્રા સાથે ગિરનાર અને શત્રુંજયના જૈન તીર્થોની યાત્રા પણ સિદ્ધરાજે તેવા જ ભાવથી કરી હતી અને શત્રુંજય તીર્થના નિર્વાહ માટે ૧૨ ગામોનું વર્ષાસન બાંધી આપવા તેણે પોતાના મહામાત્ય અશ્વાકને આજ્ઞા કરી હતી આથી સમજી શકાય છે કે સિદ્ધરાજ કાંઈ જૈન ધર્મ સાથે ઓછી મમતા નહોતો ધરાવતો તેનામાં અને કુમારપાલમાં જે તફાવત હતો તે એ કે સિદ્ધરાજ પોતાના મનમાં શૈવ ધર્મને મુખ્ય માનતો હતો અને જૈન ધર્મને ગૌણ માનતો હતો ત્યારે કુમારપાલ પોતાના પાછલા જીવનમાં જૈનધર્મને મુખ્ય માનતો થયો હતો સિદ્ધરાજના ઇષ્ટદેવ આખર સુધી શિવ જ હતા ત્યારે કુમારપાલના ઇષ્ટદેવ અંતિમ જીવનમાં જિન થયા હતા તેણે દેવ તરીકે જિનને અને ગુરુ તરીકે આચાર્ય હેમચંદ્રને પોતાના કલ્યાણકારક આપ્તપુરુષ માન્ય હતા, અને અહિંસાપ્રબોધક ધર્મને તેણે પોતાના મોક્ષદાયક ધર્મ તરીકે શ્રદ્ધાપૂર્વક

સ્વીકાર્યો હતો; અને એ રીતે તે પોતે જૈન ધર્મનો એક આદર્શ પ્રતિનિધિ બન્યો હતો. આટલું પૂર્વભૂમિકા તરીકે કહી હવે હું કુમારપાલના રાજજીવનનું કેટલુંક રેખાચિત્ર આપની આગળ રજૂ કરવા ઇચ્છું છું.

કુમારપાલનું રાજજીવન, ઘણીક રીતે, મૌર્યસમ્રાટ અશોકના રાજજીવન સાથે મળતું આવે છે. રાજગાદી ઉપર આવ્યા પછી જેમ અશોકને અનિચ્છાયે શત્રુ રાજાઓ સાથે લડવાની ફરજ પડી હતી તેમ કુમારપાલને પણ અનિચ્છાયે જ પ્રતિપક્ષી રાજાઓ સાથે લડવાની ફરજ પડી હતી. અશોકના રાજગાદી પર બેઠાં પછી પણ ત્રણેક વર્ષ સુધી તેનું રાજ્ય થાળે નહોતું પડયું, તેમ કુમારપાલનું રાજ્ય પણ ત્રણેક વર્ષ સુધી થાળે નહોતું પડયું. અશોકને જેમ રાજસિંહાસન ઉપર આવ્યાં પછી સાત–આઠ વર્ષ સુધી શત્રુઓને વિજિત કરવામાં વ્યગ્ર રહેવું પડયું તેમ કુમારપાલને પણ એટલો સમય શત્રુઓ સાથે બાથ ભીડવામાં લાગ્યા રહેવું પડયું હતું. આમ આઠ–દશ વર્ષસુધી વિગ્રહો ચલાવી શત્રુઓને પરાજિત કર્યા પછી, જીવનના શેષભાગમાં, જેમ અશોકે પોતાની પ્રજાની નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિ થાય તે માટે અનેક રાજાજ્ઞાઓ જાહેર કરી આખાયે રાજ્યમાં શાન્તિ અને આબાદી ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેમ કુમારપાલે પણ તેવો જ પ્રયત્ન આદર્યો હતો. અશોક જેમ પૂર્વાવસ્થામાં શૈવ હતો અને પછી બૌદ્ધ થયો તેમ કુમારપાલ પણ પ્રથમ શૈવ હતો અને પછી જૈન થયો. જેમ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરી તે ધર્મના પ્રસાર અર્થે પોતાનું સર્વ સાત્ત્વિક સામર્થ્ય ખર્ચ કર્યું તેમ કુમારપાલે પણ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી તેના પ્રચાર અર્થે પોતાની સાત્ત્વિક શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો. અશોકે જેમ બૌદ્ધધર્મપ્રતિપાદિત શિક્ષાપદ આદિ ઉચ્ચ પ્રકારના ધાર્મિક નિયમોનો ભાવુક થઈ સ્વીકાર કર્યો અને તેમ કરી તે પરમ સુગતોપાસક બન્યો, તેમ કુમારપાલે પણ જૈનધર્મમાં ઉપદેશેલા ગૃહસ્થજીવનને આદર્શ બનાવવા માટે આવશ્યક એવા અણુવ્રતાદિ નિયમોનો શ્રદ્ધાળુ થઈ સ્વીકાર કર્યો અને તેથી તે જૈનોમાં પરમાર્હત બન્યો. અશોકે જેમ પ્રજામાંથી દુર્વ્યસનો દૂર થાય તે માટે અનેક ધર્માજ્ઞાઓ જાહેર કરી તેવી જ રીતે કુમારપાલે પણ પોતાના રાજ્યમાંથી દુર્વ્યસનોના નિવારણ માટે અનેક રાજાજ્ઞાઓ જાહેર કરી. અશોકે જેમ બૌદ્ધ ધર્મની પૂજા માટે અનેક સ્તૂપો ઊભા કરાવ્યા તેવી જ રીતે કુમારપાલે

પણ જૈનધર્મની પૂજા ખાતર અનેક જૈન વિહારો બંધાવ્યા અને એ બધા ઉપરાંત કુમારપાલે જે એક વિશિષ્ટ પ્રજાહિતકર આદેશ જાહેર કર્યો હતો—કે જે કદાચિત્ અશોકે પણ નહી કર્યો હોય — તે એ કે પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી રાજનીતિ પ્રમાણે નાવારસ મરી જનાર પુરુષની સઘળી સંપત્તિ રાજા લઈ લેતો હતો અને તેના લીધે મરનારના સ્ત્રી, માતા, આદિ કુટુંબીજનો અનાથદશાના ભોગ થઈ મૃત્યુ કરતાયે વધારે કષ્ટકારક વિટંબનાઓના ભોગ થતા હતા, અને અનેક અનાથ અબળાઓ આ ક્રૂર રાજનીતિથી પીડિત થઈ જીવતી મુઆ સમાન થઈ જતી હતી દાઝયા ઉપર ડામ દેવા જેવી એ અતિ નિષ્ઠુર રાજનીતિનો કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમા સર્વથા પ્રતિષેધ કર્યો હતો.

કુમારપાલને આ નીતિની નિષ્ઠુરતાનો કેવી રીતે ભાસ થયો અને કયા કારણે એણે એ નીતિનો બહિષ્કાર કર્યો તેનું વર્ણન હેમાચાર્ય 'દ્વયાશ્રય'મા આ પ્રમાણે કરે છે

એક રાત્રે રાજા પોતાના મહેલમા સૂતો હતો ત્યારે દૂરથી એક સ્ત્રીનું બહુ જ કરુણ રુદન તેના કાનને સભળાયુ રાજા એ હકીકત જાણવા માટે જાતે રાતના ચોકીદારના નીલવર્ણા વસ્ત્રો પહેરી મહેલમાથી બહાર નીકળ્યો અને કોઈ ન જાણે તેવી રીતે ફરતો ફરતો જ્યાથી એ અવાજ આવતો હતો ત્યા ગયો જુએ છે તો એક ઝાડની નીચે એક સ્ત્રી પાસો ખાઈ મરી જવાની તૈયાર કરી રહી છે અને રડી રહી છે રાજા ધીમેથી એની પાસે જઈ મીઠા અને આદર ભરેલા શબ્દોથી શી વાત છે તે પૂછવા લાગ્યો વિશ્વાસ પામીને સ્ત્રીએ કહ્યુ કે-'મારો પતિ યુવાવસ્થામા પરદેશથી આ શહેરમા વ્યાપાર કરવા અર્થે આવ્યો હતો અને મને પણ સાથે લાવ્યો હતો આ સુગંધવાળા શહેરમા વ્યપાર કરતા કરતા ઘણી મોટી મિલકત મારા પતિએ મેળવી, મને તેનાથી પુત્ર થયો પાળીપોષીને અમે એ પુત્રને મોટો કર્યો અને ભણાવી-ગણાવીને હુશિયાર કર્યો યોગ્ય ઉમરે સારા ખાનદાન કુટુંબની કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરી દીધુ એ મારો પુત્ર વીસ વર્ષની ઉમરનો થયો ત્યારે તેના પિતા મરી ગયા પિતાના શોકનો એવો સખત આઘાત લાગ્યો કે જેથી થોડા દિવસ પછી એ પુત્ર પણ સ્વર્ગે ગયો અને તેથી હું અનાથ અને નિરાધાર થઈ પડી. રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે હવે મારે સઘળી સંપત્તિ રાજા લઈ લેશે અને

અને મારું જીવન ધૂળધાણી થઈ જશે; તેથી એ દશા નજરે જોવી પડે તેના પહેલાં જ મરી જવું એ વધારે સારું છે એમ વિચાર કરીને હું હવે મરવા માટે તૈયાર છું'. રાજા તે સ્ત્રીનું આ બધું કથન સાંભળી મનમાં બહુ વ્યગ્ર થયો અને તેને કેટલુંક આશ્વાસન આપીને જણાવ્યું કે–'માતા! તું તારે ઘેર જા અને આ રીતે અપઘાત કરીને મરીશ નહિં. રાજા તારું ધન નહીં લે એની હું તને ખાતરી આપું છું. તું તારા ધનથી યથેષ્ટ દાનપુણ્ય કર અને તારું કલ્યાણ કર.' એમ કહી રાજા પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને સવાર થતાં જ પોતાના મંત્રીઓને બોલાવીને તેણે આજ્ઞા કરી કે મારા આખા રાજ્યમાં એવી આજ્ઞા જાહેર કરી દો કે–'પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી રાજ્યની નીતિ પ્રમાણે, મરી ગએલા નાવારસ માણસની સંપત્તિનો જે અધિકાર રાજસત્તા લઈ લે છે તે નીતિ આજથી બંધ કરવામાં આવે છે અને આજ પછી કોઈ પણ એવા માણસની કશીય સંપત્તિને રાજના માણસો ન અડકે તેવી રાજાજ્ઞા જાહેર કરવામાં આવે છે.' રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે મંત્રીઓએ આખા રાજ્યમાં તેવું આજ્ઞાપત્ર જાહેર કર્યું અને એ રીતે લેવાતું મૃતકધન બંધ કર્યું. પ્રબંધકારોના જણાવ્યા પ્રમાણે રાજ્યના ખજાનામાં આ જાતના ધનથી દરવર્ષે એક કરોડ રૂપિયાની આવક થતી હતી પણ રાજાએ તેનો જરાય લોભ ન કરતાં એ અધમતમ અને પ્રજાપીડક નીતિનો સદંતર પ્રતિબંધ કર્યો.

મંત્રી યશઃપાલે પોતાની નાટકકૃતિમાં આ બાબતને એથીય વધારે હૃદયંગમ રીતે વર્ણવી છે. હેમાચાર્યે માત્ર અમુક ઘટનાને લક્ષ્યમાં રાખી કાવ્યની પદ્ધતિ પ્રમાણે તે ઘડનાનું સૂચનમાત્ર કર્યું છે. યશઃપાલે તેમાં કેટલીક ઐતિહાસિકતાને પણ અંતર્નિહિત કરી હોય તેમ લાગે છે. એ આખું નાટક એક રૂપકરૂપે છે તેથી વધારે વાસ્તવિકતાને તો એમાં અવકાશ ન હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. યશઃપાલનું વર્ણન આ રીતે છેઃ–એક દિવસે રાજા પોતાના સ્થાનમાં બેઠેલો છે તે વખતે એક મોટા મહાલય જેવા મકાનમાંથી સ્ત્રીઓના રુદનનો કર્ણોદ્વેગકારક ધ્વનિ સાંભળે છે. થોડી વાર પછી નગરના ચાર મહાજનો આવીને રાજાને વિનંતી કરે છે કે નગરનો એક કરોડાધીશ શેઠ, જેનું નામ કુબેર હતું તે નિઃસંતાન દશામાં મરી ગયો છે તેથી તેની સંપત્તિનો કબજો મેળવવા માટે અધિકારી પુરુષોને મોકલવામાં આવે અને અમને તેના મૃત્યુને

લગતી ઉત્તરક્રિયા કરવામા આજ્ઞા આપવામા આવે રાજા એ શેઠના મૃત્યુના સમાચાર સાભળી બહુ ઉદ્વિગ્ન થાય છે અને જીવનની અસ્થિરતાનો ગભીર વિચાર કરવા લાગી જાય છે અને તેની સાથે જ મૃતજનના કુટુબની કરુણદશાનુ અને તેમા વળી રાજતરફથી થતી આવી ક્રૂરતાનુ બીભત્સ ચિત્ર તેને દેખાય છે

आशानन्धादहह सुचिर सचित क्लेशलक्षै
केय नीतिर्नृपतिहतका यन्मृतस्व हरन्ति।
मन्दभारीजघनरमनाक्षेपपापोल्कटाना-
मा किं तेषां हृदि यदि घृणा नास्ति तत्कि कृपाऽपि॥

રાજા કાર્તિક વિચાર કરીને કહે છે કે હું જાતે જ ત્યા આવુ છુ પછી રાજા પાલખીમા બેસીને રાજમહાલય કરતા પણ વધારે શોભિત એવા એ કુબેરના ભવન પાસે આવે છે ભવન ઉપર કરોડાધીશપણાને સૂચવતી ફરફરાટ કરતી કેટલીક ધ્વજાઓ ઊડી રહી છે એક બાજુના મોટા દરવાજા આગળ ગામના મોટા મહાજનો શોકવિહ્વલ ચહેરા સાથે ઊભા રહેલા છે મકાનની અદરથી કરુણરુદનનો અવિરત ધ્વનિ કાન ઉપર અથડાયા કરે છે રાજા બહાર ઊભેલા મહાજનોને જોઈને આગેવાન શેઠને પૂછે છે કે આ બધા લોકો બહાર કેમ ઊભા છે ? શેઠ કહે છે કે રાજાના હુકમની વાટ જુએ છે રાજા પૂછે છે કે એમા રાજાના હુકમની શી જરૂર છે ? તો શેઠ કહે છે કે રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે, જ્યારે રાજ્યાધિકારીઓ ઘરની બધી સપત્તિનો પોતે કબજો લઈ લે ત્યાર પછી જ એમનાથી ઘરમા પેસી શકાય, અન્યથા એ દડને પાત્ર થાય રાજા પાલખીમાથી ઊતરી કુબેરના ભવનમા જાય છે એક આગેવાન શેઠ તેને કુબેરની બધી અદ્ધિસમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવે છે રાજમહેલોમાં પણ નથી એવી વસ્તુઓ જોઈ રાજા આશ્ચર્યચકિત થાય છે પછી રાજા કુબેરની માતા પાસે જઈને બેસે છે અને કઈ રીતે અને ક્યા કુબેરનું મૃત્યુ થયુ એ બધુ પૂછે છે કુબેરનો એક મિત્ર સઘળી હકીકત કહે છે-'પરદેશ સાથેનો વેપાર ખેડવા માટે, કુબેર પાટણથી ભરુચ ગયો હતો અને ત્યાથી ૫૦૦-૫૦૦ માણસો જેની અદર હતા એવા ૫૦૦ વહાણો માલ ભરી તે પરદેશ ગયો હતો ત્યા તેણે એ બધો માલ વેચ્યો અને ૪ કરોડ રૂપિયાનો નફો મેળવ્યો ત્યાંથી પાછા સ્વદેશ આવતા રસ્તામા ભયકર વાવાઝોડુ નડ્યુ [illegible]ના લીધે બધા

વહાણો ખરાબે ચઢી નષ્ટભ્રષ્ટ થયાં અને કેટલાંક આમ તેમ ભટકતાં ભરુચ બંદરે પહોંચ્યાં. કુબેરનું શું થયું તે જણાતું નથી અને તેથી આજે આ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો.' રાજા આ બધું સાંભળી, બહુ જ સહાનુભૂતિ ભરેલા સ્વરે કુબેરની માતાને આશ્વાસન આપે છે–માતા! આમ અવિવેકીની જેમ શોકથી એટલા બધા કેમ વિક્લવ થાઓ છો.

आकीटाद्यावदिन्द्र मरणमसुमतां निश्चितं बान्धवानां
सम्बन्धश्चैकवृक्षोषितबहुविहगव्यूहसांगत्यतुल्यः ।
प्रत्यावृत्तिर्मृतस्योपलतलनिहितप्लुष्टबीजप्ररोह-
प्रायः प्राप्येत शोकात् तदयमकुशलैः क्लेशमात्मा मुधैव ॥

માતા કહે છે કે – પુત્ર! બધું જાણું છું, પણ પુત્રના મરણના શોકદુઃખથી બધું ભૂલી ગઈ છું. રાજા કહે છે કે – માતા! હું પણ તમારો પુત્ર જ છું, માટે આ શોક કરવો ન ઘટે. એટલામાં રાજનોકરો કુબેરના ઘરનું બધું ધન ભેગું કરી રાજાની આગળ ઢગલો કરી મૂકે છે. રાજા તેનો નિષેધ કરી મહાજનોને કહે છે કે – હું આજથી મૃતજનોના ધનને રાજભંડારમાં દાખલ કરવાનો નિષેધ કરું છું. એ કેટલી બધી અધમનીતિ છે કે જે જે નિષ્પુત્ર માણસ મરી જાય તે તે માણસના ધનગ્રહણની ઇચ્છાથી હતાશય એવા રાજાઓ તેના પુત્રત્વને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે! રાજા ત્યાંથી નીકળી મહેલમાં આવે છે અને મંત્રીઓ દ્વારા આખા નગરમાં ઉદ્ઘોષણા કરાવે છે કે –

निःशूकैः शकित न यन्नृपतिभिस्त्यक्तुं क्वचित् प्राक्तनैः
पत्न्याः क्षार इव क्षते पतिमृतौ यस्यापहारः किल ।
आपाथोधि कुमारपालनृपतिर्देवो रुदत्या धनं
बिभ्राणः सदयं प्रजासु हृदयं मुञ्चत्ययं तत्स्वयम् ॥

કવિપ્રતિભાએ ચીતરેલા આ ચિત્રમાંનો નામનિર્દેશ ભલે કાલ્પનિક હશે પરંતુ એ આખું ચિત્ર કાલ્પનિક નથી. એમાં વર્ણવેલી ઘટના અનૈતિહાસિક નથી. એ ઘટનાને અનુરૂપ બનાવ તે વખતે અવશ્ય બનેલો. આ ચિત્ર કુમારપાલની મહાનુભાવતાને અતિ ઉત્તમરૂપે પ્રતિબિંબિત કરે છે.

આ રીતે મૃત–સ્વ–મોચનનું પ્રજાહિતકર કાર્ય કરીને કુમારપાલ સતયુગમાં થઈ ગએલા રઘુ, નહુષ, નાભાક અને ભરત આદિ પરમ

ધાર્મિક રાજાઓ પણ જે કીર્તિ નહોતા મેળવી શક્યા તેવી કીર્તિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો અને આથી જ આચાર્ય હેમચંદ્ર પરમ પ્રસન્ન થઈને તેની સ્તુતિ કરે છે કે —

न यन्मुक्तं पूर्वं रघु-नहुष-नाभाक-भरत-
प्रभृत्युर्वीनाथैः कृतयुगकृतोत्पत्तिभिरपि ।
विमुञ्चन् सन्तोषात् तदपि रुदतीवित्तमधुना
कुमारक्ष्मापाल ! त्वमसि महतां मस्तकमणिः ॥
अपुत्राणां धनं गृह्णन् पुत्रो भवति पार्थिवः ।
त्वं तु सन्तोषतो मुञ्चन् सत्यं राजपितामहः ॥

*

ગુજરાતનો એ સૌથી વધારે આદર્શ રાજા હતો. એ જેવો વીર હતો તેવો જ સંયત હતો. જેવો નીતિનિપુણ હતો તેવો જ ધર્મપરાયણ હતો. જેવો દુર્ધર્ષ હતો તેવો જ સૌમ્ય પણ હતો. એનામાં અનુભવજ્ઞાનની જેટલી વિશાળતા હતી તેટલી જ તાત્ત્વિકબુદ્ધિની પણ ગંભીરતા હતી. એ જેવો ત્યાગી હતો તેવો જ મિતવ્યયી પણ હતો. જેવો પરાક્રમી હતો તેવો ક્ષમાવાન પણ હતો. ગુજરાતના સામ્રાજ્યના સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રભુતાવાળા રાજા બે જ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ. બંનેના પરાક્રમ અને કૌશલથી ગુજરાતનું ગૌરવ ચરમ શિખરે પહોંચ્યું. પ્રબંધકારો કહે છે કે સિદ્ધરાજમાં ૯૮ ગુણ હતા અને બે દોષ હતા, કુમારપાલમાં ૯૮ દોષ હતા અને બે ગુણ હતા. છતાં તેમાં કુમારપાલ શ્રેષ્ઠ હતો. સિદ્ધરાજે ગુજરાતના નાગરિકોના નિવાસ માટે મહાસ્થાનો વસાવ્યાં તો કુમારપાલે મહાસ્થાનોના સંરક્ષણ માટે ૬૬ પરકોટાઓ બંધાવ્યા. સિદ્ધરાજે ગુજરાતના પરાક્રમને ગજવનારી મહાયાત્રાઓ કરી તો કુમારપાલે એ યાત્રાઓને અમરતાના ઉલ્લેખોથી અંકિત કરવા માટે એની મહાપ્રશસ્તિઓ રચાવી. સિદ્ધરાજે ગુજરાતના ગૌરવધામ ગિરિવર ઉપર મહાતીર્થની સ્થાપના કરી તો કુમારપાલે ગુજરાતના આબાલવૃદ્ધોને એ પુણ્યતીર્થની દુર્લભ યાત્રા સદા સુલભ થાય તે અર્થે ગિરિવર પર ચઢવા માટે સુગમ પદ્યાઓ કરાવી. આવી રીતે સિદ્ધરાજે જો ગુજરાતની અસ્મિતાના મહાલયો બંધાવ્યા તો કુમારપાલે તેમના પર સુવર્ણકળશ અને ધ્વજદંડ ચઢાવી

તેમને સુપ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યા. ગુજરાતની ગરિમાનો કુમારપાળ ખરેખર ગુરુશિખર હતો. એના સમયમાં ગુજરાતીઓ વિદ્યામાં અને વિભુતામાં, શૌર્યમાં અને સામર્થ્યમાં, સમૃદ્ધિમાં અને સદાચારમાં, ધર્મમાં અને કર્મમાં ઉત્કર્ષના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચ્યા હતા. એના રાજ્યમાં, પ્રકૃતિકાતર વૈશ્યો પણ મોટા સેનાપતિઓ થયા, દ્રવ્યલોલુપ વણિગ્જનો પણ મહાકવિઓ થયા, અને ઈર્ષાપરાયણ બ્રાહ્મણો તથા નિન્દાપરાયણ શ્રમણો પણ પરસ્પર મિત્રો થયા. વ્યસનાસક્ત ક્ષત્રિયો પણ સંયમી-સાધકો થયા અને હીનાચારી શૂદ્રો પણ સારી પેઠે ધર્મશીલ થયા. રાજાએ વિશિષ્ટ ઉત્સાહપૂર્વક ધર્માંતર સ્વીકાર્યા છતાં ધાર્મિકસહિષ્ણુતા જેટલી એના રાજ્યમાં જોવામાં આવતી હતી તેટલી બીજા કોઈનાયે રાજ્યમાં નહિ. ભારતના પુરાતન ઇતિહાસમાં કદાચિત્ એ એક જ પહેલો અને છેલ્લો દાખલો હશે કે જેમાં હેમચંદ્ર જેવો જૈનધર્મનો સૌથી મહાન આચાર્ય શિવમંદિરમાં જઈ, શ્રદ્ધાળુ શૈવની માફક—

यत्र तत्र समये यथा तथा
योऽसि सोऽसि भिधया यया तया ।
वीतदोषकलुषः स चेद् भवान्
एक एव भग.न्नमोऽस्तु ते ॥

આવી અદ્ભુત કલ્પના અને અનુપમ રચના દ્વારા શિવની સ્તુતિ કરે છે; તથા ગંડ બૃહસ્પતિ જેવો મહાન્ શૈવ મઠાધીશ જૈન-આચાર્યના ચરણમાં વંદના કરી

चतुर्मासीमासीत्तव पदयुग नाथ निकषा
कषायप्रध्वंसाद् विकृतिपरिहारव्रतमिदम् ।
इदानीमुद्भिद्यन्निजचरणनिर्लोठितकले-
र्जलक्लिन्नैरन्नैर्मुनितिलक वृत्तिर्भवतु मे ॥

આવી સ્તુતિદ્વારા, એક સુશિષ્યની જેમ અનુગ્રહની યાચના કરે છે.

ઇતિહાસના સેંકડો પ્રબંધો તપાસતાં, તેમાં માત્ર આ એક જ એવો રાજા જડી આવે છે કે જે કુલપરંપરાપ્રાપ્ત 'ઉમાપતિવરલબ્ધ-પ્રૌઢપ્રતાપ' બિરુદમાં અભિમાન ધારણ કરતો છતાં પણ સ્વરુચિસ્વીકૃત 'પરમાર્હત' બિરુદથી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. જે ભાવ અને

આદરથી એ સોમેશ્વરના પુણ્યધામનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે, તેજ ભાવ અને આદરથી તેની જ પડોશમા પાર્શ્વનાથનું જૈન ચૈત્ય પણ એ પ્રતિષ્ઠિત કરાવે છે ગુજરાતની ગર્વોન્નત રાજધાની અણુહિલપુરમા કુમારપાલ શભુનાથના નિવાસ માટે કુમારપાલેશ્વર અને પાર્શ્વનાથના નિવાસ માટે કુમારવિહાર એમ બે મદિરો પાસે પાસે બધાવે છે ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના આદર્શનુ આના કરતા વધારે આકર્ષક ઉદાહરણ બીજુ મળવુ મુશ્કેલ છે

કુમારપાલ સ્વભાવથી જ ધાર્મિકવૃત્તિવાળો હતો, તેથી તેનામા દયા, કરુણા, પરોપકારનીતિ, સદાચાર અને સયમની વૃત્તિઓનો વિકાસ ઘણા ઊચા પ્રકારનો થયો હતો તેનામા એ ગુણો કેટલેક અશે તેના પૈત્રિક વારસા તરીકે ઊતરી આવેલા હોવા જોઈએ કારણ, તેના પ્રપિતાનો પિતા ક્ષેમરાજ, જે પરાક્રમી ભીમદેવનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને સિદ્ધરાજના પિતા ભોગી કર્ણનો મોટો ભાઈ થતો હતો, તેને જ્યારે ભીમદેવે પોતાની રાજ્યગાદી આપવા માડી ત્યારે તેણે તેનો સ્વીકાર ન કરતા પોતાના લઘુ બધુ કર્ણને તે ગાદી અપાવી અને પોતે મડૂકેશ્વર તીર્થમા જઈ શકરની ઉપાસનામા તપસ્વી તરીકેનુ પુણ્યજીવન જીવવાનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યો તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ પણ રાજકાજની ખટપટોથી દૂર રહી પોતાના પિતાના જીવનનું અનુકરણ કરતો રહ્યો અને જ્યારે વિલાસી કર્ણનું જીવન અકાલે જ અવસાન પામ્યુ ત્યારે તે એટલે બધો ઉદ્વિગ્ન થયો કે સજીવ દેહે ચિતાગ્નિના પ્રવેશ કરી જીવનમુક્ત થયો કુમારપાલનો પિતા ત્રિભુવનપાલ પણ એક સદાચારી અને ધર્મપરાયણ ક્ષત્રિય હતો સિદ્ધરાજનો તે અત્યત આદરપાત્ર આપ્તજન હતો તેના નીતિપરાયણ જીવનનો પ્રભાવ, સિદ્ધરાજના સ્વચ્છદ જીવન ઉપર અનેક રીતે અકુશનુ કામ કરતો આ રીતે કુમારપાલને પોતાના પૂર્વજોના ઉત્તમ ગુણોનો અમૂલ્ય વારસો મળ્યો હતો અને તેથી તે છેવટે હેમચદ્ર જેવા મહાન સાધુપુરુષના સત્સસર્ગથી ગુજરાતના ઇતિહાસમા વર્માત્મા રાજર્ષિની લોકોત્તર પદવીના મહાન યશનો ઉપભોક્તા થયો હેમચદ્રસૂરિએ તેના એ યશને અમર કરવા માટે ‘ અભિધાનચિતામણિ ’ જેવા પ્રમાણભૂત શબ્દકોશના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રથમા તેના માટે

कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षि परमार्हत ।
मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा मारिव्यसनवारक ॥

આવાં ઉપનામો ગ્રથિત કરી સાર્વજનીન સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં તેના નામને શાશ્વત સ્થાન આપ્યું છે.

એમાં શંકાને જરાયે સ્થાન નથી કે કુમારપાલ અંતિમજીવનમાં એક પરમ જૈન રાજા હતો. તેણે જૈનધર્મપ્રતિપાદિત ઉપાસક એટલે ગૃહસ્થ — શ્રાવકધર્મનું ઘણી ઉત્કટતાપૂર્વક આચરણ કર્યું હતું. ઐતિહાસિક કાળમાં કુમારપાલ જેવો બીજો કોઈ પણ રાજા જૈનધર્મનો ચુસ્ત અનુયાયી થયો હોય તેની મને શંકા છે. એમ તો જૈન સાહિત્યમાં ઘણા રાજાઓને જૈન થએલા ઉલ્લેખેલા છે. જેમ કે, ઉજ્જયિનીનો વિક્રમાદિત્ય, પ્રતિષ્ઠાનપુરનો સાતવાહન, વલભીનો શિલાદિત્ય, માન્યખેટનો અમોઘવર્ષ, ગોપગિરિનો આમરાજ, ઇત્યાદિ. પણ એ બધા જો જૈનધર્મના અનુરાગી થયા હશે તો તેનો અર્થ એટલો જ છે કે તેમણે જૈનધર્મ અને તેના અનુયાયીઓ તરફ પોતાનો સવિશેષ અનુરાગ કે પક્ષપાત બતાવ્યો હશે. વખતે જૈન ગુરુઓને સૌથી વધારે આદર આપ્યો હશે અને તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે કેટલાંક જૈનમંદિરો વગેરે બાંધી-બંધાવી આપ્યાં હશે. કેટલાકે તેથી આગળ જઈ વર્ષના અમુક દિવસો કે માસો સુધી જીવહિંસાપ્રતિબંધક રાજાજ્ઞાઓ જાહેર કરી હશે અને સ્વયં પણ મદ્ય-માંસના સેવનની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હશે. પણ કુમારપાલની જેમ ગૃહસ્થધર્મના આદર્શને દર્શાવનારા પૂરા દ્વાદશવ્રતોનો સ્વીકાર તો કોઈએ નહિ કર્યો હોય.

તેણે સ્વીકારેલા એ દ્વાદશ જૈનવ્રતોનું સવિસ્તર વર્ણન જૈન પ્રબંધોમાં કેટલીક વિગતો સાથે આપવામાં આવ્યું છે. વિગતોમાંની કેટલીક અતિશયોક્તિ ભરે હોઈ શકે, પરંતુ મૂળ હકીકત મિથ્યા નથી એટલી વાત તો ચોક્કસ રીતે કહી શકાય તેમ છે. અને જે વાત ખુદ હેમચંદ્ર પોતે જ જણાવે છે તેમાં તો મિથ્યાપણાને અવકાશ જ શી રીતે હોય. મંત્રી યશ:પાલ અને સોમપ્રભાચાર્યની જે કૃતિઓનો પરિચય, મેં ઉપર આપ્યો છે તેમાંનાં વર્ણનો પરથી જણાય છે કે કુમારપાલે વિક્રમસંવત ૧૨૧૬માં હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે સકલ જન સમક્ષ જૈનધર્મની ગૃહસ્થદીક્ષા સ્વીકારી હતી. એ દીક્ષા સ્વીકારતી વખતે એણે મુખ્યપણે આવી પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હતી:—રાજ્યરક્ષાનિમિત્ત કરવા પડતા યુદ્ધસિવાય યાવજ્જીવન કોઈ પણ પશુપ્રાણીની હિંસા ન કરવી;

મૃગાદિનો શિકાર ન કરવો, મદ્ય અને માંસનું સેવન ન કરવું, પરિણીત પત્ની સિવાય અન્ય કોઈ સ્ત્રીસાથે કામાચાર ન સેવવો, દરરોજ જિનપ્રતિમાની પૂજાઅર્ચા કરવી અને હેમચંદ્રાચાર્યનું પાદવંદન કરવું, અષ્ટમી અને ચતુર્દશીના દિવસે સામાયિક અને પૌષધ આદિ વિશેષવ્રતનું પાલન કરવું, રાત્રિએ ભોજન ન કરવું, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ

આવી જાતની પ્રતિજ્ઞાઓ જાતે લઈને પછી એણે પોતાના રાજ્યમાં, બીજા બીજા લોકો પણ પોતે સ્વીકારેલા ધર્મના કેટલાંક મોટા નિયમોનું પાલન કરે તે માટે, તેવી કેટલીક રાજાજ્ઞાઓ પણ બહાર પાડી તેમાં સૌથી મુખ્ય આજ્ઞા હતી જીવહિંસાપ્રતિબંધ વિષેની આપણા દેશમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી બે કારણે જીવહિંસા થતી આવે છે એક તો ધર્મના નિમિત્તે એટલે યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક કર્મકાંડ અને દેવી-દેવતાઓની બલીપૂજાનિમિત્તે, અને બીજી ખોરાક નિમિત્તે કુમારપાલે એ બંને પ્રકારની જીવહિંસાનો નિષેધ કરવા માટે રાજાજ્ઞા જાહેર કરી હેમચંદ્રાચાર્યના 'દ્વ્યાશ્રય' કાવ્યમાં વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે માંસાહાર માટે થતી જીવહિંસાનો નિષેધ તો, કુમારપાલે, કદાચિત્ શ્રાવકધર્મના વ્રતો લીધા પહેલા જ જાહેર કરી દીધો હતો શાકંભરીના ચાહમાન રાજા અર્ણોરાજ અને માલવાના પરમાર રાજા બલ્લાલદેવનો પરાજય કર્યા પછી એક દિવસે કુમારપાલે રસ્તામાં કોઈ દીન દરિદ્ર દેખાતા ગામડિયા માણસને બકરા આદિ બેચાર પશુઓને કસાઈખાને તાણી જતો જોઈ, તેની સાથે તે વિષેની કેટલીક પૂછપરછ કરી, અને તે વસ્તુસ્થિતિની જાણ થતા, એ પામર મનુષ્યની અને પશુઓની દશા જોઈ રાજાના મનમાં બોધિસત્ત્વની જેમ કરુણાભાવ ઉત્પન્ન થયો તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે – દુષ્ટજાતિવાળા અને કૂતરા જેવા, ધર્મવિમુખ આ લોકો પોતાના નઠારા પેટ માટે જે આવા પ્રાણીઓના જીવ લે છે, તેમાં ખરેખર શાસન કરનારનો જ દુર્વિવેક છે કારણ કે જેવા રાજાના ગુણ તેવા જ લોકોના ગુણ થાય છે મને ધિક્કાર છે કે હું માત્ર મારા શરીર માટે જ પ્રજા પાસેથી કર લઉં છું પણ પ્રજાના રક્ષણ માટે નહિ – ઇત્યાદિ વિચાર કરી તેણે પોતાના અધિકારીઓને આજ્ઞા કરી કે મારા રાજ્યમાં જો કોઈ પણ જીવહિંસા કરે તો તેને ચોર અને વ્યભિચારી કરતા પણ વધારે સખ્ત શિક્ષા કરવી

આપણી આર્ય પ્રજામાંના જે લોકો માંસાહારી હોય છે તેઓ પણ એક રીતે જીવહિંસાને ઘૃણાસ્પદ તો માને છે જ. કારણ, દયામૂલ ધર્મની ભાવના આપણી પ્રજામાં ઘણા સૈકાઓથી રૂઢ થઈ ગએલી છે. 'અહિંસા પરમો ધર્મ.'નો સિદ્ધાંત ભારતના બધાયે ધર્મોમાં વધતેઓછે અંશે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. તેથી માંસાહારી મનુષ્યો, જીહ્વા–ઇન્દ્રિયની લોલુપતાને લઈને આવી રાજાજ્ઞાને મનથી ભલે પ્રિય ન ગણે પણ જાહેર રીતે તેનો વિરોધ કરવા જેટલી નૈતિક બાજુ તેમની તરફ ન હોવાથી તેઓ તે વિષે કશું ન બોલી શકે. પણ ધર્મના બહાને જીવહિંસા કરનારાઓની સ્થિતિ જુદી હોય છે. તેઓની હિંસાને ધર્મશાસ્ત્રોનું, સનાતન પરંપરાનું, ચાલી આવતી રૂઢિનું અને જનતામાં વ્યાપેલી અંધશ્રદ્ધાનું યથેષ્ટ સમર્થન હોય છે; તેથી, તેઓ તરફથી, રાજાની આવી જાતની આજ્ઞા સામે થવાની હિલચાલ થાય એ સર્વથા અપેક્ષિત જ હોય. પરંતુ, ગુજરાતની કેટલીક સામાજિક વિશિષ્ટતાને લઈને તેમ જ તે કાળે જૈનોની સર્વોપરિતાને લઈને, એ વર્ગ તરફથી પણ એ આજ્ઞાના વિરોધનો કશો વિશેષ ઉપદ્રવ કુમારપાલને નડ્યો નહિ. છતાં વિરોધનો સર્વથા અભાવ પણ નહોતો જ. કેટલાક પ્રબંધકારોના કથન ઉપરથી જણાય છે કે, પાટણની અધિષ્ઠાત્રી કંટેશ્વરી માતાના રાજપૂજારીઓએ, છેવટે, નવરાત્રના દિવસોમાં તો નગરદેવીની પશુબલિદ્વારા પૂજા કરવી જ જોઈએ; નહિ તો દેવી કુપિત થશે અને તેના કોપના પ્રતાપે રાજા અને રાજ્ય ઉપર ભયાનક આપત્તિ આવી પડશે, એવો ભય બતાવી, કુમારપાલને એકવાર પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સંદેહશીલ બનાવી દીધો હતો. રાજાએ પોતાના મહામાત્ય વાગ્ભટ્ટ — જે કુલપરંપરાથી જૈન હતો–ની એ બાબતમાં સલાહ માંગી. મહામાત્ય ગમે તેટલો શૂરવીર અને રાજનીતિનિપુણ હતો છતાં છેવટે હતો તે વણિક જ. રખેને એ માતા ખરેખરી કોપાયમાન થાય અને રાજા તથા રાજ્ય ઉપર જો સાચે જ કોઈ આફત ઊતરી પડે તો પછી શું કરાય, અને તેમ થવાથી ધર્મ અને કોમ બંનેની ભારે અપકીર્તિ થાય— આવી આવી કેટલીક કલ્પનાઓ કરી દાક્ષિણ્યતાથી અસ્પષ્ટ સ્વરે અને અવ્યક્ત ભાવે તેણે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે દેવ! દીયતે એટલે કે પશુબલિ દેવાય! આવું હોય ત્યાં બીજું શું કરાય. પણ કુમારપાલ તો ક્ષત્રિય હતો. 'પ્રાણ જાય પણ આન ન જાય' એ સંસ્કારોનો પાર્થિવપિંડ

હતો જગત સમક્ષ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અને જાહેર કરેલી આજ્ઞાનો ભાગ ક્ષત્રિય શી રીતે થવા દે પ્રતિજ્ઞાપાલનના ગૌરવમણિ આગળ, ક્ષત્રિયના મને, જીવિત અને સમ્પત્તિ તો તુચ્છ તૃણ જેવા હોય છે મહામાત્ય વાગ્ભટ્ટનો અર્દ્ધદગ્ધ ઉદ્ગાર સાભળી કુમારપાલ હસી પડયો અને મર્મયુક્ત સ્વરે બોલ્યો કે ‘ मन्त्रिन् वणिगसि यदेव ब्रूपे – મહામાત્ય ! વાણિયો છે જેથી આવુ બોલે છે’ રાજ્ય શુ ને જીવિત શુ બધુયે નષ્ટ થઈ જાય પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા નષ્ટ ન થઈ શકે

પણ રાજાની મૂઝવણનો, હેમચન્દ્રસૂરિએ પોતાની અદ્ભુત કુશલતા અને વ્યાવહારિકતાની બુદ્ધિદ્વારા સરસ રીતે ઉકેલ કરી દીધો તેમણે એક કાકરે બે પક્ષીને ઘા કર્યા જેવી કળા વાપરી પોતાની એ કળાનો મ ત્ર તેમણે ધીમેથી રાજાના કાનમા ફૂ ક્યો અને રાજાએ હર્ષગદ્ગદ થઈ હાસ્યરસ ઉપજાવે તેવો તેનો પ્રયોગ ભજવી બતાવ્યો બલિપૂજાના અવસરે રાજા કેટલાક પશુઓને સાથે લઈ માતા કટેશ્વરીના મ દિરમા પહોચ્યો અને પૂજારીઓને કહેવા લાગ્યો કે આ પશુઓ હુ માતાને ચઢાવા માટે લાગ્યો છુ હુ એમને, આમના આમ જીવતા જ માતાને હવાલે કરુ છુ તેથી જો માતાને આમના માસની જરૂર હશે તો તો પોતાની મેળે જ આમાથી પોતાનું ભક્ષ્ય મેળવી લેશે તમારે કોઈએ એ ભક્ષ્ય તૈયાર કરવાની મહેનત લેવી જરૂરી નથી આમ કહી રાજાએ માતાના મ દિરમા પશુઓને પૂરી દીધા અને બહારથી તાળુ મારી દીધુ, બીજી સવારે રાજપરિવાર સાથે રાજા ત્યા આવ્યો, અને હજારો લોકોની મેદની વચ્ચે માતાના મ દિરના દરવાજા ઉઘડાવી જોવા લાગ્યો તો જણાયુ કે રાત્રે પૂરેલા પશુઓ શાન્તિથી મ દિરના પ્રાગણમા પોતાનું ચર્વણ કરી રહ્યા છે માતાએ એ'નુ ભક્ષણ ન કર્યું રાજાએ સર્વની સમક્ષ, ઉત્સાહ સાથે ઉપદેશ આપ્યો કે– ‘માતાને પશુઓના માસની જરાયે જરૂર નથી એને તેની ભૂખ નથી જો એને ભૂખ હોત તો આ પશુઓને જરૂર પોતે ખાઈ ગઈ હોત આથી સમજાય છે કે માતાના નિમિત્તે આ પૂજારીઓને, આ પામર પશુઓના પિડની ભૂખ છે, પણ તે ભૂખ હવે મારા રાજ્યમા ભાગી શકાય તેમ નથી ’ આમ કહી રાજાએ દેવીદેવીઓના નિમિત્તે થતી જીવહિસાનો પણ સમૂલ ઉચ્છેદ કર્યો

કુમારપાલની આવી અહિંસાપ્રવર્તક સાધનાની સફળતા જોઈને, બ્રાહ્મણ પંડિત શ્રીધરે એક વિશેષ પ્રસંગે હેમાચાર્યની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે–

पूर्वं वीरजिनेश्वरे भगवति प्रख्याति धर्मे स्वयं
प्रज्ञावत्यभयेऽपि मन्त्रिणि न यां कर्तुं क्षमः श्रेणिकः ।
अक्लेशेन कुमारपालनृपतिस्तां जीवरक्षां व्यधात्
यस्यासाद्य वचस्सुधां स परमः श्रीहेमचन्द्रो गुरुः ॥

" જે વખતે સાક્ષાત્ ભગવાન મહાવીર તો જેને ધર્મબોધ કરનાર હતા અને અભયકુમાર જેવો પ્રજ્ઞાવાન પુત્ર સ્વયં મંત્રી હતો તે રાજા શ્રેણિક પણ જે જીવરક્ષા ન કરી શક્યો તે જીવરક્ષા, જેના વચનામૃતનું પાન કરી કુમારપાલ અનાયાસરીતે સાધી શક્યો, તે હેમચંદ્ર ખરેખર એક મહાન ગુરુ છે."

સ્વયં આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ, ઉપર કહેલા 'મહાવીરચરિત્ર' નામના પુરાણગ્રંથમાં, મહાવીરના મુખેથી ભાવી રાજા કુમારપાલ વિષે ભવિષ્યકથનરૂપે વર્ણન કરતાં લખે છે કે–

पांडुप्रभृतिभिरपि त्यक्ता या मृगया नहि ।
स स्वय त्यक्ष्यति जनः सर्वोऽपि च तदाज्ञया ॥
हिंसानिषेधके तस्मिन् दूरेऽस्तु मृगयादिकम् ।
अपि मत्कुटयुकादि नान्त्यजोऽपि हनिष्यति ॥
तस्मिन्निपिद्धे पापर्द्धावरण्ये मृगजातयः ॥
सदाऽप्यविघ्नरोमन्था भाविन्यो गोष्ठधेनुवत् ॥
जलचरस्थलचरखेचराणां स देहिनाम् ।
रक्षिष्यति सदा मारिं शासने पाकशासनः ॥
ये चाजन्मापि मांसादास्ते मांसस्य कथामपि ।
दुःस्वप्नमिव तस्याज्ञावशान्नेष्यन्ति विस्मृतिम् ॥

ભગવાન મહાવીર પોતાના શિષ્યોને કહે છે, "ભાવિકાળમાં જે કુમારપાલ રાજા થનાર છે તેની આજ્ઞાથી સર્વ મનુષ્યો મૃગયા એટલે શિકારનો ત્યાગ કરશે કે જે મૃગયાને પાંડુ જેવા ધર્મિષ્ઠરાજાઓ પણ છોડી–છોડાવી શક્યા ન હતા. હિંસાનો નિષેધ કરનાર એ રાજાના સમયમાં શિકાર કરવાની વાત તો દૂર રહી, માંકણ અને જૂ જેવા જીવોનેય

અન્ત્યજો સુધા પણ હણી નહિ શકો નહિ આ રીતે મૃગયા વિષે તેની નિષેધાજ્ઞા થવાથી મૃગ આદિ પશુજાતિઓ નિર્ભય થઈને, વાડામા ગાયો ચરે તેવી રીતે સદા ચર્યા કરશે એ રીતે જલચર પ્રાણીઓ, પશુઓ અને પક્ષીઓ માટે સદા તે અમારિ પ્રવર્તાવશે અને તેની આવી આજ્ઞાથી જેઓ આજન્મ માંસાહારીઓ હશે તેઓ પણ ખરાબ સ્વપ્નની માફક, સદા માટે માંસની વિસ્મૃતિ કરશે"

કુમારપાલની આવી અમારિપ્રિય વૃત્તિ જોઈને તેના પડોશી અને ખંડિયા રાજાઓએ પણ અમારિપ્રવર્તનની ઉદ્‌ઘોષણા કરનારા કેટલાક શાસનો જાહેર કર્યા હતા જેના પ્રમાણસૂચક કેટલાક શિલાલેખો ઠેઠ મારવાડની પેલી સરહદ ઉપરથી મળી આવ્યા છે

કુમારપાલની જ આવી અહિંસાપ્રવર્તક નીતિનું એ પરિણામ છે વર્તમાન સમયમા, જગતમા સૌથી વધારે અહિંસક પ્રજા ગુજરાતની પ્રજા છે અને સૌથી વધારે અહિંસાધર્મનુ પાલન ગુજરાતમા થાય છે હિંસક યજ્ઞયાગ પ્રાય ત્યારથી જ બંધ થએલા છે અને દેવીદેવતાઓની આગળ થતો પશુવધ પણ બીજા દેશોની તુલનામા ગુજરાતમા, ઘણો ઓછો છે ગુજરાતનો પ્રાય સઘળોય શિષ્ટ અને ઉચ્ચ પ્રજાવર્ગ ચુસ્ત નિરામિષભોજી છે ગુજરાતનો પ્રધાન ખેડૂતસમૂહ પણ માંસત્યાગી છે ભલે અતિશયોક્તિ ગણાય અને તેનો ઉપહાસ પણ થાય છતા મને કહેવાનુ મન થાય છે કે–ગુજરાતના એ જ પુણ્યમય વાતાવરણના પ્રતાપે ગુજરાતે જગતના સૌથી શ્રેષ્ઠ અહિંસામૂર્તિ મહાત્માને જન્મ આપવાનુ આજે અદ્વિતીય ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે

જીવહિંસા સાથે બીજી જે પાપકર પ્રવૃત્તિઓનો કુમારપાલે પોતાની પ્રજામાથી નિષેધ કરાવ્યો તેમા મુખ્ય હતી મદ્યપાનની પ્રવૃત્તિ. મદ્ય એ મનુષ્ય જાતિનો મોટો શત્રુ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે મદ્યની સાથે શિકાર, જુગાર, વ્યભિચાર અને તેવા બીજા અનેક અનાચારોનો ઘનિષ્ઠ સબધ છે મદ્યના કારણે જગતમા ઘણા ઘણા અનર્થો થયા છે અને થાય છે પૌરાણિક કાળમા જાદવોનો નાશ મદ્યપાનને લઈને થયો હતો એમ પુરાણો વર્ણવે છે ઐતિહાસિક કાળમા પણ મદ્યપાનને લીધે અનેક સમ્રાટો અને તેમના સામ્રાજ્યો નષ્ટ થયાના ઉદાહરણો જોઈએ એટલા મળી આવે છે વર્તમાનમા ક્ષત્રિય જાતિનુ જે ભયકર પતન થયુ છે અને હજીએ વધારે થતું જાય છે,

તેમાં મોટો ભાગ મદ્ય જ ભજવી રહ્યું છે. આપણા ગરીબ અને મહેનતુ પ્રજાવર્ગની જે આટલી બધી અવદશા થઈ રહેલી છે તેમાં પણ મદ્ય એક પ્રધાન કારક છે, એ આપણે સારી પેરે જાણીએ છીએ. મદ્યની આવી માઠી અસરને લક્ષ્યમાં લઈને મધ્યકાળના કેટલાક મુસલમાન સમ્રાટોએ પણ તેના પાનનો જે તીવ્ર નિષેધ કર્યો હતો. તે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને અપરિચિત નથી. અમેરિકા જેવા કેવળ ભૌતિક સંસ્કૃતિના ઉપાસક રાષ્ટ્રને પણ, આ વર્તમાન વીસમી શતાબ્દી સુધીમાં એ ઉન્માદક મદ્યપાનના નિષેધ માટે રાજાજ્ઞાનો કઠોર ઉપયોગ કરવો પડે છે.

પ્રબંધગત પ્રમાણોના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, કુમારપાલ જૈનધર્માનુયાયી થતો તે પહેલાં માંસહાર તો તે કરતો હતો પરંતુ મદ્યપાન તરફ તેનો ઠેઠથી તિરસ્કાર હતો. ઘણું કરીને એના કુલમાં જ એ વસ્તુ ત્યાજ્ય મનાતી હતી. હેમચંદ્રના 'યોગશાસ્ત્ર'માં આવેલા એ ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે કે ચૌલુક્યોના કુલમાં મદ્યપાન નિન્દ્ય ગણાતું હતું, જેમ બ્રાહ્મણ જાતિમાં ગણાતું તેમ.

પરંતુ ચૌલુક્યોના પુરોગામી ચાવડાઓ સારી પેઠે મદ્યપી હતા. સ્વયં અણહિલપુરના સંસ્થાપક વનરાજને મદ્ય બહુપ્રિય હતું, તથા એણે બાંધેલા અણહિલપુરના રાજમહેલોમાં, એની પાછળ પણ મદિરા દેવીનો ખૂબ સત્કાર થતો હતો અને તેના જ પરિણામે, જાદવોની માફક, એ ચાવડાવંશનો પણ આખરે ક્ષય થયો હતો એમ 'મોહરાજપરાજય' નાટકનો કર્તા મંત્રી યશઃપાલ ગર્ભિતરૂપે સૂચન કરે છે. અંતિમ ચાવડા રાજા સામંતસિંહનું રાજ્યસિંહાસન કેવી રીતે ચૌલુક્યવંશના પ્રતિષ્ઠાતા મૂળરાજના હાથમાં આવ્યું, તેની જે હકીકત 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં આપવામાં આવી છે તે પરથી પણ ચાવડાઓના મદ્યપાનની હકીકત સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે.

મદ્યપાનના નિષેધની સાથે જુગાર ખેલવાની મનાઈ પણ કુમારપાલે તેટલી જ સખ્તાઈથી જાહેર કરી હતી. જુગારના લીધે પાંડવો જેવાઓને પણ કેવી કષ્ટાવસ્થા ભોગવવી પડી હતી તેમ જ નળ જેવા રાજા ઉપર પણ કેવી આપત્તિ આવી પડી હતી, – એ વગેરેની કથાઓ કુમારપાલે હેમચંદ્રસૂરિ પાસેથી ઘણી વાર સાંભળી હતી અને પોતાના આસપાસના લોકોમાં પણ એણે જુગારની ખૂબ જ બદી